ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2016, № 4 (76)

4 /2016

Құрылтайшы:
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:
Ханкелді Әбжанов

Редакциялық алқа:
Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали, Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов, У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары:
С. Смағұлова
Жауапты редактор:
З. Төленова
Редактор:
Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@ bk. ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Мазмұны
Содержание
Contents

Тарих теориясы
Теория истории
Theory of History

КАЖЕНОВА Г.Т.
Цивилизация евразийских кочевников
в призме научных парадигм.....5

Тарих және тұлға
История и личность
History and Person

МҰСАҒАЛИЕВА А.
Алаш зиялыларының ақталу үдерісі (1956-1991 жылдар).....12

БЕКИШЕВ А.С., РАХИМЖАНОВА С.Р.
Роль казахской интеллигенции в становлении Отечественного
книгоиздания в начале XX века.....31

Тарих толқынында
В потоке истории
In the Stream of History

АЛДАЖҰМАНОВ Қ.С.
Түтқындағы қазақ жауынгерлері және
Түркістан легионы (1941-1945 жж.).....41

МУФТАХУТДИНОВА Д.Ш.
Политика Российского государства по отношению к татарам-
мусульманам в Казахстане.....60

ҚАИПБАЕВА А.Т., НУРМУХАМБЕТОВ А.А
1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалар: мәні мен барысы.....73

ЕРМУХАМЕДОВА А.П.
Институт султана в империи Великих Сельджуков.....81

Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies

ЖҰМАҒҰЛОВ Қ.Т., АБДУКАДЫРОВ Н.М.
XVIII-XIX ғ.ғ. Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен
саяси, экономикалық және дипломатиялық байланыстарының
кеңестік тарихнамада зерттелуі 88

БИМЕНДИЕВ А.Ш.
«Великая шапка» – как символ власти казахских чингизидов.....101

ҚАЛШАБАЕВА Б.К.
Ресей ғалымдары зерттеулеріндегі Батыс Сібір қазақтары
(XIX ғ. II жартысы - XXI ғ. басы).....123

Этнология, археология және ескерткіштану, музейтану
Этнология, археология и памятниковедение, музееведение
Ethnology, Archaeology, Monument Studies, and Museology

АБДУЛИНА А.Т.
Основные тенденции этнокультурных и этноязыковых
процессов в Казахстане в период независимости.....132

ЕГІЗБАЕВА М.Қ., ҚОЗҒАНБАЕВА Г.Б.
Қазақстандағы үйғырлардың зерттелуі және этномәдениеті 142

ТОМПИЕВ М.К.
Роль жузовой системы в формировании территории Казахстана.....149

Тарих саяхатшылар көзімен
История глазами путешественников
History through the Eyes of Travelers

ПОЧЕКАЕВ Р.Ю.
Ташкентское «владение» глазами российских
путешественников XVIII начала XIX вв. 158

Жас ғалымдар зерттеулері
Исследования молодых ученых
Researches of Young Scholars

НҰРҒАЗЫ Д.
Зият Шәкәрімұлы: тағдыры тылсым түлға.....168

Естелік
Воспоминания
Memories

Зардыхан Қинаятұлы.....175
Отаншыл һәм мемлекетшіл қайраткер еді 176
Ғалымдығы мен азаматтығы кемел еді.....177
Моңғолия Ата Заңының жобасын жасаушылардың бірі.....177
Ол ғұлама ғалым еді 178

УДК 94:[392.31+008]4/5.

Г.Т. Каженова[1]
[1]Кокшетауский госуниверситет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

ЦИВИЛИЗАЦИЯ ЕВРАЗИЙСКИХ КОЧЕВНИКОВ В ПРИЗМЕ НАУЧНЫХ ПАРАДИГМ

Аннотация

В статье анализируются методологические проблемы цивилизации кочевничества в контексте всемирной истории. Показано разрешение вопроса о принадлежности кочевых обществ к цивилизации в формационной теории, классических теориях локальных цивилизаций, а также в теориях модернизации, неоэволюционизма, мультиэволюционизма. Анализируется советская и зарубежная историография истории кочевых обществ и современные дискуссии, связанные с разработкой единых критериев цивилизации. Показан поиск новых подходов и концепций в казахстанском и российском номадоведении. Рассматриваются процессы переосмысления роли кочевников в мировой истории в работах сторонников мир-системного подхода.

Ключевые слова: кочевая цивилизация, степная цивилизация, формационный подход, цивилизационная парадигма, особенности социокультурного развития кочевников, мир-системная теория.

До недавнего времени методологические проблемы истории кочевых обществ, как правило, в основном сводились к вопросу о существовании у кочевников цивилизации. При этом в большинстве существующих теоретических парадигм, интерпретация понятия «цивилизация» производится с этически некорректным делением всех народов на так называемые «цивилизованные» и «нецивилизованные». Разрешение вопроса о принадлежности кочевых обществ к цивилизации происходило в русле двух основных научных теорий, сложившихся во всемирной истории: формационной и цивилизационной, относящиеся к унитарно-стадиальному и универсально-плюралистическому подходам. Эти категории измерения исторического процесса, являясь результатом эволюции западной общественной мысли, ориентированы на европейский социум. Суть методологической проблемы истории кочевых обществ заключается в том, что они никак не вписываются в эти общепринятые, классические схемы всемирно-исторического процесса, по своему содержанию являющиеся европоцентристскими.

Формационный подход рассматривает исторический процесс как последовательное развитие стадий. Основатели данной теории К. Маркс и Ф. Энгельс рассматривали цивилизацию как определенный этап в развитии человечества, следующий за дикостью и варварством. По сути, понятие «цивилизация» тождественно термину «стадия послепервобытного общества», в марксистской терминологии – «формация». В работах классиков марксизма цивилизация является «…той ступенью общественного развития, на которой разделение труда, вытекающий из него обмен между отдельными лицами и объединяющее оба эти процесса товарное производство достигают полного расцвета и производят переворот во всем прежнем обществе…» [1, с. 369]. Таким образом, согласно

данной позиции, общества кочевников не могли иметь отношения к цивилизации, так как в своем развитии они не достигли стадии товарного производства. В работах авторов этой теории анализ истории кочевых обществ не проводился.

При всем разнообразии направлений, существующих в рамках универсально-плюралистического подхода, в его основе лежит теория цивилизаций, которая в свою очередь, предполагает принцип комплексного и системного изучения различных аспектов и компонентов общества. Это дает возможность пояснить всемирно-исторический процесс исходя из своеобразия цивилизаций и культур, социальных систем, порожденных в свою очередь конкретными условиями деятельности и мировоззрения людей.

Несмотря на то, что цивилизационная парадигма предполагает плюралистическое восприятие мира, в рамках классических теорий «локальных цивилизаций» также отсутствует анализ цивилизационного устроения кочевых обществ, хотя некоторые из них касались этой проблемы. Один из основателей данной теории Н.Я. Данилевский отнес кочевников к «негативным творцам истории», которые сами не создавали цивилизации, но как «кнут божий» способствовали гибели дряхлых цивилизаций, разметав их остатки, чтобы затем вернуться в исходное ничтожество и исчезнуть с исторической арены [2]. А. Тойнби, наиболее обстоятельно сформулировавший цивилизационную теорию, видел содержание мировой истории не в качестве единого потока, а как совокупность не связанных между собой локальных цивилизаций. Он также не включал кочевые общества в разряд полноценных цивилизаций. Кочевникам в его теории отведена участь «задержанных» цивилизаций, дающих «истинные примеры народов, у которых нет истории». Если кочевники и попадали в круговорот мировой истории, то только благодаря столкновению с оседлыми обществами. В последующем он признал ошибочность этого мнения, которое, как он писал, «свидетельствует, прежде всего, об ограниченности наших возможностей» [3, с. 89].

В целом, у западных авторов как исторические процессы и явления, так и теоретические проблемы кочевничества не нашли должного места в их работах. Наиболее влиятельные парадигмы исторического процесса, имеющиеся в рамках многолинейных теорий, такие как теория модернизации, неоэволюционизм, мультиэволюционизм, вопросу о специфике социальной эволюции обществ кочевников-скотоводов не уделяют особого внимания. В имеющихся редких исследованиях, кочевые общества рассматривались в качестве бокового, «тупикового» варианта общественного развития. Их авторами было заявлено об отсутствии у кочевников внутренних потребностей к созданию прочных форм государственности и появлении перспектив к устойчивому политическому развитию лишь в случае симбиоза с земледельцами [4, с. 61-62].

Более широко теоретические вопросы, связанные с кочевничеством разрабатывались в зарубежной марксистской и особенно советской историографии, «поскольку русская история всегда была связана со степным миром, то русские и советские ученые должны были преуспеть в изучении номадов» [4, с. 51]. Разработанность проблемы, диктовалась ее актуальностью для советских авторов. Но интерпретация истории кочевых обществ в марксистской историографии была сведена к попытке экстраполяции пятиступенчатой формационной схемы на кочевое общество.

В теоретическом аспекте для советского марксизма кочевничество представляло такую же фундаментальную проблему, что и азиатский способ производства. Так как кочевники, как и восточные общества, не соответствовали схеме мировой истории, по которой происходила смена формаций, то в рамках советской историографии стали создаваться различные версии, которые должны были классифицировать кочевников по соответствующим формациям. В конечном итоге на долгое время утвердилась специфическая теория кочевого феодализма в

изложении Б.Я. Владимирцова, ставшая «классической». Соответственно, в рамках марксистского подхода вопрос о цивилизационной принадлежности кочевых обществ не ставился. В советский период цивилизационный подход ассоциировался с так называемой буржуазной наукой. В условиях ортодоксального марксизма единственным, кто пытался интерпретировать номадизм в рамках классической цивилизационной теории, являлся Л.Н. Гумилев.

Разрешение основополагающей проблемы относительно кочевничества: о способности кочевников самостоятельно миновать барьер «варварства» и шагнуть в «цивилизацию», стали предприниматься с периода перестройки и распада СССР. В связи с этим начались разработки единых критериев цивилизации, которые вызвали целую дискуссию, но не привели исследователей к единому мнению в этом вопросе. Несмотря на это, немалое число исследователей стали предпринимать попытки рассмотреть кочевничество с точки зрения теории цивилизаций. В отдельных работах видных российских ученых появились некоторые выводы о цивилизационной принадлежности признаков кочевых обществ степной зоны Евразии. В числе таких исследователей особо следует отметить Н.Н. Крадина, А.М. Буровского, Е.И. Кычанова, А.И. Мартынова, В.В. Трепавлова и других.

Поиск новых подходов и концепций глобальной истории, способных раскрыть закономерности истории и культуры казахского народа, в прошлом кочевого, привел к освоению казахстанскими учеными цивилизационной парадигмы. Цивилизационный подход представил большие возможности для компаративного анализа и обобщений относительно кочевых обществ. Исследователи отмечали, что «цивилизационные аспекты мировой истории сейчас подвергаются столь интенсивному обсуждению, что с каждым днем становится очевидным, что без и вне цивилизационного контекста осмысление истоков кочевого общества… заранее обречено на неудачу» [5, с. 6]. Поэтому в отечественной исторической науке активно началась разработка вопросов, связанных с выявлением цивилизационных особенностей социокультурного развития кочевников. Сегодня уже утвердилось точка зрения о том, что именно теория локальных цивилизаций способна выявить специфику социокультурного развития, сущностно-характерные черты структурно-системной связи традиционного казахского общества [6, с. 12].

Однако имеются критики идеи об особой цивилизации номадов. Соглашаясь с тем, что кочевничество – это особый мир, отличный от мира аграрных цивилизаций, они высказывают мнение о том, что если выделять цивилизацию номадов, то не менее резонно поставить вопрос о цивилизациях охотников и собирателей Австралии, арктических охотников на морских зверей и рыболовов Полярного круга и т.д. Иными словами, все типы человеческих культур могут быть охарактеризованы как цивилизации. Ими ставится под сомнение вопрос о возможности выделения признаков, специфичных только для «номадной цивилизации», так как большинство определяемых признаков нередко имеют стадиальный характер и свойственны тем или иным этапам развития любой культуры или общества.

Еще одним аргументом критиков является то, что всякая цивилизация основана на определенном психокультурном единстве, но вряд ли кочевники осознавали себя как нечто единое, противостоящее другим народам. По их мнению, номадизм – это нечто иное, чем цивилизация. Исходя из этого, известный номадолог Н.Н. Крадин предлагает рассматривать степной мир не как особую цивилизацию, а как «квазицивилизацию», то есть некое внешне похожее на цивилизацию единство, которое на самом деле представляется концептуальным конструктом, созданным в мыслях исследователя.

Еще один подход к проблеме цивилизации у номадов предполагает рассмотрение не единой для всех кочевых обществ цивилизации, а отдельных крупных локальных цивилизаций-культур. Л.Н. Гумилев связывал процессы возникновения и развития цивилизаций с определенными географическими зонами

[7]. С этой точки зрения Аравийский полуостров, например, был таким ареалом, где в VII в. возникла арабская цивилизация. Патриарх казахстанской исторической науки М.К. Козыбаев, рассматривая категорию «цивилизация» как исторически сложившееся единство материальной и духовной культуры, продукт весьма длительного существования более или менее стабильной этнодемографической общности в степной зоне Евразийского континента, предложил внедрение в научный аппарат понятия «степная цивилизация». Он доказывает наличие в ней трех основных признаков цивилизации: государства, развития письма и монументальных сооружений и подчеркивает вклад степной цивилизации в мировую историю [8]. Идея о существовании единой степной цивилизации начиная с хуннского времени или даже более раннего, получила широкую поддержку ученых.

Выдвигая номадные альтернативы, исследователи довольно часто говорят о тюркской цивилизации, другие ставят вопрос о выделении особой монгольской цивилизации. Существует спор о правомерности выделения золотоордынской цивилизации. Известный казахстанский этнолог Н.Э. Масанов отдельно рассматривал кочевую цивилизацию казахов [9]. Таким образом, относительно цивилизации кочевников на сегодняшний день существует целый ряд нерешенных проблем, которые связаны с тем, что до сих пор ученым не удалось выявить объективные критерии, по которым выделяются цивилизации. Отмечается, что к настоящему времени цивилизационная теория еще не прошла этап своего окончательного становления и выработки единой методологии. Н.Н. Крадин даже считает, что она ныне находится в кризисном состоянии [4, с. 91].

В то же время среди современных ученых утверждается понимание совместимости и даже целостности двух концепций познания исторического процесса: стадиального и цивилизационного. Пришло понимание того, что в основе изучения своеобразия любого общества не могут и не должны лежать параметры этих устоявшихся теорий как взаимоисключающие формы исторического измерения социальной действительности. Процессы переосмысления нашли отражение в таком промежуточном подходе как мир-системный, который включает в себя наиболее обоснованные положения, как стадиальных теорий, так и сравнительного изучения цивилизаций. Кроме того, именно в работах сторонников мир-системного подхода обнаруживается интерес к проблемам кочевничества, хотя они находятся еще на стадии предварительного обсуждения.

У истоков мир-системного подхода стоял французский историк Ф. Бродель, его идеи были развиты И. Валлерстайном. Суть этого подхода заключается в том, что все общества рассматриваются как социальные системы. Первостепенным критерием классификации систем у Валлерстайна выступает способ распределения [10]. Соответственно выделяются три способа производства и три типа социальных систем: 1) реципроктно-линиджные минисистемы, основанные на отношениях взаимообмена; 2) редистрибутивные мир-империи, соответствующие «цивилизации» А. Тойнби; 3) капиталистическая мир-система (мир-экономика), основанная на товарно-денежных отношениях. Это стадиальная составляющая мир-системной теории. Ученый считает, что мир-империи могут трансформироваться в «мир-экономики». Большинство мир-экономик оказались непрочными и погибли. Единственная выжившая мир-экономика – это капиталистическая. Она сформировалась в Европе в XVI-XVII вв., превратилась в гегемона мирового развития (капиталистическую мир-систему), подчинив все другие социальные системы.

По теории И. Валлерстайна, капиталистическая мир-система состоит из «ядра» (наиболее высокоразвитые страны Запада), «полупериферии» (в XX в. страны социализма) и «периферии» (страны третьего мира). Она основана на неэквивалентном разделении труда и эксплуатации между «ядром» и «периферией». Полупериферия, являясь подвижной системой, выполняет амортизационные функции и нередко является источником различных инновационных изменений.

Согласно Валлерстайну, подлинной мир-системой является только мир-система капитализма в течение последних нескольких сот лет, т.е. о складывании мир-системы можно говорить, когда начинается масштабный обмен массовыми товарами. Однако не все исследователи разделяют эту точку зрения, так как считают, что для доиндустриальных обществ обмен престижными товарами играл более значимую роль и параллельно являлся важным фактором усиления политической власти. Следовательно, мир-системная методология применима к системам любого порядка – от глобальной системы современности до мини-систем охотников и собирателей. Но один из ключевых вопросов мир-системной теории заключается в том, сколько мир-систем существовало на протяжении человеческой истории.

Так, например, исследовательницей Ж. Абу-Луход завоевания монголов расцениваются как важнейший фактор создания первой, по-настоящему глобальной мир-системы XIII в. Эта система состояла из пяти независимых «ядер»: 1) Западной Европы; 2) арабского мира; 3) зоны Индийского океана; 4) Китая и Великой степи, объединенной монголами в единое макроэкономическое пространство. Это способствовало установлению стабильных торговых контактов между Европой и Китаем. Таким образом, Абу-Луход первой обосновала единство мира до эпохи гегемона капитализма. Она также попыталась выделить характерные черты досовременной мир-системы, отличающие ее от капиталистической мир-системы [11]. Впоследствии исторический аспект был значительно усилен в работах А.Г. Франка, К. Чейз-Данна и Т. Холла.

С этой точки зрения роль кочевников в мировой истории выглядит принципиально по-иному. Если в классических работах по философии истории они представлялись уничтожителями цивилизаций, в лучшем случае «санитарами истории», то в контексте мир-системных процессов длительный период времени именно они способствовали ускорению темпов распространения религий и географических знаний, торговых контактов, развитию информационных сетей и технологических обменов между различными цивилизациями. В этом обмене роль кочевников не сводится до положения простых посредников, так как номады нередко сами выступали инициаторами многих заимствований. По мнению авторов, культурный обмен между мусульманской Средней Азией и конфуцианским Дальним Востоком стал возможен не потому, что после создания Монгольской державы возникли устойчивые и безопасные маршруты, а по той причине, что этого пожелала правящая элита степной империи. Они выступали главными инициаторами, покровителями и трансляторами культурного обмена между цивилизациями Старого Света. Согласно мир-системному подходу, кочевники играли роль полупериферии, то есть выполняли важные посреднические функции между региональными «мир-империями».

В каждой локальной региональной зоне политическая структурированность номадической полупериферии была равнозначна размерам оседло-земледельческого ядра. Во Внутренней Азии первыми биполярными элементами региональной системы были Хуннская держава и династия Хань. С образованием в Китае династии Тан, на Ближнем Востоке – халифата Аббасидов и в Малой Азии – Византии произошел новый макроэкономический рост ведущих мир-империй того времени. В этот же период возникает Первый Тюркский каганат, ставший первой настоящей евразийской империей. Он связал торговыми путями Китай, Византию и исламский мир. Создание империи Чингиз-хана и монгольские завоевания в XIII в. привели к тому, что монголы замкнули цепь международной торговли в единый комплекс сухопутных и морских путей. Впервые все крупные региональные ядра (Европа, исламский мир, Индия, Сунский Китай, Золотая Орда) оказались объединенными в первую мир-систему. С XVII в. складывается новая, объединившая уже весь земной шар капиталистическая мир-система. В

новом мировом порядке номадам уже не суждено было играть прежнюю роль. Натуральное хозяйство скотоводов не смогло конкурировать с новыми формами интеграции труда в рамках мануфактуры и фабрики. Изменился и политический статус степных обществ. Уже как периферия номады стали активно вовлекаться в орбиту интересов различных субцентров капиталистической мир-системы [4, с. 99]. Такова интерпретация роли номадов в одной из современных подходов исследования исторического процесса.

Таким образом, проблема цивилизации кочевничества в контексте всемирной истории до сих пор остается недостаточно разработанной. Известно, что исследование исторической истины осложняется неполной информации о прошлом, невозможностью экспериментально-практического взаимодействия с прошлым и тесной связью исторического познания с идеологией. Но в данном вопросе ее разрешение в первую очередь зависит от комплексного использования теоретических парадигм, имеющихся в арсенале мировой исторической науки.

Список использованной литературы

1. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения. В 3-х томах. – Т. 3. – М., 1986. – 639 с.

2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – 576 с.

3. Тойнби А. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

4. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.

5. Абенов Е.М., Арынов Е.М., Тасмагамбетов И.Н. Казахстан: эволюция государства и общества. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. – 390 с.

6. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 310 с.

7. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.

8. Козыбаев М.К. Степная цивилизация и ее уроки // Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – С. 38 – 46.

9. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности номадного общества). – Алматы: Социнвест - М.: Горизонт, 1995. – 319 с.

10. Валлерстайн И. Миросистемный анализ // Время мира. Альманах. – Вып. 1. Историческая макросоциология в XX в. – Новосибирск, 1998. – С. 105-123.

11. Абу-Луход Ж. Переструктурируя миросистему, предшествующую новому времени // Время мира. – Вып. 2. – Новосибирск, 2001. – С. 449-461.

References

1. Engel’s F. Proiskhozhdenie sem’yi, chastnoy sobstvennosti i gosudarstva // K. Marks, F. Engel’s. Izbrannye proizvedeniya. V 3-h tomah. – T. 3. – M., 1986. – 639 s.

2. Danilevskiy N.Ya. Rossiya i Evropa. – M.: Kniga, 1991. – 576 s.

3. Toinbee A. Postizhenie istorii. – M.: Progress, 1991. – 736 s.

4. Kradin N.N. Kochevniki Evrazii. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – 416 s.

5. Abenov E.M., Arynov E.M., Tasmaghambetov I.N. Kazakhstan: evoluciya gosudarstva i obshchestva. – Almaty: Institut razvitiya Kazakhstana, 1996. – 390 s.

6. Orazbayeva A.I. Civilizaciya kochevnikov evraziyskih stepey. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 310 s.

7. Gumilev L. N. Etnogenez i biosfera zemli. L.: Izd-vo LGU, 1989. – 496 s.

8. Kozybaev M.K. Stepnaya civilizaciya i eyo uroki // Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana (Izbrannye trudy). – Almaty: Gylym, 2006. – S. 38 – 46.

9. Massanov N.Ye. Kochevaya civilizaciya kazakhov (osnovy zhiznedeyatel’nosti nomadnogo obshchestva). – Almaty: Socinvest - M.: Gorizont, 1995. – 319 s.

10. Vallerstain I. Mirosistemnyi analiz // Vremya mira. Al'manah. – Vyp. 1. Istoricheskaya makrosociologiya v XX v. – Novosibirsk, 1998. – S. 105-123.
11. Abu-Lughod Zh. Perestrukturiruya mirosistemu, predshestvuyushchuyu novomu vremeni // Vremya mira. – Vyp. 2. – Novosibirsk, 2001. – S. 449-461.

Г.Т. Кәженова[1]
[1] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІН ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚАРАСТЫРУ

Түйін

Мақалада көшпенділік өркениетінің методологиялық мәселелеріне дүниежүзілік тарих тұрғысынан талдау жасалған. Көшпелі қоғамдардың жергілікті өркениеттердің формациялық және классикалық теорияларына, сондай-ақ модернизация, неоэволюционизм, мультиэволюционизм теорияларындағы өркениеттеріне жататындығы туралы қарастырылған. Көшпелілер өркениетінің тарихын зерттеген кеңестік және шетелдік тарихнама және өркениеттің біртұтас белгілерін жасауға арналған заманауи пікірталастар талданған. Қазақстандық және ресейлік көшпенділер тарихын зерттеудегі жаңа әдістер мен тұжырымдардың ізденісі көрсетілген. Әлем-жүйелік тұрғысынан келуді жақтаушылардың еңбектеріндегі көшпенділердің дүниежүзілік тарихтағы рөлін қайтадан ой елегінен өткізу үдерістері қарастырылған.

Түйін сөздер: көшпелі өркениет, дала өркениеті, формациялық тұрғыдан келу, өркениеттік парадигма, көшпенділердің әлеуметтік мәдени даму ерекшеліктері, әлем-жүйелік теориясы.

G.T. Kazhenova[1]
[1]Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

EURASIAN NOMAD CIVILIZATION THROUGH THE PRISM OF SCIENTIFIC PARADIGMS

Summary

Methodological issues of nomad civilization in the context of the world history are analyzed in this paper. Solution of the problem of belonging of nomadic societies to the civilization is shown in the formational and classical theories of local civilizations, and also in the theories of modernization, neoevolutionism, multievolutionism. The Soviet and foreign historiography of history of nomadic societies and discussion of the period of reorganization and the collapse of the USSR connected with development of uniform criteria of a civilization is also analyzed. Search of new approaches and concepts in the modern Kazakhstan and Russian nomadi studits is shown as well. Processes of reconsideration of the role of nomads in the world history in works of supporters of the world-system approach are considered in the paper.

Keywords: nomadic civilization, steppe civilization, formational approach, civilization paradigm, peculiarities of sociocultural development of nomads, the world-system theory.

ӘОЖ 94(574) “19”

А. Мұсағалиева[1]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ АҚТАЛУ ҮДЕРІСІ (1956-1991 жылдар)

Аннотация

Мақалада Алаш зиялыларының ақталу үдерісі ХХ сиезден кейін сексенінші жылдардың аяғына дейінгі аралықта қарастырылады. Алаштың ақталуы жолындағы үмтылыс пен үміт, қайта құру саясатының тарих ғылымына әсері, ақталудың заңдық түрғыда жүзеге асуымен ақиқатқа айналуы талданылады. Автор ХХ ғасырдың екінші жартысындағы халық пен зиялылардың Алаш зиялыларын ақтауын тарихи үдеріс арқылы сипаттайды.

Түйін сөздер: Алаш, Кеңес өкіметі, тоталитаризм, ақталу, қайта құру, деректер

Кеңес биліктің толық орныққан жылдарында да саяси террордың құрбандарына айналған Алаш зиялыларының тағдыры мен шығармашылығы үлт жанашырларын тыныш жатқызбады. Большевиктер билігі күшейіп түрғанның өзінде алаштықтарды жақтаушылар табылды. Олар шындығында Алаш идеясының жандануы мен қазақ қоғамында орын алуына белгілі бір дәрежеде үлес қосты.

1930 жылдардың аяғына қарай толық салтанат құрған сталинизм үлт зиялысын қаусатып салғанымен Алаш идеясын өлтіре алмады. Ол хрушевтік «жылымық», брежневтік тоқырау тұсында да қазақ даласын елес болып шарлады [1].

Кеңестер Одағы Коммунистік партиясының ХХ сьезі және Алаш зиялылары. Кеңес азаматтарын сталиндік террордан алғаш құтқарған 1956 жылғы 14-25 ақпанда болған КОКП ХХ сиезі болып табылады. Онда 25 ақпанда КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н.С. Хрущевтің «Жеке басқа табынушылық және оның зардаптары» деген тақырыпта баяндамасы тыңдалды [2, с.19-67]. Баяндамада сталинизмнің қылмысын жан–жақты ашып берді. Ол комиссияның ІІХК мұрағаттарындағы үлкен көлемдегі материалдармен және басқа құжаттармен танысып, қорытындысында кінәсіз адамдар қаза тапқан коммунистерге қарсы қолдан жасалған істер мен жалған айыптаулардың көптеген фактілерін анықтағанын айтты. 1937-1938 жылдарда көптеген партиялық, кеңестік, шаруашылықтық қызметкерлерді «жау» деп анықтады, шын мәнінде олар ешқашан жау, тыңшы, бүлдіруші болып табылмады, әрқашан адал коммунист болып қалғандарын, ал оларға адам сенгісіз ауыр айыптарды тергеушілердің мойындатқанын жайып салды. ХХ сиездің материалдары – кеңес тоталитаризмінің тарихи дерегі, адам құқығын төмендетуді ашып беретін құжат. Н.С. Хрущевтің баяндамасында сталинизмге соққы берілді.

Дегенменен, саяси репрессиялар құрбандарының ақталуын И. Сталиннің өлімімен басталды деп айта алмаймыз. Себебі Қазақстандағы үлттық интеллигенцияны құдалау аяқталмаған болатын. Үлкен мәселенің басы ашық қалды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан-ақ қарсы күрескен үлттық негіздегі Алаш зиялылары ақталмады.

Алаш зиялыларының ақталмауына И. Сталиннің оппоненті Л.Троцкий атымен құдалануы әсер еткенін жоққа шығаруға болмас. Қазақ зиялыларының троцкийшіл деп айыптылуына бірнеше себептер болды. Біріншіден, Л. Троцкий шетелге эмиграцияға Қазақстаннан, оның ішінде Алматы қаласынан кетті.

Кетерінде, 1927 жылы 11 наурызда КСРО басшылығына ұлттық республикадағы саяси ахуалды сипаттаған «Қазақстандағы саясаттың ұлттық сәттері» [3, с. 197-198] атты хат қалдырды. Хатта ол қазақ зиялыларының ұлттық саясаттағы мәселелерін көтерді. Екіншіден, 1936 жылдың 19-24 тамыз аралығында КСРО Жоғары Соты Әскери Коллегиясының троцкистер мен зиновьевшілдердің үстінен ашық сот мәжілісі болды. Сот нәтижесінде 16 адам ату жазасына бұйырылды, оның ішінде Г.Е. Зиновьев, Л.Б. Каменев, С.В. Мрачковский, И.И. Рейнгольд және тағы басқалар бар. Оларға антикеңестік, зиянкестік, тыңшылық және террористік қызметіне, оның ішінде С.М. Кировтың өліміне және партия басшылығы мен үкіметке қарсы террористік актілер даярлауды ұйымдастырды деген айып тағылды. Сот үдерісі алдында барлық республикалардың партиялық органдарына БКП (б) Орталық Комитеті «Троцкистшіл–зиновьевшіл революцияға қарсы блоктың террористік қызметі туралы» тақырыпта хат [4, с.14-15] жіберген болатын. Әрине, Қазақстанның партиялық басшылығы хатқа байланысты іс–әрекеттер қабылдауға тиіс еді. Бұл хат «үлкен терроры» республикада жүргізуге нұсқау әрі бағыттаушы құжат деп айта аламыз. Осы хаттың әсерінен 1 қарашаға дейінгі аралықта 43 адам партиядан шығарылды. Назарға алдымен алашордашылдар мен қазақ «ұлтшыл» зиялылары ілікті. Аталған сот үдерісі коммунистердің басқа республикалардағы сияқты Қазақстанда партия–кеңес қызметкерлеріне жаппай саяси репрессия бастауына мұрындық болды. Осы себептер Алаш зиялыларының ХХ сиезден кейін ақталмауына тікелей әсер етті деп ойлаймыз.

Ресейдегі ХХ сиезден кейінгі ақталу үдерісін француз тарихшысы Н. Верт өз еңбегінде кең түрде ашады. Оның айтуынша: «1956-1958 жылдары тазалаудың құрбаны болған кейбір партиялық және әскери басшылар таңдалып ақталды. Олардың ішінде, әсіресе, әскерилер көп (Тухачевский, Якир, Блюхер және басқалар), өйткені 1953 жылдан бастап армия Хрущевті жақтаған негізгі күш қатарында еді, сонымен қатар бәрінен бұрын «күпия баяндамада» еске алынған, екінші деңгейдегі және сталиндік линияны қолдаушы басшы партиялық қызметкерлер (Эйхе, Рудзутак, Постышев, Косиор, Чубарь және басқалар) болды. Бұл, сталинизмге саяси альтернива қажеттілігін қолдаған, (Бухарин, Троцкий) немесе Сталинге ашық қарсы сөйлеген (Зиновьев, Каменев, Рыков және басқалар) большевизмнің ірі тарихи тұлғаларын қамтымаған жартылай ақтау болатын, жаппай репрессиялар, сталинизмнің табиғаты және жалпы партияның жауапкершілігі туралы нақты көзқарастар үшін импульс болып қызмет ете алмады [5, с.190].

Жалпы, Л. Троцкий Кеңестер Одағындағы И. Сталиннің саясатына негізгі оппонент болды. Қазақстандағы большевиктер өкіметіне де Алаш қайраткерлері де осындай жағдайда болды. Өйткені Алаш зиялылары ленинизмге де, сталинизмге де ашық қарсы шығып, Кеңестер Одағынан бөлінуді аңсады. Ал М. Шоқай Тұтас Түркістан идеясы арқылы бүкіл түркі халықтарын большевиктерден бөліп әкетуді көздеді. Жалпы, большевиктерге қарсы күресте қазақ зиялылары татар, башқұрт сияқты түркі халықтарымен пікірлес болып, ұлт-азаттық күресті жандандырды. Сондықтан да қазақ қайраткерлері Л. Троцкий, Г.Е. Зиновьев секілді сталинизмнің басты оппоненттерімен бірдей қарастырылды деп ойлаймыз.

Алаш партиясы мүшелерін большевиктердің негізгі оппонент етіп жариялауы құжаттардан анық көрінеді. Кеңес өкіметі 1919 жылы Алаш қайраткерлеріне амнистия туралы қаулы қабылдады. Ал 1920 жылы 20 қазанда Қазақ Халық Комиссарлар Кеңесінің амнистия туралы қаулысына нұсқау шықты. Онда «бұрынғы «Алаш-Орда» үкіметінің жақтаушылары, азамат соғысы кезінде ақгвардияшылдар авантюраларына қатысқан қазақтар қудалауға жатпайды» [6] делінді. Бірақ, бұл құжатта кеңес құрылысына қарсы бағытталған қарулы көтерілістердің белсенді қатысушылары мен бастаушылары ақталмайды деп аталды. Нақты көрсетелік: «...комиссияларға кеңес құрылысына қарсы бағытталған қарулы көтерілістерге белсенді қатысушы және бастаушы болғандар және жұмысшы-шаруа өкіметіне

белгілі ортадағы беделді тұлға ретінде қауіп көрсететіндерді босатпау туралы құқықтар беріледі. Комиссия қорытындылары қатаң дәйектелген болуы міндетті» [7, 80-б.]. Міне, бұл құжат Алаштың ақталуында большевиктер билік басында болған барлық уақытта кедергі бола берді.

Сонымен қатар, мәселенің бұлай шешілуін Н.С. Хрущевтің «Жеке басқа табыну және оның зардаптары» деп аталатын баяндамасының мазмұнынан іздеу керек. Баяндамасында Н.С. Хрущев коммунистік билікті сынауды мақсат етіп қойған жоқ, оның пікірінше, В.И. Ленин өлгеннен кейін И. Сталин көсемнің идеясын бұрмалап, өзіне бүкіл жұртты табындырды. Сол үшін де ол сталиндік «үлкен террор» кезіндегі заң бұзушылықтарға ерекше назар аударды. Тұтастай алғанда, баяндама мәтіні түгелдей 1937-1938 жылдардағы саяси репрессияны талдауға арналған. Лениндік «қызыл террор», Кеңес өкіметіне қарсылықтар туралы ештеңе айтылмады. Ал одан кейінгі мемлекеттік дәрежедегі ақтау жұмысы да, мәселені талдау да тек қана аталған баяндама негізінде жүргізілді.

1960-1970 жылдардағы Алаштың ақталуына деген ұмтылыс пен үміт. Алаш қайраткері Ә. Ермековке ақталуға осы жылдарда мүмкіндік туды. 1955 жылы 7 наурыз күні КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінің ерекше кеңесінде, контрреволюциялық қылмыстары үшін сотталып, лагерлерде, колонияларда, түрмелерде және айдауда жүргендердің істерін қайта қарау үшін жиналған Орталық Комиссияның шешіміне сәйкес «Ермековтің 1949 жылы 9 наурызда қозғалған №269834 ісіндегі үкім тоқтатылсын және Ә. Ермеков тұтқыннан босатылсын», – деген қаулы қабылданды. 1957 жылдың 26 қарашасында КСРО Жоғары Сотының әскери коллегиясының №00990/39 анықтамасы бойынша толық ақталды [8, 198-202-бб.]. Бірақ, қайраткер тіпті өзі тірі болса да, Алашта болған кезіндегі қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығын толық ақтай алмады.

1960 жылы 25 желтоқсанда Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы Н. Жанділдиннің атына Қазақстан КП Орталық Комитетінің Ғылым, жоғары оқу орындары және мектеп бөлімі меңгерушісі С. Бейсембаевтың қолы қойылған хат келіп түсті. Онда «Қазақ әдебиеті» газеті «оқырманды өткенге жетелейтін идеялық тұрақсыз материалдарды» жариялауды жалғастыруда деп көрсетілді. Газет айтыс түрінде №30-33 нөмірінде өткен заманның діндік – мистикалық ақындарды мадақтайтын мақалаларды (Б. Кенжебаев, М. Ақынжанов, К. Құрышжанов) жариялады. 29 шілдеде «Қазақ әдебиеті» газеті әдеби мұраға арналған хабарлама шығарды, онда фамилиясыз буржуазиялық–үлтшыл жазушылар М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Қ. Кемеңгеровтердің пьесалары берілген. Ал «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткішінде» (құрастырушылар Ш. Сарыбаев, жауапты редактор С. Кеңесбаев) оқырмандарға барлық шығармалары айналымнан алынып тасталған түлғалар үсынылған. Кітаптың тиражы таратылмай үсталынып қалды, Ш. Сарыбаевқа сөгіс берілді. Жинақ тиражы Ғылым Академиясы Президиумының шешімімен жойылды. Ш. Сарыбаевтың қателігін Тіл және әдебиет институтының партиялық жиналысында талқыланған [9, с. 74, 228]. Бұл туралы Ш. Сарыбаев былай еске алған болатын: «Мен 1960 жылы «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші» атты еңбегімнің 1–томын жарияладым. Библиографиялық көрсеткіште А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Х. Досмұхамедов, Т. Шонанов еңбектерінің (140 еңбек) тізімі берілгендіктен, ол кітап көзі қырағы цензураның қаһарына үшырап, туралып кетті. Өзім қызметтен қуылып, сөгіс алдым. Соңымнан «саяси сауатсыз» деген ат ерді» [10].

Осы жылдарда Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтына Алаш және Алаш-Орда қозғалысының кейбір өкілдерінің қызметі және оларға байланысты репрессивті шаралар туралы Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті ақпараттар беріп отырды.

1962 жылы 27 тамызда Партия тарихы институты директорының орынбасары П.М. Пахмурныйға берілген ақпаратта Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов,

Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиевтер туралы айтылған [11, с. 41-45]. Онда қайраткерлердің Кеңес өкіметіне қарсы іс–әрекеттері, қызметтері баяндалған. Назар аударатын жайт, аталған зиялылардың барлығына 1958–1960 жылдарда ақтауға байланысты істері көтерілген. Атап айтсақ, А. Байтұрсыновтың ісі бойынша 1958 жылы қосымша тексеру жүргізілді. Бірақ Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті оның Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы белсенді «контрреволюциялық қызметіне» байланысты ақталмаған. Ал М. Дулатовтың ісі 1959 жылы қызының шағымы бойынша Қазақ КСР Прокуратурасында қаралған. Оны да дәл А. Байтұрсыновпен бірдей айыптап, ақтамаған. Ал М. Жұмабаевқа қатысты қосымша тексеру үдерісінде 1960 жылғы 19 мамырда Қазақстан әдебиетшілері мен жазушыларының бір тобы өзінің қорытындысында оның «ұлттық қызметі мен оның шығармашылығының идеялық бағытта» екенін бекітіп береді. Бұл мәселе бойынша қорытындыда М. Жұмабаевтың ақындық мұрасы өзінің идеялық негізінде «буржуазиялық-ұлттық, сондықтан да контрреволюциялық» сипатта болғаны айтылған. Дегенменен, 1960 жылы 8 шілдеде Түркістан әскери округінің әскери трибуналында М. Жұмабаевқа байланысты іс тоқтатылып, ақталған.

Ш. Құдайбердиевтің баласы Ахаттың шағымы бойынша 1958 жылы Семей облысының прокуратурасы тексеру жүргізіп, ақтаудан бас тарту жөніндегі материалдарды қорытындымен қоса КСРО Прокуратурасына жібереді. Ал КСРО Прокуратурасы онымен келіспей, 1958 жылы 28 қарашада қаулысымен Ш. Құдайбердиевтің ісі тоқтатылып, ақталды. Бірақ Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті қосымша тексеру үдерісінде жиналған материалдарды тексеру барысында Ш. Құдайбердиев негізсіз ақталған деп хабарлаған. Шәкәрім Құдайбердиевтің ақталуынан кейін қаншама жылдар құдықта жатқан сүйегі жерленді. Ол туралы баласы Ахат Шәкәрімұлының естелігінен білеміз. Қазақ КСР Халық жазушысы Хамит Ерғалиевтің естелігінде 1959 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде Шәкәрімнің өлеңдері жарияланғанда бұрынғы құзырлы орган қызметкерінің қарсы түрғанын көрсетті. Міне, осындай келеңсіз жайттар Алаш қайраткерлерінің ақталуында кедергі болып түрды. Тіпті 1963 жылы Шәкәрімге байланысты құрылған комиссияның шешімі де ештеңе өзгертпеді 1968–1969 жылдарда Мүсілім Базарбаевтың докторлық диссертациясында Шәкәрім мұраларының талдануы, энциклопедиялық анықтамалықтарда Шәкәрім туралы Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент–мүшесі Ысқақ Дүйсенбаевтың мақаласы орын еншілеуі, белгілі жазушы әрі ғалым Мұхтар Мағауиннің батыл әрекеті, табандылығы арқасында Ленинградта, 1978 жылы басылым көрген «Поэты Казахстана» жинағына Шәкәрім өлеңдері енуі, «Литературная газетада» одақ, шетел оқырмандарына танымал қаламгерлер Әбдіжамал Нүрпейісов пен Әнуар Әлімжановтың Шәкәрім мұрасы жайын қозғаған бірнеше мақалалары жарық көрді [12, 77-б.].

Н. Хрущев басқарған «жылымық» деген атаумен тарихта қалған жылдар сталинизмнен құтылған кеңес қоғамында серпіліс туғызды. Орыс демократиялық зиялылары, ақын–жазушылары да әміршіл-әкімшіл мемлекетке қарсы көзқарастарын ашық білдіріп жатты. 1958 жылы Нобель сыйлығын алған Б. Пастернактың «Доктор Живаго» кітабы, 1961 жылы кеңестік саяси репрессиялар құрбаны А. Солженицыннің «Один день Иван Денисовича» деген кітабының жарық көруі кеңес қоғамын дүр сілкіндірді. Бұл үдеріс Қазақстанда жалғасын тапты. Қазақ қоғамы Алаш зиялыларын саяси жағынан ақтамаған соң, олардың шығармашылық мұрасын ақтауға күш салды. Алаш қайраткерлерінің мәдени мұрасын жариялау қолға алына бастады.

Осы жылдарда Алашқа байланысты үлкен дау–дамай 1960 жылы ақталған Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын халыққа танытуға байланысты қазақ интеллигенциясы мен республика басшылығы арасындағы күрес арқылы өрбіді.

1968 жылы 10 қаңтарда Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы туралы ҚазМУ-дың кеңейтілген Ғылыми Кеңес мәжілісінде, орыс тілінде баяндама жасап,

Х. Махмудов сөз сөйледі. Сол жылдың наурыз айында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюро мәжілісінде «Қазақ мемлекеттік университетінің филология кафедрасының М. Жұмабаевтың саяси мұрасын бағалаудағы дұрыс емес шешімі туралы» қаулы қабылдаған болатын [13]. Осы Ғылыми Кеңесте Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын талдау бойынша ғалым А. Жовтистің естеліктерін Алаш тарихын зерттеуші-ғалым Р. Нұрмағамбетова жазды. А. Жовтистің айтуынша, орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, профессор Х. Махмудовтың бастамасымен ақын М. Жұмабаевтың әдеби шығармашылығын талқылау ұсынылған. Аталған шараны ұйымдастырудың бастапқы кезеңінде ол А. Жовтисті Мағжан Жұмабаевтың ақындық мұрасын зерттеуге ендірген. Х. Махмудов М. Жұмабаевтың ақталуына толық сенімді болған, ол ұлы ақынның аты мен шығармашылығын қайтаруда бірінші қадам жасауды өзінің парызы деп есептеген. Сондықтан да М. Жұмабаевтың өлеңдерін іздеу, аудару, жариялау байланысты барлық дайындық жұмыстарын ашық жүргізілген, қызығушылық білдірген тұлғалар мен органдарға хабарланған. Х. Махмудов пен оның әріптестерінің бастамасын ол кездегі республика мәдениет министрі І. Омаров қолдаған. Профессор Х. Махмудов М. Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы мақала дайындаған. А. Жовтис ақынның кейбір өлеңдерін қазақ тілінен орыс тіліне аударуды жүзеге асырған. Ғылыми Кеңес мәжілісінде болғалы отырған талқылау туралы Қазақстан Жазушылар Одағына хабарланған [14, с. 427].

Профессор Х. Махмудов «Қазақ ақыны», «Казахский лирик» деген мақалаларында Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы, оның ішінде ақындығы, стилі, лирикасы, қазақ әдебиетіне қосқан үлесін кеңінен баяндайды. Өткенді ұмыту өліммен бірдей екенін айта келіп, Х. Махмудов Мағжанның өзінің жігері мен талантының әбден кемеліне келіп, толықсып түрған шағында жеке басқа табынудың құрбаны болғандығына тоқталды. Сондықтан оның ақындық мұраларын жариялайтын уақыт жеткенін көрсетті. Профессор Х. Махмудов Мағжанның ескі сарынды ақын ретінде жалғыз болмағанын былай атап берді: «Сұлтанмахмет Торайғыров та Алаш-Орда гимнін, Бейімбет Майлин Алаш-Орданы дәріптейтін өлеңдер жазды. Ал Мұхтар Әуезовті алатын болсақ, оның да көркем әдеби еңбектерінде, әсіресе ол кездегі публицистикасында жат идеяларды қолпаштап жазған туындылар да жоқ емес. Рас, бұл жазушылар адасушылық дертінен айықты» [14, 427-б.]. Ғалым Ш. Елеукеновтің пікірінше, Мағжан қазақ әдебиетінен аулақтатылғанмен, Мағжаннан қазақ әдебиеті аулақтаған жоқ. Сәбит Мұқанов «Қазақ вальсі» өлеңінде негізгі сарынды Мағжанның «Май кірді, жер құлпырды, гүлдер жайнап» өлеңі үлгісіне салды. Кешегі өрт соғыс ішінде Әбу Сәрсенбаев Мағжан «Орамалының» жаңа бір нұсқасындай «Ақша бұлтын» туғызды. М. Майшекин ұлы ақынның «Сен сұлуын» шамалы өзгерістермен әнге бейімдеді [15, 78-79-бб.].

Осының өзінен кеңестіктердің қазақ интеллигенциясы өкілдерінің шығармаларын таңдап алып, іріктеп ақтап отырғаны білінеді. Мүмкін бұл Мағжан Жұмабаев Алаш лидерлеріне жақын болғаннан соң шығар деген ой келеді. Және де Х. Махмудов Мағжан өлеңдеріндегі трагедиялық жайларды сарыуайыммен, ал ұлттық қасиеттерді ұлтшылдықпен шатастырып келген әдеби сыншылар бар екенін анықтап береді. Бұл кезде нақты жұмыстар жасалғанын да мақаладан көреміз. Мәселен, Мағжанның бұрын кеңес баспасында жарияланған көп өлеңдері мен екі дастаны, орысшадан жолма–жол аударғандар Хамза Абдуллин мен Хайролла Махмудов, ал көркем аудармасын А. Жовтис, О. Сүлейменов және Ф. Моргун орындаған. Көріп отырғанымыздай, ҚазМУ-да Мағжан Жұмабаевты ақтау үдерісі барысында біршама жұмыстар жасалды.

Бірақ ҚазМУ оқытушыларының Мағжан Жұмабаевты ақтау жұмысы жүзеге аспады. Осы мәселе бойынша Башкирияның халық ақыны Сайфи Құдаш Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы Д.А. Қонаевқа хат жазды. Хаттың

қазақ зиялылары тапсырысымен жазылғаны мәтінінен-ақ көрініп тұр. С. Құдаш 1968 жылы қарашада Қазақ университетінде жиылыс болып, қатысушылар республиканың басшылығына Мағжан Жұмабаев шығармаларының екі томдығын шығаруға өтініш білдіргенін, бірақ Қазақ КСР Компартиясының Орталық Комитетінің жиылысты саяси қателік деп есептеп, қабылдамай тастағанына өкініш білдіреді. Мағжан Жұмабаевтың ақталмау себептерін Сайфи Құдаш іздестіріп көреді. Осыған байланысты сол уақытта өмірден озған, 1964 жылы Есмағамбет Исмаиловпен кездесуін еске алады. Әрине, башқұрт ақыны өмірден өткен адамды әдейі мысалға алған секілді. Әйтпесе, кеңестік террор аты аталған адамды аямаушы еді. Профессор Е. Исмаилов екі себепті атап берген: біріншісі М. Жұмабаевтың қазір ыңғайсыз жағдайда қалған жеке жаулары. Бұрын олар ақынды «әшкерелесе», енді бұрынғы жіберген қателіктерін жөндеуге немесе ақынды бұрынғыдай бағалауды өзгеріссіз қалдыруы керек. Кейбір адамдар екінші позицияны таңдап, өздерінің жеке жалған беделін қазақ әдебиетінің беделінен жоғары қойды деп түсіндіреді. Хатында Сайфи Құдаш ҚазМУ–дағы жиылысқа қатысқандарды «ұлтшыл» ретінде құдалауға қарсы шықты. Ол жиылысқа сегіз бірдей кафедраның оқытушылары және КСРО Жазушылар Одағының хатшысы Л.С. Соболев қатысқанын атап береді.

Біздің ойымызша, бұл XX сиезден кейінгі көптеген жазықсыз адамдардың саяси ақталуынан кейін қоғамдық сана-сезім ояну әсерінен ұлт азаматтары – Алаш зиялылары қызметі мен шығармашылығына қажеттіліктен туындады.

Жетпісінші жылдардың ортасында Алаш зиялыларын ақтауға байланысты ашық хат жазып, пікірін білдірген Ә. Бектасов еді. Ә. Бектасов Жер шаруашылығы комиссары, Су шаруашылығы комиссары, Қазақ КСР Совхоздар халық комиссары қызметтерін атқарған. Ә. Бектасов Қазақстан Компартиясы XVI сиезі мен КОКП XXV сиезі адресіне жазған ашық хатында қазақ әдебиетінің негізін салушылар, «Алаш» қайраткерлеріне қатысты тарихи шындықты қалпына келтіру туралы жазды. Ол кезде дербес зейнеткер еді. Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Мыржақып Дулатовтар ақталуы [16, 428-б.] туралы мәселе көтерді. Ә. Бектасов ақтау жөнінде 1965 жылдан бастап үш рет Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті басшылығына хат жазған, ең соңында қатаң сөгіс берілген. Өзінің айтқанындай, Д. Қонаевқа жазған хаттарында Алаш қайраткерлерінің түбінде ақталатына сенімді болды. Автор жас күнінен-ақ аталмыш зиялылардан тәлім-тәрбие алғанын, олардың шығармаларының өлмес туындыға айналғаны айтылады. Ол Алматы қаласының жанында бұрынғы «Өжет» колхозы территориясында, «Қарасай» деген жерде, кейін халық арасында «Қанды сай» деп аталып кеткен жерде қазақ кеңес әдебиетінің негізін салушылар С. Сейфуллиннің, Б. Майлиннің, І. Жансүгіровтің сүйектері жатқанын хабарлайды. Олардың сүйегін арулап жерлеп, бауырластар моласын жасауды ұсынады. Бәріміз білетіндей, бұл жерді Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бауырластар моласына айналдырды.

«Бес арыс» кітабында жарияланған 1970 жылдың 4 қарашасында Б. Кенжебаевтың «Ұстаз», 1979 жылғы 6 ақпанда Ғ. Мұстафиннің жазған «Сыр ашу» мақалалары да Алашты ақтауға деген ұлт зиялыларының ұмтылысын білдіретін деректер болып табылады. Б. Кенжебаев Мағжан Жұмабаевтың ұстаздығын, шығармашылығын айта келіп, «Тоқсанның тобы» секілді ақталу өлеңін жазса да, ақталмағанына өкініш білдірді. Ал Ғ. Мұстафин Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиевтердің ұмытылып бара жатқанын келтіріп кетеді. Олардың еңбектерінің көмулі жатқанына өкіне отырып, Ғ. Мұстафин былай дейді: «Тап тартысын біздің белсенділер тап мақсатынан өрі өз мақсаттарына көбірек пайдаланды. Өзімен бәсекелестерді құртып алған соң, жалғыз шауып жүйрік атанбақ болды. Егер анау төртеу қатарға қосылғанда, олар шаруаның бір шобыры болып қалар еді. Қазір уақыт өзгерді, қауым жаңарды, тарихымызға сынай қарап, дұрысын дұрыс, бұрысын бұрыс дейтін шақ жетті. ...Мен осы жайды

кейінгі бес алты жылда өзіміздің Орталық Комитетке үш рет кіріп айттым» [12, 77-б.]. Жазушы мысал ретінде орыс жазушыларының ақталуын көрсетеді де, Алаш зиялыларының түбінде бір ақталатынына сенім білдіреді. Сыртына шығара алмағанын «сыр дәптеріне жазып кеттім» дей келе, алаштықтардың түбінде бір ақталатына сенім білдірді.

1972 жылы 18 ақпанда Институт директоры С.Б. Бейсембаевқа қосымша ақпарат берілді [14, 45-47-бб.]. Онда Ә. Бөкейханов, А. Кенжин, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, Х. Ғаббасовтар туралы тергеу материалдары бойынша өтіп жатқаны айтылды. Алдыңғы деректерден ерекшелігі, зиялылардың ақталуы жөнінде ақпарат бермеді.

Қазақ зиялыларының ақталуына Алаш қайраткерлерінің ішінен сол кезде қудалау мен қамаудан оралған Ә. Ермековтің де араласқаны туралы ақпараттар да бар. Экономика ғылымдарының докторы, профессор Талғат Әбдіразақов «Атақты жерлесім туралы» деп аталатын естелігінде: «Бұл жылдарда республика басшылары да Ә. Ермековке құрметпен қарады. Оның Д.А. Қонаевтың қабылдауында екі рет болғаны мәлім. Соның бірінде Ә. Ермеков халқымыздың көрнекті ғалымы, жазушы әрі публицист А. Байтұрсыновты ақтау туралы мәселе көтерген. Оған Д.А. Қонаев түсіністікпен қарай келіп – бұл уақыттың ісі. Қазақ интеллигенциясы басқа да өкілдері толық ақталатын күн туады деп жауап қайтарған екен» [8, 222-б.].

Кеңестер Одағында Алашқа тиым салынса да, шетелде ұлттық идеяның өшпес күші бағаланып, жарияланып жатты. «Азаттық» радиосының басшысы болған Х. Оралтай былай сыр шертеді: «Алаш Орда үкіметінің құрылған күнін 1967 жылы тұңғыш рет «Азаттық» радиосы ғимараты тысында, қалада үлкен зал үстап белгілеуді басқару ісін маған тапсырды. Сонымен Алаш күні, яғни Алаш Орда үкіметінің құрылған күнінің 50 жылдық мүшел тойы, Германияның Мюнхен қаласындағы және өзге жақын қалаларда тұратын Түркістандықтардың (яғни қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікпен, үйғыр, тәжік, татарлардың) қатысуымен салтанатты түрде белгіленді. Онда жасалған баяндамаларды мен түрікше аударып Түркия баспасөзіне жібердім. Ол Ыстанбұлда шығатын «Өтүкен» және «Мілли Харекет» Ізмирде шығатын «Түркелі» журналдарында Әлихан Бөкейханның суретімен толық түрде жарияланды» [17, 33-б.].

Осы жылдарда, тіпті, ақталу үдерісі басталғанның өзінде, Алаш қайраткерлерінің шығармашылығын оқуға, таратуға қатаң тиым салынды. Оның ішінде, саясатқа қатысы жоқ әдеби-көркем шығармаларды да жариялау мүмкін болмады. Одан большевиктердің Алаштың ұлттық идеясының халық арасына тарауынан қорыққаны көрінеді. Дегенменен, Алаш идеясын большевиктер түншықтыра алмады. Алаш қайраткерлерін ақтауға деген үмтылыс қанша қудаланса да, кеңес қоғамында жиі–жиі туындап отырды.

КСРО-дағы қайта құру саясатының Алаштың ақталу үдерісіне әсері. Алаштың толық ақталуы елдегі қайта құру саясатының басталуымен байланысты. Отан тарихына деген қызығушылық КСРО құрамында болған барлық мемлекеттерде қатар туындады. Сексенінші жылдардың аяғы –тоқсаныншы жылдардың басында «темір пердеден» құтылған халықтар үшін өткен тарих құрбандары басты мәселеге айналды. Басында стихиялы түрде басталған науқан біртіндеп мемлекеттік дәрежедегі заңдық актілер арқылы жүзеге асырыла бастады.

Аталған кезеңде кеңестік цензура аясында болған мерзімді басылым деректік мәліметтерді жариялауда алдыңғы орынға шықты. Баспасөз құралдары халықтың сана-сезімін оятудағы өз міндетін орындауға көшті. Кеңестік үгіт–насихат құралы енді жүйеге қарсы күшті жарияланымға ауысты. Бұл жерде, әрине, мұрағат қойнауларында жатқан мәліметтерді ашу қажетті болды. Осындай жағдайда саяси репрессиялар тарихын зерттеу күн тәртібіне қойылды. Басында стихиялы түрде басталған науқан біртіндеп мемлекеттік дәрежедегі заңдық актілер арқылы жүзеге асырыла бастады.

Ресей тарихында кеңестік саяси репрессиялар ерекше орын алады. Себебі, тоталитарлық жүйеден аталған мемлекеттің көзі ашық, көкірегі ояу, әлемге адамгершілік құндылықтар негізінде қарайтын зиялылары аса зор зардап шекті. 1922 жылы философиялық «кеме» деген атпен тарихқа енген орыс зиялыларын шетелге жер аудару саясаты, еркін ойлайтын орыс демократиялық ғалымдары мен жазушыларының еңбектеріне тиым салу, «инакомыслия (бөтен ойлайтын)» деген атпен айыпталған қайраткерлер большевиктерге қарсы орыс қоғамының жаршылары еді. 1960-1980 жылдардағы Кеңес өкіметінің тоталитарлық саясатына қарсылық Ресейде ерекше орын алған зиялылар арасындағы диссиденттер қозғалысымен де белгілі.

Қайта құру саясатының арқасында көрнекті ғалым, академик Андрей Сахаровтың Горький қаласына жер аударылған жерінен Мәскеуге қайтарылуы тоталитарлық жүйеге деген қоғамдық көзқарастың өзгеруіне алып келді. Осы кезде Ресейде «Возвращенная литература» деген атпен көптеген кітаптар жарық көрді. Бұл кітаптар Кеңес өкіметінің саясатына қарсы жазылған жазушылар еңбектері. Біріншіден, кеңестік Ресейде өмір сүрген, шығармалары қудаланған жазушылар болса, екіншіден большевиктер қыспағынан шетелге кеткен орыс диаспорасының еңбектері болатын. Олардың қатарында М. Булгаковтың «Собачье сердце», «Мастер и Маргарита», А. Ахматованың «Реквием», В. Шаламовтың «Колымские рассказы», И. Буниннің «Окаянные дни», Солженицыннің «Архипелаг ГУЛАГ», Гроссманның «Жизнь и судьба», Платоновтың «Чевенгур», Замятинның «Мы», Пастернактың «Доктор Живаго» және т.б. шығармаларды айтуға болады. Қазіргі күні бұл шығармалар орыс әдебиетінің алтын қоры болып табылады.

Мәселені зерттеуге кеңес қоғамы даяр еді. 1987 жылы 28 қыркүйекте КОКП Орталық Комитеттің Саяси Бюросы 1930-40 және 1950 жылдардың басындағы репрессиялармен байланысты құжаттарды зерттеу үшін комиссия құрды. Комиссияға 1953 жылдан кейін осы мәселені зерттеген комиссия материалдары, сонымен қатар Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті, осы мекеме жанындағы партиялық бақылау комитеті, Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Марксизм-ленинизм Институты, КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті, КСРО Прокуратурасы және КСРО Жоғарғы Соты құжаттары берілді [2, с.15]. Комиссияға осылайша барлық мәліметтер берілуі оның жұмысына жандандырды. Бұл комиссия Кеңестер Одағы тарағанға дейін жұмыс істеді. Комиссия жұмысының нәтижелері кеңестік репрессиялардан зардап шеккен адамдар тағдырында зор роль атқарды. Материалдар жинау кеңестік үлттық республика Қазақстанда да қарқынмен жүргізілді.

1987 жылы КСРО-да саяси репрессиялар тарихын зерттейтін «Мемориал» [www.memo.ru] Халықаралық тарихи–ағарту, құқық қорғау және қайырымдылық қоғамы құрылды. Басында формалды емес үйым болып құрылған қоғам 1989 жылы ресми түрде тіркелді. 1991 жылдан бастап құқық қорғаушы орталыққа айналды. Бүгінде аталған қоғам Ресейдегі ең белсенді құқық қорғаушы орталық болып табылады. Мекеменің Кеңестер Одағындағы саяси репрессиялар тарихына байланысты өз архиві, кітапханасы, музейі бар. 1989 жылы аталған үйымның Қазақстанда филиалы, «Әділет» тарихи-ағарту қоғамы деген атпен ашылды.

1988 жылы 4 шілдеде «Заңсыздықтар мен репрессиялар құрбандарына ескерткіштер орнату туралы» Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Саяси Бюросының қаулысы жарық көрді. Қаулыда Мәскеуде жеке басқа табыну жылдарында орын алған заңсыздықтар мен репрессиялар құрбандарына ескерткіш орнату туралы айтылды. Шындығын айту керек, Кеңестер Одағындағы саяси репрессиялар құрбандарына арналған алғашқы ескерткіш Қазақстанда қойылды. 1989 жылы Ақмола облысы, Целиноград ауданында Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагерінің құрбандарына арналған ескерткіш ашылды. Аталған лагерь түтқындары арасында Алаш қайраткерлерінің де жүбайлары болды.

1988 жылы 11 шілдеде жарияланған «30-40 жылдардағы және 50 жылдардың басындағы дәйексіз репрессияланған тұлғаларды ақтаумен байланысты жұмыстарды аяқтау бойынша қосымша шаралар туралы» [2, 15-б.] Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Саяси Бюросының қаулысында ақтау үдерісіне жаңа серпін берілді. Яғни, саяси репрессиялар құрбандары азаматтардың шағымдары мен өтініштерінен тәуелсіз түрде жасала бастады. Бұл шара саяси репрессиялар құрбандарының көптеп ақталуына игі әсер етті.

КСРО дәрежесінде басталған шараларға барлық ұлт республикалары араласты. Оның ішінде, Украина, Белоруссия, Қырғызстан, Өзбекстан секілді ұлт республикаларын айтуға болады. КСРО мемлекетінде жүргізілген шаралар бірдей сценариймен жүргізілді. Мәселен, Қырғызстанда 1990 жылға дейін 4870 адам ақталды [18].

Дегенменен, кеңестік саяси репрессияларға көп ұшыраған Ресей, Украина, Қазақстанмен салыстырғанда басқа ұлт республикаларында құрбандар көлемі аз еді. Алғашқы екі ірі республикамен Қазақстанның қатар айтылуының өзіндік себептері жоқ емес. Біріншіден, қазақтар кеңестік түркі халықтарының ішінде саяси репрессияларға көп ұшырады. 1917 жылы 6 миллионға жеткен, ал қазақтар 1937 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша қазақтар – 2 181 520 ғана адамды құрады [19]. Мәселен, қазақтың бүкіл зиялылары 1937-1938, 1940-1950 жылдардағы террордың құрбанына айналды, 1921-1922, 1932-1933 жылдардағы аштықтан қазақтың саны 70%-ке азайды. Большевиктер мемлекет басына келгеннен кейін қазақ жерінде өкіметке қарсы 300-ден астам көтерілістер болды. Көтеріліске қатысушылар толықтай құдаланды. Сонымен қатар, Қазақстан жері «сенімсіз» халық ретінде жер аударылғандар үлттар мен КСРО-ның кеңестік еңбекпен түзеу лагерлері орналасқан территориясына айналды.

Ресей мен Қазақстан мемлекеттерінде қайта құру саясатынан кейін жүргізілген жұмыстарды қарастырсақ, саяси репрессиялар құрбандарына арналып көп ізденістер қолға алынғанын көре аламыз.

Еліміздегі жүргізілген саяси репрессияның соңғы толқыны болып табылатын Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан кейін халқымызға таңылған «ұлтшылдық» атауы республикада саяси репрессиялар тақырыбын зерттеудің нақты жолға қойылуына кедергі келтірді. Дегенменен де, отандық ғалымдар ұлттық тарихтың ақтаңдақ беттерін зерттеудің уақыты келгенін дер кезінде сезінді.

1987 жылы 23 желтоқсанда Марксизм-ленинизм институтының қазақ филиалының директоры Б. Төлепбаев КОКП Орталық Комитетіне «Л.Д. Кудериннің хатында келтірілген тұлғалар туралы» хатында [14, 55-58-б.] Алаш қайраткерлерін ақтау мәселесін көтерді. Себебі Л. Кудеринаның арызында қазақ интеллигенциясының көптеген өкілдері дәйексіз репрессияланғаны айтылды. Ол қазақ зиялыларының көпшілігі кеш ақталса да, оларға деген жағымсыз көзқарас өзгерген жоқ, олардың әдеби және ғылыми мұралары әділетсіз ұмытылды деген пікірді көрсеткен. Институт бұл жағдай олардың саяси қызметімен, олар Алаш-Ордадағы «контрреволюциялық» байланысты деп есептейтінін білдірді. Бірақ, сонымен қатар, олардың өмірлік қызметіне терең ғылыми зерттеулер жүргізілмегенін, әдеби және ғылыми еңбектеріне баға берілмегенін атап берген. Тек қана олардың «контрреволюциялық, антикеңестік» қызметін бейнелейтін МСБ-IIХК құжаттары ғана бар екенін анықтаған. Оларды ақтау жеке-жеке жүргізілу керек екенін айта келіп, осы мақсатта Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті немесе республика үкіметінен арнайы білікті комиссия құру керек деп есептеді.

Алаш зиялыларының заңдық тұрғыда ақталуы. Алаштың ақталуының басталуы Орталықта, яғни Мәскеуде осы жылдарға дейін ақталмай келген «Антикеңестік троцкийшіл блоктың» ісімен тікелей байланысты. 1956-1963 жылдары басталып, аяқсыз қалған троцкийшілдер ісі қайта көтерілді. 1988 жылы 21 қаңтарда «Антикеңестік троцкийшіл блоктың» ақталуына байланысты КСРО

Прокуратурасы КСРО Жоғарғы Соты Пленумына протест түсірді [2, 235, 240-бб.]. Осы жылы 4 ақпанда КСРО Жоғарғы Сотының Пленумы ақтауға қол қойды.

1988 жылдың қаңтарында Қазақстан Жазушылар Одағының бірінші хатшысы Олжас Сүлейменовтің сұрау салуы бойынша Қазақ КСР-нің Бас прокуроры Ғ.Б. Елемесов «Алашорда» қайраткерлерінің үстінен жүргізілген тергеудің заңсыз жүргізілгеніне наразылық білдіріп, Қазақ КСР Жоғары Сотына ұсыныс жасады.

1988 жылы 4 қарашада Жоғары соттың қылмысты істер жөніндегі алқасының мәжілісінде «Кеңес өкіметін қарулы көтеріліс арқылы құлату мақсатында үйымдасқан «Алашорда» қайраткерлерінің контрреволюциялық, террористік астыртын құпия үйымын әшкерелеу ісіне» қатысты сот үкімі қайта қаралды. Оған Қазақ КСР Жоғары сотының төрағасы Т. Айтмүхамбетов, Жоғары соттың мүшелері К. Кенжебаев, Е. Грабарник және Қазақ КСР Бас прокуроры Ғ. Елемесов қатысты. Жиыны 14 томдық тергеу ісінің егжей–тегжейлі зерделей тексеріп, барлық куәлардың шағымдарымен танысып, тергеу тарапынан өрескел бұрмалаушылық пен заңсыздықтардың жол берілгенін анықтады. Сол кездегі Құқықтық комиссияның төрағасы, «Жұлдыз» журналының сын бөлімінің меңгерушісі, жазушы Т. Жүртбайдың Жоғары Соттың мүшесі К. Кенжебаевқа берген әдеби-сараптамалық қорытындысы бойынша «Алашорда» қайраткерлерінің шығармалары мен ғылыми еңбектеріндегі Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізілмегені расталды. Осыдан соң шығарылған Жоғары сот шешімінің негізінде Жоғары соттың мүшесі Қ. Кенжебаев Қазақстан КП Орталық комитетінің бірінші хатшысы Г. Колбиннің атына Олжас Сүлейменовтің қолымен «Алаш» қайраткерлерін ақтау туралы қорытынды ұсыныстың мәтінін даярлады. Қазақстан Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Ө. Жәнібековтің араласуымен Ғылым Академиясында арнайы комиссия құрылды, сол комиссияның шешімі бойынша Алаш қайраткерлерін саяси және шығармашылық түрғыдан ақтау туралы арнайы қаулы шықты [20, 3-4-бб.].

Мәселені шешуде басты ролді Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институты ғалымдары атқарды. Кеңестік билік әлі де дүрілдеп түрған 1987-1988 жылдардың өзінде-ақ, қазақ интеллигенциясы көрнекті өкілдерінің большевиктер тарапынан құдалану қасіретін алғаш рет сол кездегі институт директоры Р. Сүлейменов көтерді.

1988 жылы 25 тамызда «Социалистік Қазақстан» газеті аталған институттың тарихшыларымен жүргізілген «Тарихтың әр парағы қымбат бізге» деп аталатын дөңгелек үстел материалдарын [21] жариялады. Дөңгелек үстелде «Ақтаңдақ дегеніміз не?», «Себеп қандай, себепкер кім?» деген сұрақтарды талдай келіп, «Толғақты мәселелерді таразыласақ», «Жұмыла көтеретін жүк ауыр» деген түйіндер жасады. Бұл талқылау отан тарихының күрделі кезеңдерін жаңа көзқараспен қараудың түжырымдамасының негізін салды. Қай кезде де қандай да жүкті алғаш болып көтеру қиын екендігі бесенеден белгілі. Р. Сүлейменов жауап беру кезінде сталиндік репрессия кезіндегі ұлт зиялыларының тағдырына төмендегідей теориялық баға берген болатын: «30-50-жылдардағы репрессияның табы бүгінгі күнімізден де сезілетіні шындық. Жөнсіз, жосықсыз құдалау біздің интеллигенцияны зәрезап қылғандығы сонша, үрейдің өзі мұра сияқтанып, бір үрпақтан екіншіге жалғасып келеді. Ешқандай репрессияға ұшырамаған бүгінгі жас ғалымдардың өздері тартыншақтық танытады, бірдемені бүлдіріп алармыз, одан да жазбай-ақ қояйық деген пиғыл бар». Ғалымдардың осындай көзқарастар айтуы қоғамдық пікірдің қалыптаса бастауы мен репрессия құрбандары тарихына қызығушылықтың үлғаюына алып келгені сөзсіз.

Алғашқы күн тәртібіне қойылған мәселе кеңестік билік түсында ерекше құдаланған үлттық мемлекеттіліктің негізін салушы Алаш қозғалысы туралы түжырымдама жасап, оқыған азаматтар идеяларын халқына қайтару еді. Қазақстанда 1988 жылы қоғамдық қысым әсерінен Қазақстан Коммунистік

партиясының Орталық Комитеті жанынан тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін құрылған комиссия [22] шешімдері жарық көрді.

1988 жылғы 7 маусымда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мәдениет, үгіт және насихат, ғылым және оқу орындары бөлімінің ұсынысы бойынша «А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев шығармашылық мұрасын зерттеу туралы» комиссия құрылды [14, 406-407-бб.]. Комиссия құрамында белгілі ғалымдар, қоғам қайраткерлері Қазақ КСР Ғылым Академиясы вице-президенті Ж.М. Әбділдин, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мәдениет бөлімінің көркем әдебиет секторының меңгерушісі Т.Ә. Әбдіков, жазушылар Ә. Әлімжанов, Г. Бельгер, М. Мағауин, Ә. Тәжібаев, Қазақ КСР Ғылым Академиясының академиктері З. Ахметов, С. Зиманов, М. Қаратаев, С. Кеңесбаев, Қазақ КСР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденттері С. Қирабаев, М. Қозыбаев, Мұрағат басқармасының бастығы С. Байжанов, филология ғылымдарының докторлары М. Базарбаев, Р. Бердібаев, Р. Сыздықова, А. Шарипов, тарих ғылымдарының докторы В. Григорьев, Қазақ КСР Ғылым Академиясы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтынан Ш. Елеукенов, Қазақ КСР Ғылым Академиясы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының директоры Р. Сүлейменов, Қазақ КСР Ғылым Академиясы Тіл білімі институтының дирек-торы А. Қайдаров, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты директоры Б. Төлепбаев, Қазақ кеңес энциклопедиясының бас редакторы Р. Нұрғалиев, Қазақ КСР Прокуроры Ғ. Елемесов, «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы К. Дүйсеев, «Казахстанская правда» газетінің редакторы Ф. Игнатов, «Простор» журналының редакторы Г. Толмачев, Қазақ КСР Ғылым Академиясы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының революцияға дейінгі қазақ әдебиеті бөлімінің меңгерушісі Ш. Сәтпаева, «Жазушы» баспасының директоры М. Сқақбаев және т.б. болды. Комиссия мүшелері Алаш зиялыларын ақтауды ынтымақтастықта жасап, жұмысты аяғына жеткізуді тез жүргізген. Одан шығатыны, сол жылдардағы қазақ интеллигенциясы өкілдері тарихи шындықты қалпына келтірудің қажеттілігі мен ұлт алдындағы міндеттерін адал атқарып шыққан.

Комиссия қорытындысы мәтініне назар аударсақ, жоғары білікті дәрежеде жасалғаны көрініп түр. Әрбір Алаш қайраткерінің өмірі, қоғамдық-саяси қызметі, шығармашылық мұраларына нақты баға берілді. Бұл Алаш зиялыларының толық ақталуының ақиқатқа айналуы еді.

1988 жылы қазан айының 19 күні Қазақ КСР Жоғары Сотында А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев – жиыны 14 адамның ісін қайта қарап бұзып, ақтау жөніндегі Қазақ КСР Прокуроры Ғ. Елемесов наразылық түсірді. Бұл іс Қазақ КСР Жоғары Сотының 1988 жылғы қараша айының 4 жұлдызы күні қаралды. Сөйтіп, 1930 жылы 4 сәуірде ОГПУ коллегиясының қаулысы бойынша жазаланған 14 боздақ – Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов бас болып, түгел ақталды. Сондай-ақ. А. Байтұрсынов жөнінде 1937 жылғы 25 қарашада УНКВД Алматы облыстық үштігі қабылдаған қаулы дербес қаралып, ол да заңсыз деп табылды [15, 79-81-бб.].

1988 жылы 20 желтоқсанда Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің «Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов және Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық мұрасы туралы» қаулысы шықты. Қаулы осы қайраткерлердің қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби жөніндегі тарихи шындықты қалпына келтіруде, олардың шығармашылық мұрасын уағыздауда және жариялауда ерекше орын алды [14, 59-б.]. Осы комиссияның құрамында болған, төрағаның орынбасары Ш. Елеукенов жұмыс барысын Мағжан Жұмабаев туралы еңбегінде кеңінен баяндады. Ол ақталудың жүзеге асуын төмендегідей баяндайды: «...Ахмет Байтұрсынов сотталғанда қылмысты процессуалды кодекстің сол кезде

күшінде түрған бірде-бір ережесі сақталғалмаған. Оны қамағанда айыбы не екені де дәлелденбеген. Қылмысты деп табылғаны жайында іс қозғалмаса да, тергеуге түскен. Тергеуді аяқтаған соң, айыпкер деп табылған адам өзін қаралаған іспен таныстырылуы міндетті екен. Мұны істемеген. Ахаңды қорғаушы адвокат алу құқығынан айырған. Үкім сырттай шығарылған. Және үкім шығарушылар – заң орындары емес, атақты «тройка». Осының бәрі 1988 ж. Қазақ КСР Жоғары Сотының қылмысты істер жөніндегі коллегиясында баяндалғанда, көрген коллегия мүшелері: «Апырай, заңды да соншалықты қорлайды екен-ау!» десіп, жағаларын үстады. Мағжан ісімен, басқа да ағалардың ісімен танысу қажеттілігі Шәкәрімді ақтау жолындағы арпалыста алған сабағымызға байланысты болатын. Республика Қауіпсіздік комитеті барынша қарсыласып бақты. Жетпістің үстіне шығып кеткен Шәкәрімге бандиттерді басқарған деген отызыншы жылдардың қауесетін таңып бақты. Жеме-жемге келгенде, КГБ төрағасы генерал Мирошникке біз айтқан дәлел: Шәкәрім сотталды ма? Сотталған жоқ. Ендеше оған қандай да бір айып тағуға қақыларыңыз жоқ. Бұл – заңға томпақ, – деп әжектеймін баяғы. Сотталмаған, үкім шықпаған іс бойынша адамға айып тағуға сол кезде түкірігі жерге түспей түрған КГБ-нің де шамасы келмейді екен. Ақыры Мирошниктің аузына құм құйылып, Шәкәрім ақталды» [15, 78-79-бб.].

Тоқсаныншы жылдардағы тарихшылар зерттеулері ішінде шоқтығы биік түрған Алаш қозғалысына байланысты сүбелі үлес қосқан еңбектер болып табылды. Қазақ мемлекеттілігін орнату жолында күрескен ұлттық-демократиялық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметін жаңа тарихи дерек көздері арқылы анықтап, алаштықтарды дәріптеуде тарихшылар Д. Аманжолова, К. Нұрпейісов, М. Қойгелдиевтердің [23] монографиялары зор роль атқарды. Бұл зерттеу жұмыстарында 1917-1920 жылдардағы алаштықтардың большевиктерге қарсылықтары, азамат соғысы кезіндегі елдегі жағдайға қарым-қатынасы жан-жақты анықталды.

Осылайша Алаш зиялыларының жылдарға созылған ақталуының ақиқатқа айналды. Қазақ даласын ақталып, өмірге қайта келген Алаш ұраны кезді. Бұл ақиқат үні – қазақ тарихына жаңа серпін әкелген, тың, ұлттық тарихи деректерді енгізуге мүмкіндік берген кезең болатын.

Отан тарихындағы Алаш тақырыбы. 1989 жылы 5 қаңтарда Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Саяси Бюросының «30-40-жылдардағы және 50-жылдарда орын алған репрессия құрбандарына қатысты әділеттілікті қалпына келтіру бойынша қосымша шаралар туралы» [2, 17-18-бб.] қаулысы жарық көрді. Қаулыда 30-40 және 50-жылдардың басында «Үштік», «Ерекше Кеңеспен» шығарылған барлық соттан тыс жасалған шешімдер жоққа шығарылды.

1989 жылы шілдеде Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы партия институтында болған «Алаш-Орда: бастау көзі, қызметі және құлауы» тақырыбындағы дөңгелек үстел болып өтті. Оған белгілі тарихшылар қатысып, Алаш-Ордаға тарихи баға беруді қарастырды [14, 197-214-бб.]. Осы уақыттан бастап отандық тарихшылар саяси репрессиялар тарихын зерттеуге белсене араласты. Алдымен мерзімді басылым беттерінде материалдарды жариялау көбейді. Бұрын белгісіз болып келген құжаттарды ғылыми айналымға енгізу үдерісі басталды. Олардың кейбірі әлі күнге дейін жан-жақты талданған жоқ, қайта құру кезеңіндегі баспасөз деректері зерттеу обьектісі болып қаралған диссертациялық ізденістер де жоқ.

Отандық тарихнамада саяси репрессияға ұшыраған қазақ интеллигенциясы тағдырын, тарих ғылымындағы орнын анықтау әрі қарай жалғаса берді. Қазақ КСР Ғылым Академиясының мерейтойлық сессиясының жалпы жиылысында сөйлеген сөзінде академик Р. Сүлейменов осы мәселені қозғады. Алаш қайраткерлеріне әлі де баға берілмеген кездің өзінде-ақ, Р. Сүлейменов олардың тағдырын Кеңес өкіметінің азамат соғысынан кейінгі жылдардағы амнистиясымен байланыстырып,

ақталуы қажеттілігіне тоқталды. Оның ішінде, Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытовтарды сталиндік жаппай саяси репрессиялардың құрбандары деп атады [24] деп келтіреді.

Жылдар бойы жабық келген Алаш қозғалысы тақырыбын зерттеу аталған кезеңде өзекті мәселеге айналды. Алаш қайраткерлерінің шығармаларын жариялау үдерісі басталды, алғашқылар қатарында А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаевтар еңбектері жарық көрді [25].

Ақталу үдерісіне мерзімді басылым да зор үлес қосты. Алаш қайраткерлерін ақтау үшін олардың қоғамдық-саяси қызметін талдаған мақалалар мерзімді басылымдарда шығып жатты. Алғашқы авторлар қатарында Т. Кәкішов, А. Сармурзин, М. Бурабаев, К. Нүрпейісовтер болды [26]. Бұны ұлттық сана-сезімнің оянуы деп қарастырамыз. Себебі тарихшылар мен әдебиетшілердің мақалалары қазақ қоғамында үлкен серпіліс тудырды.

Бұл жұмыстың басында 1989 жылы 16 қыркүйектегі КСРО Жоғары Кеңесі Президумының «30, 40, 50-жылдар басында орын алған репрессия құрбандарына қатысты әділеттілікті қалпына келтіруге байланысты қосымша шаралар туралы» жарлығы түрды, оған сай Ресейде миллионға жуық қылмыстық істер қайта қаралды және 1 073 750 адам ақталды [27].

1990 жылдан кейін саяси репрессия тарихын зерттеу, деректерді жариялау мемлекеттік дәрежеге көтерілді. 1990 жылы 6-7 наурызда «Қазақстан Коммунистік партиясы тарихы: жаңа қадамдар, бағалар, түжырымдамалар» тақырыбындағы ғылыми–практикалық конференция болды. Осы жылдың 30 мамырында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы партия институты Ғылыми кеңесінің Алаш қозғалысы тарихын зерттеу және оның осы кезеңмен байланысы мәселесін талқылау бойынша мәжілісінде тақырып күн тәртібіне қойылды [14, 215-225-бб.]. Осылайша, Алаш тақырыбы сексенінші жылдардың аяғында өзекті мәселеге айналды. Ширек ғасырдан астам уақыт бойы қалтарыста қалып келген большевиктерге қарсылық тарихы анықтала бастады.

Қазақстандағы саяси репрессиялар құрбандарын ақтау туралы заңдық актілер. 1990 жылдарда Кеңестер Одағында саяси репрессиялар құрбандарын жаппай түрде ақтау мемлекеттік органдар тарапынаннақты түрде қолға алына бастады.

Әрине, алдымен аталған жұмысты Ресей Федерациясы бастады. Себебі Ресей Президенті жанындағы саяси репрессиялар құрбандарын ақтау бойынша комиссия төрағасы Александр Яковлев болатын. А. Яковлев – 1988 жылдан бастап 30-40-жылдардағы және 50-жылдардың басындағы репрессиялармен байланысты материалдарды қосымша зерттеу бойынша Саяси Бюро Орталық Комитетінің комиссия төрағасы, Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті төрағасы. КСРО-да, Одақ құлағаннан кейінгі Ресейде де үлкен беделге ие адам. Ол бұл мәселенің шешілуінде роль атқарғаны сөзсіз. Ал әлі де тәуелсіздік алмаған ұлттық республика Қазақ КСР-інде жағдай басқаша болды. Қазақстанда саяси репрессиялар құрбандарын ақтау шаралары сол кездегі Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, академик М. Қозыбаевтың басшылығымен жүргізілді. Қазақстандық тарихшылар мемлекеттің қамқоршылығынсыз, қоғамдық негізде жұмыс істеді. Осы мәселе репрессиялар тақырыбын зерттеуге тікелей әсер етті.

1990 жылы 7 шілдеде 30-40 және 50-жылдардағы дәйексіз репрессияланған адамдарды ақтау мәселесі бойынша Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1988 жылғы 11 шілдедегі және 1989 жылғы 5 қаңтардағы қаулыларының орындалу барысы туралы Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Хатшылығының қаулысы жарық көрді. Қаулыда жоғарыда айтылған қаулылардың бүкіл КСРО бойынша орындалу үдерісіне талдау жасалған.

Аталған жұмысты жүргізген Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы партиялық бақылау комитеті болып табылды. Берілген мәліметтер бойынша, Қазақ КСР-і бойынша 29 183 адамның ақталғаны берілген [2, 329-б.]. Бірақ Қазақ КСР–і ақталу үдерісі аяқталмаған ұлттық республикалар қатарында болды. Сол кезде ақталу жұмысы республикада оперативті түрде жүргізіліп жатқан болатын.

1990 жылғы 13 тамыздағы КСРО Президенті М.С. Горбачевтің «20-50 жылдардағы барлық саяси репрессия құрбандары құқықтарын қалпына келтіру туралы» жарлығы жарияланды. Жарлықта сталиндік репрессияның кеңес халқына жүргізген жазалау шараларының заңсыздығы анықталып, ақтауға қадам жасалды. Аталған құжатта Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы XX сиезінде басталған әділеттілікті қалпына келтіру үдерісі үздіксіз жүргізілмей және шын мәнінде 60 жылдардың екінші жартысында тоқтатылды деп айтылды. Жарлық бойынша нақты қаулы қабылданды, яғни ұжымдастыру кезінде шаруаларға, сонымен қатар 20-50 жылдарда басқа да азаматтарға саяси, әлеуметтік, ұлттық, діни және басқа да себептерге қатысты жүргізілген репрессиялар адамның негізгі азаматтық және әлеуметтік–экономикалық құқықтарына қарсы болғандықтан заңсыз деп табылды және осы азаматтар құқықтары толығымен қалпына келтірілді [2, 332-бб.]. Сонымен қатар бұл үдерісті байқап қарау КСРО Президенттік кеңесіне тапсырылды.

Мәселені Қазақ КСР Президенті Н. Назарбаев та көтерді. 1990 жылғы 18 қыркүйекте Н. Назарбаевтың «30-40 кезеңдегі және 50-жылдар басындағы заңсыз репрессиялардан зардап шегіп, ақталған азаматтарға көмек көрсету бойынша шаралар туралы» жарлығы [28] жарияланды. Іле-шала 1990 жылғы 16 қарашада Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «30-50 және 50 жылдарда орын алған әлеуметтік-саяси себептер бойынша басқа да соттық және сотсыз тыс репрессияларға ұшыраған және қылмыстық жауапкершілікке дәйексіз тартылған азаматтардың материалдық–тұрмыстық жағдайларын жақсарту бойынша қосымша шаралар туралы» қаулысы шықты. Қаулы аталған уақыт үшін аса маңызды болды.

Бұл маңызды мемлекеттік мәселелердің шешілуінде ұстанымды жаңа кезеңді 1991 жылы 18 қазанда қабылданған Ресей Федерациясының «Саяси репрессиялар құрбандарын ақтау туралы» заңы [29] бастады.

Тоқсаныншы жылдардың басында тарихшылардың кеңестік билікке қарсы күрескен қазақ интеллигенциясы қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі ең үлкен жетістіктерінің бірі – Мұстафа Шоқайдың есімінің қайтарылуы. Большевиктерге қарсылығын шетелде жалғастырған қайраткер еңбектері коммунистік жүйе кезінде мүлдем дерлік зерттелінбеді. Оны ақтау ұлт алдындағы үлкен міндетке айналды. Жазушы Ә. Әлімжанов алғашқы авторлардың қатарында болды. Осыдан кейін мерзімді басылымдарда көптеген мақалалар жазылып, еңбектер жарық көрді [29].

КСРО тарихы және жаңа деректердің жариялануы. КСРО құлағаннан кейін әміршіл–әкімшіл мемлекеттің тарихын зерттеу алдыңғы орынға шықты. Жаңа деректерді жариялау күн тәртібіне қойылды. Тарихшылардың тарихты қайта жазуға ұмтылуы халықтың ақиқатқа деген сұранысымен дәл келді.

Ресей Федерациясында саяси репрессиялар тарихы зерттеудің басты мақсаты құжаттар жинақтарын жариялау болды, бұл жөнінен олар табысқа жетті. Ресей мұрағаттары шет елдермен бірлесіп, том-томдап кітаптар шығарды. Оның ішінде көбінесе орталық мұрағаттар материалдары жарық көрді.

XX ғасыр тарихы бойынша құжаттық жарияланымдарды даярлауға қатысты 1990 жылдардағы археографиялық серпіліс Ресей қоғамының жаңаруымен байланысты. Ресей мұрағаттары бұрынғыдан қарағанда қол жетерліктенді, бұл құжаттарды тарихшылар мен мұрағаттанушылардың белсенді пайдалануын қамтамасыз етті. Сонымен қатар, Ресей мұрағаттарын игеру мұрағат ісін, елдің басқа да өмір сүру қызметінің барлық саласын қамтыған ауыр экономикалық дағдарыс жағдайда өтті [30]. Кеңестік деректерді жариялауды ұйымдастыру

басында 1992 жылы Росмұрағат Алқасы мен РҒА тарихы бөлімі бюросы бекіткен атаулар, 1992-2000 жылдардағы бірінші жинақталған жоспарды даярлау және құжаттық жарияланым басылымдары түрды. Аталған жоспар орта ғасырдан XX ғасырға дейінгі ресейлік және әлемдік тарихты қамтитын 12 тақырыптық бөлімдер бойынша бөлінген 157 құжаттық басылым атауларын кіргізді. 2000 жылы қыркүйекте 2001-2005 жылдар аралығында жарық көрген 108 құжаттық басылымның атауы шықты, бұл 1992 жылы бекітілген жоспардың 70% құрады [30, 40-б.].

КСРО-ның құлауы, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде тарихи аренаға шығуы саяси репрессиялар тақырыбының отан тарихында іргелі мәселе ретінде қойылуына игі әсер етті. Большевиктер құдалауынан зардап шеккен халықтар қатарында қазақтар да Алаш қозғалысы тарихы мен оның қайраткерлері, экономикалық саясаттың әсерінен болған қарсылықтардың құрбандарына, әр жылдардағы аштық зардаптарына тоқтала бастады.

Қазақстанда саяси репрессиялар құжаттары әлі күнге дейін толық шығып болған жоқ, біздің зерттеушілер тек қана соңғы жылдарда ғана деректерді жариялауды қолға алды. Аталған кезеңде кеңестік цензура аясында болған мерзімді басылым деректік мәліметтерді жариялауда алдыңғы орынға шықты. Баспасөз құралдары халықтың сана-сезімін оятудағы өз міндетін орындауға көшті. Кеңестік үгіт-насихат құралы енді жүйеге қарсы күшті жарияланымға ауысты. Бұл жерде, әрине, мұрағат қойнауларында жатқан мәліметтерді ашу қажетті болды. Негізінен, алғашқы кезде тақырып диссертациялар мен жекелеген кітаптарда айқындалып жатты. Осындай жағдайда саяси репрессиялар тарихын зерттеу күн тәртібіне қойылды.

Екі мемлекеттің осындай шаралары мұрағат құжаттары үлкен легінің ғылыми айналымға енуіне мүмкіндік берді.

Ресей мемлекетінің репрессивті саясатына байланысты мұрағат құжаттарын құпиясыздандыру үшін 1992 жылғы 23 маусымдағы Ресей Президенті Б.Н. Ельциннің «Жаппай репрессия және адам құқығына қол сұғушылық үшін негізге қызмет еткен заңдық және басқа актілердің шектелген белгісін алып тастау туралы» жарлығы үлкен маңызға ие болды. Бұл мұрағаттанушыларға жаңа құжаттарды құпиясыздандыру бойынша үлкен жұмысты жасау үшін қажетті негіздеме берді [31].

1993 жылдың 14 сәуірінде Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» заңын жүзеге асыру барысында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары үлкен жұмыс істеді. «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының басшылығы және белсенділерімен бірге және республика Ұлттық қауіпсіздік комитеті басшылығы көмегімен ғылыми конференциялар мен семинарлар өткізілді, сталинизм кезеңіндегі жаппай саяси репрессиялар құрбандарының тізімі алынды. Жекелеген құжаттар, оның ішінде жаппай саяси репрессияны жүргізу үшін негіз болған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен бұрынғы Өлкелік Комитет және БКП(б) Орталық Комитеті қаулысы құпиясыздандырылды, жарық көрді [32, 28-б.].

1996 жылы 30 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «1997 жылды жалпыұлттық келісім және саяси репрессия құрбандарын есте сақтау жылы деп жариялауы туралы» жарлығы шықты. Жарлық қазақстандықтардың өмірінде үлкен роль атқарды деп айтуға болады. Саяси репрессия құрбандары мен үрпақтары ақталу туралы құжаттарын көптеп ала бастады, 31 мамырда саяси репрессия құрбандарын еске алу күні ретінде жалпыхалықтық шараларды ұйымдастыру қолға алынды.

Бұл саяси репрессиялар тарихын зерттеуге үлкен қызығушылық тудырды. Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси репрессиялар құрбандарын ақтау туралы» заңы шыққаннан бастап республика прокуратурасы 7 693 қылмыстық

істерді қарады, ол бойынша 10 938, оның ішінде 1997 жылы – 2 415 тұлға ақталды. 20 ірі ғылыми-теориялық конференция, 39 «дөңгелек үстел» мәжілістері, 12 бұрынғы репрессияланғандар мен олардың отбасы мүшелерімен әкімдерімен кездесулер өткізілді [32, 28-б.].

Сонымен қатар, саяси репрессия құрбандарын ақтауда Ресей мен Қазақстан да бірігіп жұмыс істеді. 2000 жылы мамырда Төменгі Тагилдік ҒЗО – «Тарихи информатика» лабораториясымен Форд қайырымдылық қоры және «Мемориал» халықаралық қоғамы қолдауымен «КСРО саяси репрессиялар құрбандары Біріккен электронды мәліметтер банкісін құру мәселесі» тақырыбындағы ғылыми-практикалық конференциясы өткізілген болатын. Бұл конференция «Қайтарылған есімдер» жобасын жасады және оның координациясы үшін жұмысшы тобын құрды. Жобаның координаторы жұмысы Төменгі Тагиль мемлекеттік педагогикалық институтына тапсырылды [33]. Қазақстанда бұл мақсатта Ұлттық Ғылым Академиясы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, «Әділет» қоғамы жұмыс істеді. Бүгінгі күні осы бастама негізінде Қазақстанда 14 «Азалы кітап» («Книга скорби») жасалынды. Оның ішінде, Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызыл–Орда, Қостанай, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан облыстары бойынша кітаптар шығарылды. Қазақстан бойынша 146 400-ға жуық репрессияланғандар есімдері анықталды [32, 4-5-бб.]. Тізімдегі адамдар Қазақстан бойынша ұсталып, репрессияға ұшырағандар болып табылады.

Осылайша, өткен ғасырдың аяғында Алаш идеясы мен зиялылары толық ақталды. Халқымен қайта қауышқан қазақ зиялылары Отан тарихының төрінен орын алды, олардың тәуелсіздік туралы идеялары өзектілігін ешқашан жойған емес. Қоғамдық-саяси өмірлеріне қатысты деректер үздіксіз жариялануда, шығармалары ұлт тарихының басты дерек көзіне айналды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Әбжанов Х.М. Алаш аманаты және ұлттық идея // Алаш және Әуезов. Халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Жазушы, 2007. – 89-100-бб. – кітап

2. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов (под. общ.ред. А.Н. Яковлева). – М.: Политиздат, 1991. – 461 с. – кітап

3. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. Том 2. “ТЕРРА”,1990. – С. 197-198 – кітап

4. Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. Сборник документов / Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. – Алматы: Казахстан, 1998. – 336 с. – кітап

5. Верт Н. История советского государства: Пер.с фр. – М.: Издательства “Весь мир”, 2006. – 560 с. – кітап

6. Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты. 430-қ., 2-т., 35-іс, 17-п. – мұрағаттық құжат

7. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 ж. – Алматы: «Ел – шежіре», 2007. – Т.3. – К.1. – 304 б. – кітап

8. Өскембаев Қ. Ә.Ә. Ермековтің қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі (1891–1970 жж.). – Қарағанды: МББҚБА және ҚДИ, 2003. – 277 б. – кітап

9. Капаева А. Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х–1991 гг.). – Алматы: Атамұра, 2004. – 328 с. – кітап

10. Сарыбаев Ш. Адамды орта өсіреді // Ана тілі. – 2001. – 8 наурыз – газет

11. Движение Алаш. Из истории изучения вопроса. Сб. документов и материалов. 1918–2007 гг. – Алматы: Ел – шежіре, 2008. Т.4. – 472 б. – кітап

12. Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар./ Құраст. Д. Әшімханов. – Алматы: Жалын, 1992. – 544 б. – кітап

13. Гурьевич Л.Я. Интеллигенция Казахстана и политка тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования (1946–1985 гг.): автореф. ... докт. ист.наук. – Алма–Ата, 1993. – 30 с.

14. Движение Алаш. Из истории изучения вопроса. Сб. документов и материалов. 1918-2007 гг. – Алматы: Ел – шежіре, 2008. – Т.4. – 472 б. – кітап

15. Елеукенов Ш. Мағжан. Өмірі мен шығармашылығы. – Астана: Астана полиграфия, 2008. – 391 б. – кітап

16. Движение Алаш. Из истории изучения вопроса. Сб. документов и материалов. 1918–2007 гг. – Алматы: Ел – шежіре, 2008. – Т.4. – 472 б. – кітап

17. Алаш және Әуезов. Халықаралық ғылыми – теориялық конференция материалдары. – Алматы: Жазушы, 2007. – 307 б. – 33 б. – кітап

18. Дятленко П.В. Реабилитация репрессированных граждан в Кыргызстане. – Бишкек, 2010. – 254 с. – кітап

19. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 320 с. – кітап

20. Жүртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел – шежіре», 2008. – 472 б. – кітап

21. Тарихтың әр парағы қымбат бізге // Социалистік Қазақстан. – 1988. – 25 тамыз. – газет

22. Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия М. Жумабаева, А. Байтурсынова, Ж. Аймауытова // Казахстанская правда. – 1988. – 28 декабря – газет

23. Аманжолова Д. Партия Алаш: история и историография. – Семипалатинск: Семипалатинский педагогический институт им. Шакарима, 1993. – 137 с.; Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – Москва: ИЦ «Россия молодая», 1994. – 216 с.; Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Ататек, 1995. – 368 б. – кітап

24. Сулейменов Р.Б. Выступления участников юбилейной сессии общего собрания АН Каз ССР // Вестник АН Каз ССР. – 1989. – №8. – С.34-38. – журнал

25. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 320 б.; Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1989. – 558 б.; Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1989. – 448 б. – кітап

26. Кәкішев Т. Қазақ зиялыларының тағдыр – талайы (А. Байтұрсынов, С. Қожанов, О. Нұрбаев, С. Аспандияров т.б.) // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 26 мамыр; Сармурзин А., Григорьев В. Бөкейханов және тарих шындығы // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 7 шілде; Бурабаев М.С., Кайназарова С.В. Общественно- политические взгляды А. Байтурсынова // Вестник АН КазССР. – 1989. – №8. – С.48–59; Григорьев В.К. Алаш-Орда // Заря. – 1990. – №1–2; Григорьев В.К. Кадеттер жолын ұстанған партия // Қазақстан коммунисі. – 1990. – №5. – 62–65-бб.; Нүрпейісов К. Саяси партия болып санала ма? // Қазақстан коммунисі. – 1990. – №15. – 69-75-бб.; Кәкішев Т. Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы // Қазақстан коммунисі. 1990. – №15. – 75-83-бб.

27. Весновская Г.Ф. Основные этапы реабилитации жертв политических репрессий: законодательство и практика пересмотра дел // Отечественные архивы. – 2004. – №3. – С. 28-32. – журнал

28. Казахстанская правда. –1990. –19 сентября – газет

29. Әлімжанов Ә. Мұстафа Шоқай: ол кім? // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 24 мамыр; Әлімжанов Ә. Ұлы адамның әруағымен алыспайық // Қазақ әдебиеті. 1992. – 24 маусым; Мұстафа Шоқай. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Жалын, 1992. – 182 б.; 794 қылмыстық іс немесе М. Шоқайдың інісі Нүртазаның жазықсыз

жапа шегуі туралы // Сыр бойы. – 1992. – 6 ақпан; Мустафа Чокай. Туркестан под властью советов. – Алматы, 1993. – 53 б; Қойгелдиев М. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқай // Ақиқат. – 1993. – №3. – 71-78-бб.; Жалған айыптау // Сыр бойы. – 1993. – 14 желтоқсан; Ибрашұлы С. Мұстафа Шоқай. – Тасбөгет, 1993. – 146 б.; Ұлттық қауіпсіздік комитетінен келіп түскен құжаттардан // Сыр бойы. – 1994. – 26 наурыз. – газет

30. Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 224 с. – кітап

31. Тюрина Е.А. Архивы и общество в постсоветский период // Новая и новейшая история. – 2006. – №5. – С. 4-13 – журнал

32. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышление и поиски. – Алматы: Ғылым. 2000. – 388 с. – кітап

33. Состояние работы над книгами памяти жертв политических репрессий в России, Казахстане и Украине. – Нижний Тагиль: НТГУ, 2002. – 180 с. – кітап

References

1. Abzhanov Kh.M. Alash amanaty zhane ulttyq ideya // Alash zhane Auezov. Halyqaralyq gylymi teoriyalyq konferenciya materialdary. Almaty: Zhazushy, 2007. – 89-100 bb. – kitap

2. Reabilitaciya. Politicheskie processy 30-50-h godov (pod. obshch-red. A.N. Yakovleva). – M.: Politizdat, 1991. – 461 s. – kitap

3. Arkhiv Trotskogo. Kommunisticheskaya oppoziciya v SSSR. 1923-1927. –Tom 2. “TERRA”. – 1990. – S.197–198. – kitap

4. Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937-1938 gg. Sbornik dokumentov / Otv. redaktor L.D. Degitaeva. – Almaty:Kazakhstan, 1998. – 336 s. – kitap

5. Vert N. Istoriya sovetskogo gosudarstva: Per.s fr. – M.: Izdatel’stva “Ves’ mir”, 2006. – 560 s. – kitap

6. Astana qalasynyn memlekettik muragaty, 430-q., 2-t., 35-is, 17-p. – muragattyq quzhat

7. Alash qozgalysy. Quzhattar men materialdar zhinagy. Sauir 1920-1928 zh. – Almaty: «El – shezhire», 2007. – T.3. – K.1. – 304 b. – kitap

8. Oskembaev Q. A.A. Ermekovtin qogamdyq-sayasi zhane agartushylyq qyzmeti (1891-1970 zhzh.). – Qaragandy: MBBQBA zhane QDI, 2003. – 277 b.– kitap

9. Kapaeva A. Kul’tura i politika (Gosudarstvennaya politika v oblasti kul’tury v Kazakhstane vo vtoroy polovine 1940-1991 gg.). – Almaty: Atamura, 2004. – 328 s. – kitap

10. Sarybaev Sh. Adamdy orta osiredi // Ana tili. – 2001. – 8 nauryz – gazet

11. Dvizhenie Alash. Iz istorii izucheniya voprosa. Sb. dokumentov i materialov. 1918-2007 gg. – Almaty: El – shezhire, 2008. – T.4. – 472 b. – kitap

12. Bes arys: Estelikter, esseler zhane zertteu maqalalar. Qurast. D. Ashimkhanov. – Almaty: Zhalyn, 1992. – 544 b. – kitap

13. Gur’evich L.Ya. Intelligenciya Kazakhstana i politika totalitarnogo gosudarstva v sfere nauki i vysshego obrazovaniya (1946-1985 gg.): avtoref. ... dokt. ist. nauk. – Alma–Ata, 1993. – 30 s. – kitap

14. Dvizhenie Alash. Iz istorii izucheniya voprosa. Sb. dokumentov i materialov. 1918-2007 gg. – Almaty: El – shezhire, 2008. – T.4. – 472 b. – kitap

15. Eleukenov Sh. Magzhan. Omiri men shygarmashylygy. – Astana: Astana poligrafia, 2008. – 391 b. – kitap

16. Dvizhenie Alash. Iz istorii izucheniya voprosa. Sb. dokumentov i materialov. 1918-2007 gg. – Almaty: El – shezhire, 2008. –T.4. – 472 b. – kitap

17. Alash zhane Auezov. Halyqaralyq gylymi – teoriyalyq conferenciya materialdary. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 307 b. – kitap

18. Dyatlenko P.V. Reabilitaciya repressirovannyh grazhdan v Kyrgyzstane. – Bishkek, 2010. – kitap

19. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda: obshchie itogi. Sbornik dokumentov i materialov. – M.: «Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2007. – 320 s. – kitap

20. Zhurtbay T. Uranym Alash. – Almaty: «El – shezhire», 2008. – 472 b. – kitap

21. Tarihtyn ar paragy qymbat bizge // Socialistik Qazaqstan. – 1988. – 25 tamyz. – gazet

22. Zaklyuchenie komissii TsK Kompartii Kazakhstana po izucheniyu tvorcheskogo naslediya M. Zhumabayeva, A. Baytursynova, Zh. Aymauytova // Kazakhstanskaya pravda. – 1988. – 28 dekabrya – gazet

23. Amanzholova D. Partiya Alash: istoriya i istoriografiya. – Semipalatinsk, 1993. – 135 s.; Amanzholova D. Kazakhskiy avtonomizm i Rossia. Istoriya dvizheniya Alash. – Moskva: IC «Rossia molodaya», 1994. – 216 s.; Nurpeissov K. Alash ham Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.; Qoygeldiev M. Alash qozgalysy. – Almaty: Atatek, 1995. – 368 b. – kitap

24. Suleimenov R.B. Vystupleniya uchastnikov yubileynoy sessii obshchego sobraniya AN Kaz SSR // Vestnik AN Kaz SSR. – 1989. – №8. – S.34-38. – zhurnal

25. Baitursynov A. Shygarmalary. – Almaty, 1989. – 320 b.; Aimauytov Zh. Shygarmalary. – Almaty: Gylym, 1989. – 558 b.; Zhumabayev M. Shygarmalary. – Almaty: Gylym, 1989. – S. 448– kitap

26. Kakishev T. Qazaq ziyalylarynyn tagdyr–talayi (A. Baitursynov, S. Qozhanov, O. Nurbayev, S. Aspandiyarov t.b.) // Qazaq ədebieti. – 1989. – 26 mamyr; Sarmurzin A., Grigor'yev V. Bokeykhanov zhane tarih shyndygy // Qazaq ədebieti. – 1989. – 7 shilde; Burabayev M.S., Kainazarova S.V. Obshchestvenno-politicheskie vzglyady A. Baitursynova // Vestnik AN KazSSR. – 1989. – №8. – S.48-59; Grigor'yev V.K. Alash-Orda // Zarya. – 1990. – №1–2; Grigor'yev V.K. Kadetter zholyn ustangan partiya // Qazaqstan kommunisi. – 1990. – №5. – 62-65-bb.; Nurpeissov K. Sayasi partiya bolyp sanala ma? // Qazaqstan kommunisi. – 1990. – №15. – 69–75-bb.; Kakishev T. Shyndyqty burmalamai, zhulmalamay aitayiqshy // Qazaqstan kommunisi. – 1990. – №15. – 75-83-bb.

27. Vesnovskaya G.F. Osnovnye etapy reabilitacii zhertv politicheskih repressiy: zakonodatel'stvo i praktika peresmotra del // Otechestvennye arkhivy. – 2004. – №3. – S. 28-32. – zhurnal

28. Kazakhstanskaya pravda. – 1990. – 19 sentyabrya – gazet

29. Alimzhanov A. Mustafa Shoqay: ol kim? // Qazaq adebieti. – 1991. – 24 mamyr; Alimzhanov A. Uly adamnyn aruagymen alyspayiq // Qazaq adebieti. – 1992. – 24 mausym; Mustafa Shoqay. Turkistannyn qily tagdyry. – Almaty: Zhalyn, 1992. – 182 b.; 794 qylmystyq is nemese M. Shoqajdyn inisi Nurtazanyn zhazyqsyz zhapa shegui turaly // Syr boyi. – 1992. – 6 aqpan; Mustafa Chokay. Turkestan pod vlast'yu sovetov. – Almaty, 1993. – 53 b; Qoygeldiev M. Qazaq ult-azattyq qozgalysy zhane Mustafa Shoqay // Aqiqat. – 1993. – №3. – 71-78-bb.; Zhalgan ayiptau // Syr boyi. – 1993. – 14 zheltoqsan; Ibrashuly S. Mustafa Shoqay. – Tasboget, 1993. – 146 b.; Ulttyq qauipsizdik komitetinen kelip tusken quzhattardan // Syr boyi. – 1994. – 26 nauryz. – gazet

30. Kozlov V.P. Osnovy teoreticheskoy i prikladnoy arkheografii. M.: Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN), 2008. – 224 s. – S.40 – kitap

31. Tyurina E.A. Arkhivy i obshchestvo v postsovetskiy period // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2006. – №5. – S. 4-13 – zhurnal

32. Kozybayev M.K. Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshlenie i poiski. – Almaty: Gylym, 2000. – 388 s. – kitap

33. Sostoyanie raboty nad knigami pamyati zhertv politicheskih repressiy v Rossii, Kazakhstane i Ukraine. – Nizhniy Tagil: NTGU, 2002. – 180 s. – kitap

А.С. Мусагалиева[1]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

ПРОЦЕСС РЕАБИЛИТАЦИИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (1956-1991 гг.)

Аннотация

В статье рассматривается процесс реабилитации после XX съезда до конца восьмидесятого года. В том числе, анализируется надежда и стремление на пути реабилитации, влияние политики перестройки на историческую науку, осуществление реабилитации законным образом, то есть торжество истины. Автор описывает реабилитацию как исторический процесс XX века.

Ключевые слова: Алаш, советская власть, тоталитаризм, реабилитация, перестройка, источники.

Mussagaliyeva A.[1]
[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University

THE PROCESS OF ALASH INTELLIGENTSIA REHABILITATION (1956-1991)

Summary

In the article considers process of rehabilitation after the XX congress before the end of the eightieth year. Including the, analyzes the hope and aspiration in the way of rehabilitation, the impact of perestroika policies on the historical science, realization of the rehabilitation of the legitimate form, that is the solemnite of truth. The author describes the rehabilitation of a historic process of the XX century.

Keywords: Alash, the Soviet power, totalitarianism, rehabilitation, realignment, sources.

УДК: 0022(574)

А.С. Бекишев[1]
[1]Музей редких книг РГП «Ғылым ордасы»
С.Р. Рахимжанова[1]
[1]Музей редких книг РГП «Ғылым ордасы»

РОЛЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В СТАНОВЛЕНИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО КНИГОИЗДАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

«Перед нашими глазами стоит великий исторический пример служению национальным интересам со стороны целой плеяды выдающихся исторических деятелей,государственников в истинном смысле этого слова – тех, кто уже в начале XX столетия сформулировал цели развития казахской государственности. Об истории необходимо судить не только, а в нашем веке и не столько по завоеваниям,сколько по порывам национального духа» [1, с. 22].
Нурсултан Назарбаев

Аннотация

Статья посвящена изучению начального этапа казахского книгоиздательского дела. 20-30-е годы – важный период в истории отечественного книгоиздания. Становление новой издательской системы, не имевшей аналогов в прошлом, было подобно инновации века.

Особое внимание уделяется освещению вклада и роли национальной интелегенции в создание издательского дела в республике. Это обьясняется необходимостью раскрывать новую тему, вводить в общественное сознание ту часть национальной памяти, которая была под запретом.

В научный оборот впервые вводятся сведения о количественном составе книжной продукции, выпущенной Центриздатом (Москва, 1921-1930 гг.) на казахском языке.

Ключевые слова: казахское книгоиздание, КазГосИздат, Центральное издательство народов СССР, книжный репертуар 20-х годов.

Книга и книжная культура – это проявление духовной жизни общества. Казахская книга, являясь гарантом сохранения казахского языка, сыграла огромную роль в просвещении народа, развитии языка и литературы, общественной и научной жизни республики.

16 декабря 1991 года была провозглашена государственная независимость, и Казахская Советская Социалистическая Республика была переименована в Республику Казахстан. Страна обрела независимость и приступила к проведению кардинальных реформ по созданию демократического общества. Казахская книга сыграла большую роль в становлении и развитии нового Казахстана. С обретением независимости и суверенитета республики начался новый этап развития национального книгоиздания.

У истоков книгоиздательского дела стояли видные представители казахской интеллегенции 20-30-х годов прошлого столетия.

Отечественная наука сделала немало в области изучения их научного и творческого наследия. Свидетельством этого является выход в свет только за последнее десятилетие различных типов изданий их трудов – собраний сочинений, избранных трудов, тематических сборников, отдельных работ, а также литературы, посвященной их жизни и деятельности. Вместе с тем, следует сказать, что до сих пор одной из малоизученных проблем является их вклад в становление книгоиздательского дела в стране. На наш взгляд, такие вопросы, как «Н. Тюрякулов – руководитель Центрального издательства народов СССР (1924-1929 гг.)», «Издательская и редакторская деятельность Х. Досмухамедова», «М. Чокай: Туркестанская зарубежная печать», «Личные библиотеки деятелей «Алаш» и др. ждут своих исследователей.

30-е годы – один из наиболее сложных и противоречивых периодов в истории нашей страны вообще, и в истории книгоиздательского дела, в частности. С одной стороны, усиливались темпы развития книгоиздания, обновлялся книжный репертуар, увеличивались тиражи изданий, росла читательская аудитория, расширился круг авторов, появились многие ценные издания научной, художественной, детской книги, вошедших в сокровищницу мировой науки и культуры. С другой стороны, из фонда библиотек изымались и уничтожались тысячи изданий, вышедших в свет в 20-е годы. Из истории общественной мысли вычеркивались имена многих видных государственных деятелей, выдающихся советских и зарубежных ученых, писателей, деятелей искусства, чьи имена сегодня вписаны навечно в летопись Отечества [2, с. 223].

Как отмечает в своей книге член-корреспондент АН СССР В.А. Куманев: «В целом же плодотворное развитие художественного и научного процесса в СССР не могли истребить, остановить ни имперская политика в духовной жизни, ни оголтелое шельмование и глумление над деятелями науки, литературы и искусства... Свою нелегкую и подчас трагическую до боли участь наша интеллигенция в самой полной мере разделила со своим народом. И подчеркнем: она не только страдала, но и радовалась, созидала, творила, побеждала. Тоже вместе с народом» [2, с. 225].

Историографический обзор литературы по истории казахской книги показывает, что специальных исследований, посвященных роли национальной интеллигенции в становлении книгоиздательского дела нет. Недостаточная разработанность темы подтверждает ее необходимость и актуальность. Предлагаемая работа должна восполнить пробел в истории отечественной книжной культуры.

Президиум КазЦИК под председательством С. Мендешева 3 ноября 1920 года утвердил Положение о государственном издательстве – Киргосиздате. Так впервые в республике была создана государственная издательская организация [3, с. 133-136.].

Проблемы школьного образования были одними из центральных в политике правительства республики. На повестке дня стояли такие вопросы, как удовлетворение запросов населения в начальном обучении, обеспечение вновь открываемых школ кадрами специалистов, финансовами средствами, учебно-методической литературой.

Как показало изучение архивных материалов и литературных источников, на заседаниях редакционной коллегии принимались решения о выпуске и подготовке учебников на казахском языке, снабжении типографий бумагой и полиграфическим оборудованием, утверждались списки авторов рукописей учебников по школьным предметам, и др.

Для подготовки учебной литературы на казахском языке 2 декабря 1920 года была создана редакционная коллегия в составе А. Байтурсынова, А. Букейханова, С. Садвакасова, Х. Болганбаева, Ж. Аймауытова [4, с. 75].

Все эти и другие документы представляют огромный научный и практический интерес. Они позволяют на конкретном фактическом материале проследить картину становления книгоиздательского дела в республике и участия в нем представителей национальной интеллигенции.

Историк-исследователь В.С. Познанский в своей статье «Из истории привлечения национальной интеллигенции к советскому строительству» отмечает: «О том, как пришлось добиваться снабжения школьников и учащихся в школах, взрослых учебниками, кто из казахской интеллигенции внес в это дело значительный вклад – этот вопрос изучен слабо» [5, с. 162].

Далее в той же статье он пишет: «Успехи в области народного образования и главный из них – в ликвидации почти сплошной неграмотности казахского населения были достигнуты благодаря активной, зачастую альтруистической деятельности большей части национальной интеллигенции» [5, с. 168.].

...Знакомство с документами из числа тех, которые до недавного времени находились «за семью печатями», как нельзя лучше позволяет убедиться в том, что не вредительством, протаскиванием враждебной идеологии, а полезным делом, заботой о просвещении родного народа занимались те, кого потом постарались обьявить неисправимыми буржуазными националистами» [5, с.164-165].

Выдающийся государственный и общественный деятель, один из основоположников казахской советской литературы Сакен Сейфуллин активно содействовал развитию книгоиздания республики. Он проводил энергичную, целенаправленную работу в области народного образования, печати, выпуска учебной и другой литературы.

В своем обращении к правительству РСФСР от 9 октября 1923 года председатель СНК КАССР С. Сейфуллин и другие деятели писали о необходимости развития печати и издательского дела в республике: «Киргизии нужна иллюстрированная художественная литература на родном языке. Киргизскому ребенку нужен букварь, учебник, отражающий рисунками его быт в новой коммунистической обстановке. Ему нужна художественно-иллюстрированная новая сказка, детский журнал и проч., и если этого не было до сей поры, надо создать и создать не где-нибудь подальше от потребительской массы, а здесь, на месте, в городе Оренбурге» [6, с. 198].

Весомый вклад в развитие книгоиздательского дела в стране внес видный государственный и общественный деятель, первый казахский профессиональный дипломат Н. Тюрякулов, который являлся руководителем Центриздата в Москве (в 1921-1929 гг.). Как отмечает в своей книге «Полпред Назир Тюрякулов» доктор политических наук Т. Мансуров: «Именно здесь наиболее ярко проявился его талант организатора и журналиста. Он редактировал множество книг на русском и тюркском языках народов СССР. Отдельные издания выпускались с его предисловиями. Книга известного таджикского писателя Садриддина Айни, посвященная истории Бухарской революции, вышла с обьемным предисловием Н. Тюрякулова, где он с глубоким знанием вопроса дал историческую и политическую оценку событиям в Бухаре» [7, С.26].

Актуальные вопросы школьного образования нашли отражение в его докладе «Национальный вопрос и школа», с которым он выступил на I-ом Всесоюзном сьезде учителей в 1925 году.

В резолюции сьезда, принятому по докладу Н. Тюрякулова, подчеркивалось: «... Обратить самое серьезное внимание на усиление издательской работы в центре и на местах и принять все меры к более полному снабжению национальной школы учебниками, книгами, учебными пособиями, специальными изданиями для руководства учителей, используя и поощряя наряду с государственными, инициативу и деятельность всякого рода национальных кооперативных издательств и организаций» [8, с. 123].

На юбилейном заседании, посвященном 5-летию Центриздата в июне 1928 года, Н. Тюрякулов отмечал: «...Центриздат положил начало приобщению многомиллионных масс различных национальностей Союза к советской культуре, и за короткий срок своего существования создал базу для книжной продукции, которую совершенно не знают другие страны. За пять лет им выпущены 59 959 713 оттисков учебной, научно-популярной, общественно-политической, художественной, сельскохозяйственной и др. литературы на языках свыше 50 национальностей» [9, с. 62].

Учитывая большую нехватку учебной литературы в школах республики, Центриздат оказал эффективную помощь в этом важном деле. Только в 1922/23 учебном году в Москве было издано 14 названий казахских учебников, в том числе «Грамматика», «Физика», «Алгебра», «Педагогика», «Школьная гигиена», написанных казахскими авторами. Следует отметить, что до сих пор одной из малоисследованных проблем книгоиздания 20-х годов является деятельность Н. Торекулова как одного из организаторов книгоиздательского дела в стране.

К работе казахской секции Центриздата были привлечены известные представители казахской интеллигенции. Они особое внимание уделяли качеству изданий, являлись авторами книг, занимались переводами с русского и иностранных языков. А. Букейханов, М. Жумабаев, С. Садвакасов, Г. Токжанов и другие работали в качестве литературных работников отдела. К примеру, характеризирующий отзыв заместителя Главного редактора Великовского о А. Букейханове звучит следующим образом: «Центральное издательство народов СССР, ноябрь 1927 г. №115-Л». Гражданин А. Букейханов с 14 декабря 1922 года до октября 1927 года работал литературным сотрудником в казахской секции Центрального издательства народов СССР в Москве. В своей научной и литературной деятельности в Центральном издательстве гражданин А.Н. Букейханов наряду с тем, что фундаментально и глубоко владел знаниями о казахском языке, хозяйстве и быте, также показал свою особую преданность по отношению к вверенных ему обязанностей».

На казахском языке число книг, выпущенных Центриздатом, составило 190 названий. По нашему мнению, число приведенных ниже книг можеть быть еще дополнено.

№	Отрасли науки	Кол-во
1.	Общественные и гуманитарные науки	75
	- марксизм-ленинизм	19
	- философия	1
	- история	23
	- экономика	10
	- государство и право	6
	- педагогика	16
2.	Сельскохозяйственные науки	37
3.	Фольклор	9
4.	Художественная литература и литературоведение	27
5.	Естествознание	14
6.	Технические науки	13
7.	Медицина. Здравоохранение.	14
	Общее число	190

Основная тематика и содержание книг были посвящены проблемам советизации аулов и сел, адаптации казахского кочевого народа к оседлости, коллективизации, ускорению индустриального развития.

Издательством были выпущены труды видного общественного деятеля Турара Рыскулова «Қырғызстан», «Орта Азиядағы жергілікті халықтың 1916 жылғы көтерілісі», «Бұрынғы езілген үлттар», «Қазақ тарихынан», сборник К. Кеменгерова «Біздің Ғани» об организаторе союза молодежи народов Востока Гани Муратбаеве. В своих трудах авторы смело высказывали свои мнения по поводу трудного положения народа, насильственной коллективизации и грубого беззакония.

В этот период широкое распространение имел выпуск политико-массовой и общественно-экономической литературы о проблемах марсистско-ленинской теории в области общественных наук. Были переведены на казахский язык такие труды В.И. Ленина, как «1905 год», «Парижская коммуна», «Политические партии России», «О продуктовом налоге», «О национальном вопросе». Были изданы устав и программы партии и комсомола, методические издания к повышению политической грамотности населения, а также материалы по вопросам сельскохозяйственных кооперативов.

Вопросы издания книг стояли также в центре внимания и Общества изучения Казахстана, которым руководил У. Жандосов с 1927 по 1931 годы. По его мнению одним из главных направлений в деятельности даного учреждения являются вопросы издания краеведческой литературы, а также сбор письменного наследия из книгохранилищ и архивов Оренбурга, Ташкента, Омска, и др.

Значительное место в книжном репертуаре Казгосиздата занимали труды казахской интеллигенции. Издательство в основном занималось выпуском школьных учебников и методических пособий, изредка – выпуском художественной литературы, затем – общественно-политической и сельскохозяйственной литературы. В начале 20-х годов появились учебные пособия казахских авторов: «Тіл құралы» А. Байтурсынова, «Педагогика» М. Жумабаева, «Есеп құралы», «Қирағат кітабы» М. Дулатова, «Физика» Е. Омарова, «Орысқа қазақ тілін үйреткіш» Т. Шонанова, «Гигиена» Ж. Тлеуова и др.

В эти же годы вышли в свет «Жастар үшін жаңа жол», «Қызыл сұңқарлар», пьеса «Бақыт жолы», сборник стихов «Қызыл ат» С. Сейфуллина, пьеса «Еңлік – Кебек», рассказ «Қорғансыздың күні» М. Ауэзова. В то время они являлись первенцами казахской художественной литературы.

В развитие книгоиздания в довоенные годы заметный вклад внесли также Б. Майлин, М. Жумабаев, Ж. Сыздыков и другие писатели, журналисты, ученые, работники издательств.

Становление книжного дела в Казахской ССР, как и во всех советских республиках после 1917 года, происходило в труднейших условиях, в противоречивой общественно-политической обстановке, для которой, с одной стороны, были характерны героический, самоотверженный труд народа, а с другой – авторитарно-бюрократическая система управления, нарушение демократических, гуманистических принципов.

Однако при всей сложности, противоречивости и трагичности отечественной истории книга как великое и ценнейшее, ничем незаменимое достижение цивилизации, как один из основных компонентов культуры, продолжала выполнять свое высокое предназначение – нести знания в широкие массы населения всех республик Советского Союза.

Особое внимание в статье уделяется освещению роли национальной интеллигенции в создании книгоиздательского дела. Это обьясняется необходимостью раскрывать новую тему, вводить в общественное сознание ту часть национальной памяти, которая была под запретом.

«Алашская интеллигенция, – как пишет академик М.К. Козыбаев, – по существу являвшаяся элитой нации, была неразрывно связана с традиционной культурой казахского общества, по праву была катализатором духовного ренессанса» [10, с. 119].

На протяжении многих десятилетий (с конца 30-х по 90-е годы XX в.) Советской властью и цензурой была запрещена пропаганда творческого наследия казахских писателей и общественных деятелей А. Байтурсынова, М. Дулатова, М. Жумабаева, Ж. Аймауытова и др., носивших клеймо «врагов народа». Их труды изымались из обращения, были брошены в спецхранилища. Например, в Национальной библиотеке Республики Казахстан – произведения Ж. Аймауытова «Сылаң қыз» (1922), «Тәрбиеге жетекші» (1924), «Тау еліндегі оқиға», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар» (1925), «Жан жүйесі мен өнер таңдау», «Қанапия мен Шарбану: Драма», «Қартқожа», «Психология», «Рабиға», «Шернияз» (1926), «Жаман тымақ», «Комплекспен оқыту жолдары», «Көк өгіз» (1929), «Жаңа ауыл» (1929, 1930); М. Жумабаева «Педагогика» (1922, 1923), «Бастауыш мектепте ана тілі» (1923), «Ақ боз ат» (1925), «Сауатты бол» (1926, 1928-1930); произведения А. Байтурсынова «Ызың» (1912), «Оқу құралы» (1913, 1914, 1920-1923, 1925, 1927), «Тіл-Құрал» (1914, 1918, 1920, 1922-1928), «Қазақ тілі грамматикасы» (1922, 1924), «Қырық мысал» (1922), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Әліппе үлкендер үшін», «Сауат ашқыш» (1926), «Әліп-би» (1924, 1926-1928) «Жаңа әліппе», (1927), «Тіл жұмсар» (1928, 1929); произведения М. Дулатова «Есеп құрал» (1914, 1921, 1922, 1925-1928), Х. Досмухамедова «Шума қандай ауру» (1927) и др. Эти книги были возвращены из «Спецхрана» в фонд редких книг и рукописей в 1988-1990 годах.

В 1989 году по специальному постановлению правительства Казахстана эти фонды были открыты для читателей. Появилась возможность для изучения различных аспектов их многогранной деятельности, в том числе и в области книгоиздания.

В послесовии к книге Д. Бабиченко «Писатели и цензоры» главный редактор журнала «Вопросы литературы» Л.И. Лазарев отмечает: «И как только стали открываться бдительно охранявшиеся двери архивов – пусть еще со скрипом, пусть, к сожалению, пока не всех, – туда устремились те ученые, для которых высшая, нет, лучше сказать, единственная цель их штудий – историческая правда, – правда без прикрас и умолчаний, как бы она не была горька» [11, с. 153].

При подготовке статьи авторы опирались на базовые теоретические и исторические направления исследований отечественной культуры. Основу методологии исследования составляет системный подход, с позиции которого книга рассматривается как целостное явление культуры, как «культурный потенциал» общества, влияющий на его духовное развитие.

Научно-методологические аспекты данного исследования формировались на основе изучения теоретических, методологических разработок ученых дальнего и ближнего зарубежья. В историографии советского книговедения особое место занимают труды выдающихся книговедов XX века И.Е. Баренбаума, А.И. Барсука, Е.А. Динерштейна, Е.Л. Немировского и др. Ими были разработаны вопросы общего книговедения: принципы типологии книжных изданий; строение системы книговедческого знания; методы книговедения; взаимодействие со смежными дисциплинами, национальное книгоиздание и другие теоретические вопросы. Из зарубежных авторов использованы работы известного польского ученого К. Мигоня. В них сформулированы основные фундаментальные проблемы общей теории книговедческого знания на методологическом, книговедческом уровнях. К. Мигонь отмечает, что сочетание культурологического и книговедческого подходов открывает перспективы для изучения книжной культуры.

Наряду с приведенными выше трудами ученых методологической основой исследования явились также работы таких современных ученых, как

А.А. Беловицкая, В.И. Васильев, Г.К. Ковальчук, Н.В. Николаев [12, с. 5-20; с. 157].

В настоящее время разработка собственной теоретической базы стала насущной потребностью и непременным условием развития казахского книгоиздания. К числу проблем, требующих нового осмысления, относятся также история становления и развития книгоиздательского дела в республике, обобщение исторического пути, пройденного отечественной книгой, создание источниковой базы истории книжного дела.

Актуальные вопросы книговедческой науки в Казахстане рассматриваются в работах Ш. Елеукенова, С. Рахимжановой, Ж. Шалгынбай, М. Акшал и др.

Разработку методологических вопросов казахского книговедения мы связываем с принципами идентификации памятников казахской письменности и печати. В их числе обоснование критериев периодизации истории книги Казахстана; уточнение типологии казахской книги; определение стратегии работы с историческими фактами, основанной на единстве методологии анализа и изучения историографического и источниковедческого материала.

У истоков изучения истории казахской книги и библиографии стояли видные ученые Казахстана: востоковед Н. Сабитов, академик А. Маргулан, ученый-историк А. Жиренчин, филолог-библиограф У. Субханбердина, труды которых внесли значительный вклад в развитие отечественной науки о книге. Профессору М. Барманкулову [13] принадлежит идея о необходимости более широкого отношения к книжной культуре, исследования о тюркском письме, о появлениях древнетюркских ксилографических изданий, о средневековых письменных источниках [14, с. 202-236].

В исследовании книжная культура рассматривается как одно из важнейших составляющих социокультурного потенциала общества, как совокупность материальных и духовных достижений социума в процессе исторического развития.

При подготовке работы нами использованы общенаучные и книговедческие методы. Специфика книжной культуры как междисциплинарного научного направления, ее связь с историей, культурологией, источниковедением обусловливают применение в исследовании как универсальных, так и специализированных подходов, в частности, исторического, книговедческого, библиографического, статистических методов.

При этом историко-сравнительный метод применяется при изучении деятельности издательств и развития книжного дела в целом; структурно-типологический и аналитико-тематический используется при исследовании структуры, принципов формировании репертуара, разработки типологии изданий; статистический – при выявлении объема и динамики печатной продукции рассматриваемого периода.

Изучение роли казахской интеллигенции в становлении книгоиздательского дела рассматривается в контексте развития всего национального книгоиздания, культуры, образования. В этих целях используются:

- архивные документальные материалы;
- библиографические указатели и пособия;
- сборники документов и материалов по вопросам культуры и издательского дела;
- исследования по истории книгоиздательского дела.

Одним из источников по истории книги 1920-1940 годов являются документы Бюро ЦК КП(б)К за соответствующий период:

- протоколы заседаний;
- стенограммы;
- материалы к протоколам, резолюции, информационные отчеты и другие.

В комплекте документов встречаются постановления и решения, которые относятся к запрещению так называемых «вредных книг»: приказы Главлита об изъятии враждебной литературы из библиотек, книготорговой сети и т.д.

Данные документы хранятся в национальном архиве Республики Казахстан.

Важным источниковедческим материалом являются труды казахской интеллигенции, изданные в 20-40 годах прошлого столетия.

Руководителями первых государственных издательских учреждений являлись: А. Байтурсынов – председатель правления ЦИК; Н. Торекулов – председатель правления Центриздата при ЦИК СССР (1922-1928 гг.); Х. Досмухамедов – председатель Комитета по печати и научным учреждениям КАССР.

Работа по исследованию, изучению и описанию редких книг, изданных в 20-40 годах XX века является своего рода возрождением, возвращением культурных ценностей. Именно эта эпоха дала яркие образцы казахской книжной культуры, которые представляют ее как уникальный социокультурный феномен. Это явление связано с именами видных представителей национальной интелегенции А. Байтурсынова, А. Бокейханова, М. Дулатова, Н. Торекулова, С. Сейфуллина. Х. Досмухамедова, С. Садвакасова, стоявших у истоков книгоиздательского дела страны.

Изучение состава книжных коллекций казахских деятелей 20-40 годов прошлого столетия, хранящихся в фондах музеев, библиотек и архивов, является одним из главных направлений данного исследования. Эти фонды нужно сделать доступными, открытыми для выявления их научного потенциала.

Деятельность казахской интеллигенции в области книгоиздателького дела, как и в других сферах общественной жизни, определялась необходимостью служения развитию отечественной науки и культуры.

Список использованной литературы

1. Назарбаев Н. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.
2. Куманев В.А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М; Наука, 1991. – 296 с.
3. ҚР ОМА. 5-қ., 1-т., 10-іс, 27-29 б.; Рахимжанова С.Р. Возникновение и становление книгоиздательского дела в казахстане (1918-1920 гг.) // Сборник аспирантских работ Ленинградского института культуры. Изд. 2.,4 – 2.; – Ленинград, 1973. – Изд. 2. С.4-2.
4. ҚР ОМА. 929-қ., 1-т., 20-іс, 11-12 көшірме; Мамажанов М. Асыл мұра. Кітап даналық қазына. – Алматы, 1999. – 128 б.
5. Познанский В.С. Из истории привлечения национальной интеллигенции к советскому строительству // История Казахстана: Белые пятна. Сб. Ст. / Сост. Ж. Абылхожин. – Алма-Ата, 1991. – С. 162.
6. Сулейменов Р.Б. Интернациональная общность народов СССР и расцвет социалистической культуры Казахстана // Плоды великого содружества. – Алма-Ата, 1968. – 384 с.
7. Мансуров Т. Полпред Назир Тюрякулов. – М., «Молодая гвардия», 2005. – 371 с.
8. Резолюция I Всесоюзного съезда по докладу тов. Тюрякулова «Национальный вопрос и школа» // Төреқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007. – Т.2. – 240 б.
9. Торекулов Н. 5-летие Центриздата // Төреқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007. – Т.2. – 240 б.
10. Козыбаев М.К. Историография Казахстана (XVIII–начало XX веков) // Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
11. Бабиченко Д. Писатели и цензоры. Сов. Лит. 1940 гг. Под полит. контролем ЦК. – Москва: Изд. центр «Россия молодая», 1994. – 172 с.
12. Васильев В.И., Ленский Б.В., Самарин А.Ю. Наука о книге сегодня и завтра // Исслед. и материалы. – Москва , 2005., Сб. 83. – С. 5-20. / Ковальчук Г.И. Книжные памятники в системе книжной культуры // Книга – источник культуры. Проблемы и методы исследования. Материалы международной конф. –Минск, 25-27 ноября 2008. – Москва: Наука, 2008. – С. 152-157.

13. Хрустальные мечты тюрков о квадронации. – Алматы: ОФ «БИС», 1999. – 416 с.
14. Барманкулов М. Тюркская вселенная. – Алматы: «Білім», 1996. – 240 с.

References

1. Nazarbayev N. V potoke istorii. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 s.
2. Kumanev V.A. 30-e gody v sud'bah otechestvennoy intelligencii. – M; Nauka, 1991. – 296 s.
3. QR OMA. 5-q., 1-t., 10-is, 27-29-bb.; Rakhimzhanova S.R. Vozniknovenie i stanovlenie knigoizdatel'skogo dela v Kazakhstane (1918-1920 gg.) // Sbornik aspirantskih rabot Leningradskogo instituta kul'tury. Izd. 2.,4 – 2.; – Leningrad, 1973. Izd. 2.4-2.
4. QR OMA. 929-q., 1-t., 20-is, 11-12 koshirme; Mamazhanov M. Assyl mura. Kitap danalyq qazyna – Almaty, 1999. – 128 b.
5. Poznanskiy V.S. Iz istorii privlecheniya nacional'noy intelligencii k sovetskomu stroitel'stvu. // Istoriya Kazakhstana: Belye pyatna. Sb. St. / Sost. Zh. Abylkhozhin. – Alma-Ata, 1991. – S. 162.
6. Suleimenov R.B. Internacional'naya obshchnost' narodov SSSR i rascvet socialisticheskoy kul'tury Kazakhstana. // Plody velikogo sodruzhestva. – Alma-Ata, 1968. – 384 s.
7. Mansurov T. Polpred Nazir Tyuryakulov. – M., «Molodaya gvardiya», 2005. – 371 s.
8. Rezolyuciya I Vsesoyuznogo s'yezda po dokladu tov. Tyuryakulova «Nacional'nyi vopros i shkola» // Torequlov N. Shygarmalarynyn kop tomdyq zhinagy. – Almaty: «El-shezhire» QQQ, 2007. – T.2. – 240 b.
9. Torekulov N. 5-letie Centrizdata – // Torequlov N. Shygarmalarynyn kop tomdyq zhinagy. – Almaty: «El-shezhire» QQQ, 2007. – T.2. – 240 b.
10. Kozybaev M.K. Istoriografiya Kazakhstana (XVIII-nachalo XX vekov) // Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana (Izbrannye trudy) – Almaty: Gylym, 2006. – 272 s.
11. Babichenko D. Pisateli i cenzory. Sov. Lit. 1940 gg. Pod polit. kontrolem CK. – Moskva: Izd. centr «Rossiya molodaya», 1994. – 172 s.
12. Vasil'yev V.I., Lenskiy B.V.,Samarin A.Yu. Nauka o knige segodnya i zavtra // Issled. i materialy. – Moskva, 2005, Sb. 83. – S. 5-20; Koval'chuk G.I. Knizhnye pamyatniki v sisteme knizhnoy kul'tury // Kniga – istochnik kul'tury. Problemy i metody issledovaniya. Materialy mezhdunarodnoy konf. – Minsk, 25-27 noyabrya 2008. – Moskva: Nauka, 2008. – S. 152-157.
13. Khrustal'nye mechty tyurkov o kvadronacii. – Almaty: OF «BIS», 1999. – 416 s.
14. Barmankulov M. Tyurkskaya vselennaya. – Almaty: «Bilim», 1996. – 240 s.

Ә.С. Бекішев[1]
[1]«Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі,

С.Р. Рахимжанова[1]
[1]«Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі,
Алматы қ., Қазақстан

ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ОТАНДЫҚ КІТАП БАСПА ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Түйін

Мақала қазақ кітап баспа ісінің бастапқы кезеңін зерттеуге арналған. 20-30 жылдар отандық кітап баспа ісінің маңызды дәуірі болды. Өткен кезеңдермен салыстырғанда баламасы жоқ жаңа баспа ісінің қалыптасуы ғасыр жаңалығына айналды.

Ұлт зиялыларының республикадағы баспа ісін құруға қосқан үлесі мен рөлін

көрсетуге баса назар аударылады. Бұл жаңа тақырыпты ашу, шектеуде болған ұлттық зердені қоғам санасына кірістіру қажеттілігімен түсіндіріледі.

Орталық баспаның (Мәскеу, 1921-1930 жж.) қазақ тілінде жариялаған кітап өнімдерінің құрамы бойынша деректер ғылыми айналымға алғашқы рет енгізіліп отыр.

Түйін сөздер: Қазақ кітап баспасы, ҚазМемБас, Кеңес Одағы халықтарының кіндік баспасы, 20 жылдардағы кітап репертуары.

A.S. Bekishev[1]
[1]Museum of Rare Books, "Gylym ordasy" RSE

S.R. Rakhimzhanova[1]
[1]Museum of Rare Books, "Gylym ordasy" RSE
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF THE KAZAKH INTELLECTUALS IN ESTABLISHMENT OF THE DOMESTIC BOOK PUBLISHING IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Summary

The article is dedicated to the study of the initial stage of the Kazakh book publishing. 20-30s were an important period in the history of the domestic book publishing. The formation of a new publishing system which had no analogues in the past was like an innovation of century.

Particular attention is paid to highlighting the contribution and the role of intellectuals in establishment of the national publishing industry in the republic. This explained by the need to open a new topic, enter to the public consciousness a part of the national memory which was forbidden.

The information about the quantitative composition of books which published by CentrIzdat (Central Publishing, Moscow, 1921-1930) in Kazakh is introduced into scientific turn for the first time.

Keywords: Kazakh book publishing, KazGosIzdat, Central Publishing House of the peoples of the USSR, book repertoire of 20s.

УДК 94(574)908

Қ.С. Алдажұманов[1]
[1]Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан

ТҰТҚЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАУЫНГЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ (1941-1945 жж.)

Аннотация

Мақалада 1941-1945 жж. соғыс кезінде Германия жағына тұтқынға түскен қазақтардың тағдыры, оларды өзіне қызмет етуге мәжбүрлеген фашистер билігінің Түркістан легионын қалай құрғаны баяндалады. Тұтқынға түсіп, еліне оралғандардың да тағдырына ерекше назар аударылған. Мақаланың дерек көзіне Қазақстан мен Ресей Федерациясы архивтерінің бұрын жарияланбаған материалдары, тұтқында болғандардың естеліктері негіз болған.

Кілт сөздер: соғыс, тұтқындар, легион, репатриация.

1. Тұтқындар және «Түркістан легионы»

Тұтқында болған қазақтар, Түркістан легионы туралы зерттеулер көп емес. Тұтқындар тарихына қатысты зерттеулер жазған қазақ ғалымдары А. Кәкен («Түркістан легионы». Алматы, 2000), Б. Садықова («История Туркестанского легиона в документах». Алматы, 2002), Г. Көкебаева («Германия – Россия – СССР: политика, война и плен». Алматы, 2000) соғыс кезінің осы бір қасіретті мәселесінің кейбір жақтарына назар аударды. Алғаш рет Түркістан легионы туралы мақаланы П.С. Белан жазған еді (История Казахстана: «белые пятна». Алматы, 1990).

Белгілі қаламгер А. Кәкен соғыстан кейін 1947 ж. Алматыда Түркістан легионының белсенді қызметкерлеріне жүргізілген сот материалдарын қысқаша жария етті. Саясаттанушы Б. Садықова Франция жерінде қимыл жасаған Түркістан батальондарының кейбір жауынгерлері туралы француз және неміс құжаттарын жариялады. Белгілі ғалым Г. Көкебаева өзінің көлемді монографиясында бірінші және екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Германия мен Россия – КСРО жағындағы тұтқындардың жалпы мәселесін қарастырды.

Ресей тарихшылары да бұл мәселеге назар аударуда. Татар тарихшысы И.А. Гилязовтың «Легион Идель-Урал» монографиясы (Казань, 2005), орыс тарихшылары С.И. Дробязко, О.В. Романов, К.К. Семеновтың «Иностранные формирования Третьего рейха» (Москва, 2009) деген көлемді кітабы гитлершілердің құрған Шығыс легиондары туралы көп мағлұмат береді.

Неміс тарихшыларының еңбектерінен де Шығыс легиондары туралы деректер кездеседі. Әсіресе неміс ғалымы Рольф – Дитер Мюллердің «На стороне вермахта. Иностранные пособники Гитлера во время «крестового похода против большевизма» деген кітабы ақиқат түрғысынан мол мағлұмат береді. Ол орыс тіліне аударылып та басылды (Москва, 2012). Сол сияқты неміс тарихшысы және этнографы Иоахим Хофманның Шығыс легиондары туралы зерттеуі де («Die Ostlegionen 1941-1943». Freiburg, 1976) назар аударады. Онда Түркістан және Кавказ батальондары туралы, олардың Кавказ бен Сталинград бағытында немістер жағында ұрысқа қатынасқаны туралы деректер бар. Осы зерттеулерден басқа да құнды деректері бар жарияланымдар мүнда ескерілді.

КСРО әскерлерінің соғыстың алғашқы екі жылында жеңіліске ұшырап, шегінуі, тіптен 1942 ж. майдан шебінің Еділдің жағасына дейін жетуі үлкен шығындарға душар еткені мәлім. Тек соғыс басталған 1941 ж. 22 маусымнан бастап желтоқсан арасында 2 млнға жуық кеңес әскері қатардан шықты, тұтқынға түсті. 1941 ж. жаздың шілде-тамыз айларында тұтқынға түскен КСРО солдаттары мен командирлері Украина мен Белоруссия, Балтық бойы елдерінде фашистердің жасақтаған уақытша лагерьлерінде адам төзгісіз жағдайда ұсталды. Сол уақыттан бастап гестапо және абвер бөлімдері ол тұтқындарды ұлттық тегіне қарай бөлу жұмыстарын жүргізді.

Германияның өз территориясында фашистер ешқандай соғыс тұтқындарына арналған концентрациялық лагерьлер ашпауға тырысқаны мәлім. Алғашқы кезде ондай лагерьлер Белоруссия, Украина, Балтық елдері жерінде ашылды. Өз жерін «таза нәсілшіл» фашистер тұтқындарға бергісі келмеді. Сондықтан соғыстың алғашқы апталарынан бастап Польша жерінде Орта Азия мен Кавказ ұлттарының азаматтарын бөліп алып, арнайы лагерьлерде ұстау саясатын жүргізді. Ондай лагерьлер фашист идеологтарының ойынша тұтқындарды кеңес өкіметіне қарсы азғырып, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін қажет болды. Себебі фашистік Германия басып алған Европа мемлекеттерінің әр елден шыққан адамдарынан әскери құрамалар жасақтап, өздеріне пайдалану тәжірибесі бұл кезде қалыптасып үлгіріп, өз нәтижесін берген болатын.

Коллаборационизм – соғыстың қоса жүретін элементінің бірі. Жау өзі басып алған жерлерді толық бағындыру, өз саясатын жүргізу үшін сондағы белгілі бір әлеуметтік топқа, жекелеген адамдарға арқа сүйейді. Өз үгіт-насихатын жүргізеді. Оның үстіне бұрынғы билік жүйесінің кемшіліктері, халыққа жақпаған әрекеттері, саясаты болса – ол ұтымды түрде үгіт-насихат тетігіне айналады. Ал КСРО мемлекетінің 1917 ж. кейінгі әртүрлі әлеуметтік топтарға жасаған қысымы, қылмысы жеткілікті болғаны мәлім. Оған кезінде помещиктер мен бай жер иеленушілердің меншігін конфискация жасау, фабрика мен заводтарды, кәсіпорындарды мемлекет меншігіне алу (национализациялау) жұмыстарын жүргізгені тарихтан белгілі.

Сонымен қатар ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру кезінде бай-кулак дегендердің жазаға ұшырауы, тап ретінде жойылуы, қарсы болғандардың жаппай репрессияға ұшырауы, халықтың Қазақстан мен Украинадағы және басқа да кейбір жерлерде жаппай аштан қырылуы – осының бәрі фашист идеологтары мен олардың үгітшілерінің тұтқынға түскен жауынгерлерді азғыруының, өздерінің пайдасына икемдеуінің нақты құралы болды. Мұндай үгіт-насихат КСРО халықтарының тұтқынға түскен барлық азаматтарына олардың ұлтының басынан кешкен қиындығына, кеңес өкіметінен шеккен жәбіріне сәйкес жүргізілді.

Ал мұндай тұтқындар қатары өте көп болды. Тек 1941 ж. ғана емес, 1942 жылы да соған жуық адам фашистер тұтқынына түсті.

Тұтқынға түскендер (мың адам) [1]:

1941 ж. – 1998 мың

1942 ж. – 1339 мың

1943 ж. – 487 мың

1945 ж. – 28 мың

Жоғарыда берілген деректер тек кеңес-герман майданында тұтқынға түскендер туралы. Оған 1945 ж. тамызда жапон соғысында тұтқынға түскен 18 мың кеңес жауынгерлері кірмейді. Соғыс жылдарында тұтқында болған КСРО әскерінің саны 5 млн 300 мыңнан 1944 ж. 5 млн. 700 мыңға дейін жетті деген де деректер бар [1, с.101]. Мұның 3,3 млны тұтқында өлген.

КСРО республикалары бойынша да (ұлттық құрамын қоса есептегенде) жалпы тұтқынға түскендердің нақты санын айқындау қиын. 1995 ж. жарыққа шыққан «Боздақтар» кітабының жалпы томында тұтқыннан оралмаған қазақстандықтардың саны 7046 адам деп көрсетілген. Бұл ешқандай қисынға келмейді. Ал осы кітаптағы

хабарсыз кеткендер деп көрсетілген 271503 адам шындыққа жақын екені даусыз [2]. Себебі түтқында қаза болғандар қатары өте көп болғанын басқа деректерден байқауға болады.

Алғашқы жылы (1941-1942 жж.) түтқында болғандардың адам төзгісіз жағдайда болғанын құжаттар да, оны басынан өткеріп, тірі қалғандар да баяндайды. 1941ж. тамыз-қыркүйек айларында Польша жерінде үйымдастырылған Ченстохово, Сувалки, Легионово және басқа лагерьге сүрыпталып әкелінген түтқындар әдейі осындай азапты жағдайда ұсталды. Мысалы Ченстохово лагеріне жинақталған 30 мың түркі мұсылман түтқындарынан екі-ақ мың адам аман қалған. Олардың бәрі сүзек және басқа аурулардан жаппай қырылған [3]. Сол сияқты Сувалки лагеріндегі 650 түркі-татар түтқындардан күніне 5-10 адамнан өліп отырған. Бұл 1941 ж. жазы мен күзі. Ал осындай лагерьлер Украина территориясында да құрылғаны мәлім. Днепропетровск, Житомир, Полтава және басқа жерлерде неміс фашистері фильтрациялық түтқындар лагерінде оларды ұлтына қарай бөліп, түтқындарды жұмысқа салды, оларға неміс армиясына қызмет етуді ұсынып, үгіт-насихат жүргізді.

Соғыс жылдары КСРО үкіметі әскери түтқындар туралы 1899 ж. және 1907ж. Гаага конференциясының соғыс және түтқындар туралы заңдар конвенциясына қосылған жоқ. Бұл 1917 ж. бері жалғасып келген жағдай болатын. 1929 ж. әскери түтқындарды қандай жағдайда ұстау керектігі туралы Женева конвенциясы қабылданды. КСРО үкіметі оған да қол қойған жоқ, кейін де қосылмады [4]. Сондықтан КСРО жағы ара ағайындық жасаған Швейцария жағының кеңес түтқынындағы және неміс түтқынындағы әскерилерге көмек беру, почта байланысын жасау туралы ұсыныстарын қабылдамады. Есесіне 1941 ж. 16 тамыздағы бүйрығы бойынша жоғарғы әскери билік (Ставка) кеңес әскерлеріне түтқынға берілмеуге, «ондайларды командирлер мен комиссарлар сол жерде атып тастауы қажет» деген тұжырым жасады.

Германия жағы 1941 ж. маусымның соңында Халықаралық Қызыл Крест қоғамы арқылы КСРО мен Германия түтқындарын ұстау ережелері бойынша келісім жасау туралы мәселе қойды [4]. Бірақ бұдан нәтиже шықпады. 1942 ж. 29 мамырда КСРО сыртқы істер министрі (халкомы) В.М. Молотов мұндай келісімнен үзілді-кесілді бас тартты.

Бұл жерде мынаны ескеру қажет: Германия жағы, шынын айтқанда, әскери түтқындарға жаны ашығандықтан мұндай ұсыныстар жасаған жоқ. Біріншіден, неміс фашистері жағынан да кеңес жағына түтқынға түскендер болды. Сондықтан осы жағын ескерген герман үкіметі жоғарыда айтылған ұсыныстар жасады. Бірақ негізгі мақсаты жаулап алушылық, КСРО-ны бөлшектеп, оның жерінде әртүрлі құрылымдар жасағысы келген фашистермен кеңес жағы келісімге баруға құлқы болмады. Ал, екіншіден фашистік Германия басшылары, олардың идеологтары КСРО жеріндегі төменгі нәсілді адамдарды түтқында қалай ұстаса да, оларға не істесе де еркіміз бар деген принциппен қолдарын босатып алды. Бұл фашистерге тиімді болды.

Түтқында болған, кейін Түркістан легионында болып, онан белорус партизандарына қашқан қарсақпайлық Т. Құтпановтың, қарағандылық Т. Әміровтың айтуынша оларды «жарты жылға жуық адам төзгісіз азапты жағдайда ұстаған. Аш, жалаңаш адамдар суыққа, жұқпалы ауруларға шыдамай жаппай өле бастады. Ал барақтарға біртіндеп немістер жағына көшкен түтқындардан, бұрынғы эмигранттардан жасақталған молдалар келіп уағыз айтумен жүрді. Сондағы негізгі мақсаттары – фашистер жағына өтіп, легионға кірсеңдер аман қаласыңдар. КСРО енді жоқ, Гитлер жеңді» [5].

Жоғарыда айтылғандай, герман жағына түтқынға түскен адамдарды әскери мақсатта пайдалану идеясы соғыстан бұрын да болған. Батыс Европа елдерінің ішінен Голландия, Норвегия, Франция, Бельгия және басқа да елдер азаматтарынан

құралған әскери легиондар 1940 ж. герман фашистері басып алған жерлерде қызмет етті, партизандарға қарсы соғысты, күзет жұмыстарын атқарды. Бұл вермахт әскерлерінің негізгі күшін шығыста кеңес майданына қарсы пайдалануға зор мүмкіндік берді.

Енді КСРО халықтары ұлттарынан тұтқынға түскендерді іріктеп алып, солардан құрылған легиондарды кеңес әскерінің өзіне қарсы айдап салу идеясы іске асырыла бастады. 1942 ж. жазда Харьков түбінде және Днепропетровскіде концентрациялық лагерлерде болған А. Жәмкен (кезінде өзінің өтініші бойынша аты-жөнін толық келтірмедік) былай деп еске алған еді: «Ақмолада құрылған қазақтың 106-атты әскер дивизиясы құрамында майданға келдік. Біздің үш полкті 6 кавалерия корпусын толықтыруға қосты да ұрысқа салды. Харьковтің оңтүстігінде Красноград қаласы бағытында шабуылға енген корпус қоршауда қалды. Үш күн ғана соғысып үлгірген біз бүкіл дивизиямызбен бірге тұтқынға түстік. Әуелде Харьковке жақын жерде лагерьде ұстап, кейін Днепропетровскідегі лагерьге жаяу айдап келді. Аш, жалаңаш, жаралы тұтқындар біртіндеп өле бастады. Барақтарды аралап молдалар жүреді.

Енді бір кезде неміс формасын киген, қарындары тоқ қандастарымызды арамызға жіберіп үгіттеуді шығарды. Легионға кірсеңдер біз сияқты жағдайларың жақсы болады деп азғырды олар. Осы үгіттеулерден кейін көпшілігімізді еркімізді сұрамастан легионға қабылдады» [5].

Мұндай жағдай тұтқындар лагерьлерінде жаппай орын алды десе болады. Өздеріне қажетті деген, легионға қосамыз деген адамдарын осылай бөліп алып, гитлершілер олардан ұлттық құрамына қарай батальондар құрастыруға кіріседі. 1941 ж. жаз бен күзде КСРО әскерлерінің тұтқынға көп түскендігі соншама, фашистер өздеріне легион үшін таңдап алған тұтқындарды оқытатын, идеологиялық «тазартудан» өткізетін арнайы оқыту легерьлерін ұйымдастырды. Сондай іріктеу және оқыту лагері Түркістан ұлттарынан шыққан тұтқындарды оқыту үшін Чернигов облысының Ромны қаласында ашылады. Онда қазақ, өзбек, тәжік, түркімен, ұйғыр, татар ұлттарынан құралған роталарды (жүздіктерді) жасақтап оқыту қолға алынады. Мұндай лагерьлер азербайжан тұтқындары үшін Чернигов облысының Прилуки қаласында, грузиндер үшін Полтава облысының Гадяч аудан орталығында, армяндар үшін сол облыстың Лохвица қаласында ашылды. Солтүстік Кавказ ұлттарынан шыққан мұсылмандар үшін Полтава облысының Миргород қаласында лагерь ашылды. Батыс Украинда, Умань қоршауында 1941ж. шыға алмай тұтқынға түскен қазақ, өзбек, қырғыз т.б. үшін Шепетовка, Ровно лагерьлері ашылды.

Украинада орналасқан мұсылман тұтқындардың лагерін бақылау орталығы да осы Миргород қаласында болды. Оның штаб бастығы түріктанушы ғалым, фашистердің Шығыс министрлігінде қызмет еткен Оскар фон Нидермайер болды. Түркі тілдерін, шығыс халықтарының тілі, тарихымен айналысатын Андреас Майер-Мадер, Герхард фон Менде, Райнер Ольцша сияқты мамандар Шығыс министрлігі арқылы империялық қауіпсіздік қызметіне алынып, барлау және диверсия жұмыстарына адам таңдауға, Түркістан халықтары өкілдерінен әскери бөлімдер жасақтауға тапсырма алады.

Бүгінгі қазақ басылымдарында, кейбір зерттеулерде Түркістан легионын құрған тек немістердің өздері, оған ешкім көмектескен жоқ деген сияқты пікірлер айтылады. Мұның басты себебі кеңестік кезеңде (соғыс жылдарының өзінде-ақ) Түркістан легионын құруға шетелде эмиграцияда жүрген Мұстафа Шоқайдың қатысы болған деген ақиқатты тәуелсіздік жылдары жоққа шығару, М.Шоқай сияқты қазақтан шыққан ірі саяси қайраткерді қайткен күнде де гитлершіл фашистермен сыбайлас болды деген пікірден аршалап алу ниетімен туындаған әрекеттер екені жасырын емес.

1969 ж. Алматыда «Жазушы» баспасынан «Үлкен Түркістанның күйреуі» деген құжатты повесть жарияланып, көпшілікке бірден таралып кетті. 6000 тиражбен шыққан бұл кітапқа сұраныстың күшеюіне байланысты бірнеше жылдан

соң ол екінші рет сондай тиражбен қайта басылып шықты. Тіптен мыңдаған сондай тиражбен орыс тіліне аударылып басылды. Соның нәтижесінде бұл кітап соғыс әдебиетінің классигі Константин Симоновтың «Разные дни войны» деген екі томдық үлкен естеліктерінен де орын алды. Кітаптың авторы сол кездегі КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің жауапты қызметкері, Қостанай облыстық басқармасының бастығы болған полковник, әрі белгілі жазушы Серік Шәкібаев еді.

Автордың Түркістан легионына байланысты КСРО МҚК (КГБ) және Орта Азия мен Қазақстан республикалары МҚК-нің архивтеріндегі барлық материалдарды зерттегені белгілі. Оларға қоса С. Шәкібаевтың Кеңес Армиясының қолына түскен Түркістан Ұлттық Кеңесінің, герман абвері (әскери барлау) мен верхматтың қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен және тәжік ұлттарының тұтқынға түскен жауынгерлерінен «Түркістан легионын» құрғаны туралы, ол легиондардың қайда және не істегені туралы құжаттары бар архивтерінің трофей ретінде қолға түскен барлық материалдарымен жұмыс жасағаны бүгінде белгілі болып отыр. Автордың өзінің өмірден озғанына 20 жылдан асты. М. Шоқай туралы бүгін құжаттарды көрмей, қолына ұстамай пікір айтып, С. Шәкібаевты жер-жебіріне жеткізе жазғыратын, тіптен мазақ етіп, ақылға симайтын пікірлер айтатын авторларда бар. Олар 90-шы жылдардың ортасында баспасөз бетінде С. Шәкібаевқа қарсы пікірлерін жариялап, «Үлкен Түркістанның күйреуі» авторы оларға дәйекті жауабын да қайтарған еді.

Кейінгі зерттеулер көрсеткендей, С. Шәкібаев кітабының деректік негізі дұрыс екені дау тудырмайтын. Мәселе кітап авторының кеңестік кезеңдегі идеология қалыптарынан шықпай, «Түркістан легионына», немістер құрған Түркістан Ұлттық Комитетіне адамдар не себепті кіргенін ескермеуінде жатыр. Себебі С. Шәкібаев КСРО әскерлері не себепті соншама адамдарын тұтқынға душар етті, олар соғысқа дейін кеңес үкіметі тарапынан ашаршылық пен репрессия қырғынын, қудалауды бастарынан өткергені туралы бір ауыз сөз айтпайды. Ал фашизм идеологтары бұл – мәселені өздерінің үгіт-насихатына барынша ұтымды пайдаланып, КСРО-ға қарсы құрылған легиондарға адамдарды тарта білді.

Бұл жерде М. Шоқай, татар ұлтының өкілі Ғ. Идриси, жас эмигрант В. Каюмхан және басқалары лагерьлерді аралап, Түркістан азаматтарынан легион құруға араласқаны шындық. М. Шоқайдың Францияның Шығыс тілдері институтында сақталған жеке архив қорының көшірмесі 2000-шы жылдардың бас кезінде Алматыдағы Орталық архивке берілгені мәлім. Онда М. Шоқайдың тұтқындағы қазақ, өзбек, қырғыз және басқа ұлт өкілдерімен кездесуде жасаған тізімдерінен үзінді сақталған. Польша территориясындағы лагерьлерді аралап, әсіресе Ченстохово лагерінде көбірек болғаны белгілі. Сонда жүріп, сүзек ауруын жұқтырған ол 1941 ж. желтоқсанның соңында қайтыс болған. Ал оған дейін Қазақстан, Орта Азия, Кавказ, Еділ бойы халықтарынан легиондар құру жұмысы басталып кеткен еді.

Түркістандықтардан алғашқы отрядтар құру 1941 ж. қазан айының басында орын алды. Әуелде «жүздік» деп құрылған бұл роталар неміс тылында күзет және полицейлік міндетін атқарды. Бірақ сол қазан айында ондай роталардың қатары көбейген соң, 1-Түркістан полкі құрылды. Немістің құрлықтағы әскерінің бас штабының бастығы генерал-полковник Франц Гальдердің айтуынша ол неміс әскерінің қолына «монғол тектес халықтар өкілдерінің» өте көп түсуінен еді [6].

1941 ж. 15 қарашада вермахтың 1-Түркістан полкін құру туралы бұйрығы шығады (Turkstanisches Rediment)*. Бұл кезде М. Шоқай тірі. Бірақ шын мәнінде бұл полк емес еді. 444-түркі тілдес ұлт өкілдерінен құралған батальон болатын. Оның командирі небәрі обер-лейтенант Таубе деген екен. Міне, осы батальон болашақ Шығыс легиондарының үлгісі болып саналды.

Гитлерлік Германия басшылары неліктен Түркістан және Кавказ халықтарынан құралған легиондар құруға асықты? Жалпы Гитлер де, оның сыбайластары да КСРО-

* «Түркістан» легионы және сол сияқтылардың құрылуы, қимылы және жүрген жері туралы кейбір деректер архивтердегі герман жағынан қолға түскен трофейлік материалдардан алынды (РГВА,РГАСПИ, РГАНИ т.б.).

ға әртүрлі этностардан құралған жасанды мемлекет деп қарады. Сондықтан оның халықтарының арасына сына қағып, бөлшектесе – басқаруға оңай болады деген түжырымда болды. Ақпан, қазан революциясынан кейін саяси әлемде Үлкен немесе тұтас Түркістан мемлекетін құру, Грузия, Әзірбайжан, Армян территориясында Ресейден тәуелсіз жеке мемлекет болу идеялары кеңінен таралғаны мәлім. Оларды Ресей империясын ежелден өздерінің бәсекелесі деп санайтын, қолайлы сәтте бөлшектеуге әзір тұратын Ұлыбритания, АҚШ, Франция сияқты батыс елдерінің қолдағаны мәлім. Бірақ өмірде іске аспай қалған бұл идеялар сол елдерден эмиграцияға кеткен білімді қайраткерлер тарапынан жалғасын тапты. Оларға материалдық және саяси көмек беріп, белсенді қорғаған батыс державалары бұған үлкен мән берді. 1923 ж. бастап Польшаның Бас штабындағы әскери барлау қызметімен (экспозитура) тығыз байланыс орнатып, КСРО-ға қарсы қызмет еткен З. Валиди Тоған, М. Шоқай, Ә. Идриси және басқаларының өмірі осыған куә. Польша барлауының (оның артында Британ барлауы тұр) ақ эмигранттарды топтастырып, КСРО-ға қарсы диверсиялық әрекеттерге дейін барғаны тарихтан белгілі. Атақты «Прометей» қозғалысы да Польша барлауының саяси ұйымдастыру жұмысы. Нәтижесінде Кавказ эмигранттары басымдық көрсеткен «Прометейге» түркі эмиграциясы да қатынасты [7].

Польша барлауының архиві 1939 ж. күзде Германияны басып алғанда неміс барлауының қолына түскен. 1945 ж. КСРО армиясы Берлинді алғанда кеңес барлауы «Смерштің» қолына түсіп, Ресей Федерациясының қазіргі әскери архивінде (РГВА) сақтаулы тұр.

Енді міне, осы идеологиялық негізі бар күресті герман фашистері өздерінің пайдасына шешіп, жаулап алған КСРО территориясын бөлшектеу жоспарын жасады. Орта Азия мен Қазақстан біртұтас Үлкен Түркістанға бірігіп, баяғы 20-жылдары М. Шоқай армандаған, А.З. Валиди басшы болуды аңсаған Түркістан мемлекеті болуы жоспарланды. Сондықтан 1941 ж. соғыс басталып, Гитлер әскері тұтқындарды мыңдап емес, жүздеген мыңдап қолға түсіріп жатқанда Кавказ бен Орта Азия, Қазақстан, татар, башқұрт және басқа да Еділ бойы халықтарының тағдыры тағы да төлкекке түсті.

Герман жағына белсене қызмет жасаған профессор Әлімжан (Ғалымжан) Идриси, Вели Каюмхан және басқалары М. Шоқай қайтыс болғаннан кейін лагерьлерді аралап, тұтқындарды азғыру жұмыстарын өршітті. Ғ. Идриси бұрыннан белгілі адам, азамат соғысынан кейін Германияға кеткен, сонда Шығыс министрлігінде істеген адам. Ұлты татар.

Вели Каюмхан 1922 ж. Түркістан АКСР-нен жергілікті ұлт өкілдерінен мамандар даярлау үшін деп оқуға жіберілген 70 адамның құрамында Германияға 16 жасында барған. Олардың ішінде бес қазақ азаматы (Ғ. Бірімжанов, Д. Битілеуов, М. Бұралқиев, Ә. Мұңайтбасов, Қазбеков) бірге барған. Оқуда болған қазақтар түгел елге оралып, қуғынға түсті. Ал В. Каюмхан сонда қалып қойып, герман радиосында қызмет етті. Түркістан Ұлттық Кеңесіне кірді, М. Шоқайдан кейін соның төрағасы болды. «Түркістан легионын» құруға ең белсенді қызмет еткен адам.

Германия соғыстың алғашқы айларында тұтқындардан әскер жасақтағаны айтылды. 1941 ж. қазанда Польшадағы Рембертов полигонында 6 Түркістан ротасы құрылды. Олардан Германияның әскери барлау органы үшін «Абверге» «Жолбарыс Б» деген жоспар бойынша болашақ диверсанттар мен барлаушылар таңдап алынды. 450 Түркістан батальоны да осындай мақсатпен құрылды. Командирі А. Майер-Мадер.

А. Майер-Мадер осы легионерлердің ішінен 15 адамды таңдап алып, Түркістанға парашютпен тастау идеясын ұсынды. Оның ойынша мұндай топ Орта Азия мен Қазақстандағы аса белгілі бір тұлғаны қолға түсіріп, ұшақпен Германияға жеткізсе, оны болашақ Түркістан мемлекетінің президенті болуға

көндіріп, басқаларға насихат жасар едік деген дәме. Тағы бір топты ол басмашылар қозғалысын өршіту үшін жібермек болды. Бірақ Қырымға жеткізіп, әрі қарай жіберілмекші болған десант тобын тиеген үшақ Симферополь маңында апатқа ұшырап, бұл жоспар орындалмай қалды.

1941 ж. соңы – 1942 ж. алғашқы жартысында Шығыс легиондарын құруды тездету қолға алынды. Украина – Кавказ, Қырым бағытында неміс қолына түскен Кеңес тұтқындары көп болғандықтан және дәл сондай жағдай Белорус – Москва, Новгород – Ленинград бағытында да қалыптасқандықтан Қазақстан, Орта Азия және Кавказ халықтарынан шыққан тұтқындарды екі бағытта шоғырландырып, батальондарға тіркеуге кірісті. Бұл топтарға татар, башқұрт, чуваш т.б. да қосылды.

Тұтқынға түскендерден құрылатын Шығыс легиондары деп аталған бұл әскер бөлімдерінің жинау, оқыту орталықтары екеу болды. Біреуі Украина жерінде. Екіншісі – Польшада. Шығыс легиондарының Басқару командалығы деген мекеме екіге бөлініп, бірі Украинадағы, екіншісі Польшадағы легион құру жұмыстарын жүргізді. Мұның басты себебі – 1942 ж. көктемі мен оның кеңес жеріне басып кірген одақтастары үшін (Румыния, Венгрия, Италия) стратегиялық шабуыл жоспарын жасағанда негізгі бағыт деп Кавказ бен Еділ – Сталинград – Астрахань бағытын айқындады. Шабуыл барысы мен кейінгі оқиғалар мұның дұрыстығын дәлелдеді. Вермахт әскері Доннан әрі Еділ бойына жақындаған сайын, Кавказ бағытындағы үрыстар да өршіп, Шығыс легиондарын өз жерінде үрысқа енгізуге асыққан герман жағы оларды құруды тездетті.

1941 ж. қазан айында жеке «жүздіктерді» құрудан бастап, кейін оларды 1-Түркістан полкіне біріктірген немістер 1942 ж. басында ең алғашқы Түркістан батальондарын құрып үлгерді. 1942 ж. 12 қыркүйекте немістер Грузин батальондарын Пятигорскіге әкеліп, үрысқа енгізді. Оның артынша армян және әзірбайжан, Түркістан батальондарын үрысқа қосты. 1943 ж. мамырына дейін тек Украина жерінде Шығыс легиондарының 25 дала батальоны (жаяу әскері) құрылды. Олардың 12-сі Түркістан легионының батальондары еді (1/29, 1/44, 1/76, 1/94, 1/100, 1/295, 1/297, 1/305, 1/370, 1/371, 1/384, 1/389). Қалғандары: 6 азербайжан, 4 грузин, 3 армян батальондары. Бұларға қоса 2 солтүстік Кавказ күшейтілген батальоны, 7 құрылыс және 2 запастағы батальондар құрылды [8]. Бұлардың нөміріндегі бірінші сан құрылған ретін көрсетсе, қасындағы екінші сандар соларды құруға командалық құрам берген неміс әскери бөлімдерінің нөмерін білдіреді.

1942 ж. көктемнен жылдың аяғына дейін құрылған Шығыс легиондары немістің генерал-полковник Вильгельм фон Паулюс басқарған 6-армиясының құрамына берілді. Бұл армия 1942 ж. көктемінде Харьков түбіндегі қырғында жеңіске жетіп, тек тірідей 242 мың кеңес солдаты мен командирін тұтқынға түсірген болатын. Ол тұтқынға түскендер ішінде қазақтың 106 атты әскер дивизиясы, сол сияқты ұлттық негізде құрылған қырғыз, өзбек, түркімен, тәжік атты әскер дивизиялары да бар болатын. Олар бірыңғай сол ұлт өкілдерінен құрылғанды. Оларға қоса соғыстың алғашқы жылы кеңес армиясына шақырылған миллиондаған адам Қазақстан, Орта Азия, Кавказ, Алтай мен Сібір ұлттарынан еді. Сондықтан 1942 ж. тұтқынға түскендерден Шығыс легиондарын жасақтау фашистер үшін қиынға түскен жоқ.

Жалпы 1941-1944 жж. фашистік Германия Шығыс легиондары үшін 54 батальон жасақтаған екен. Олардың ішінде күзет, құрылыс, теміржол батальондары да бар. Осы мәселені (КСРО азаматтарынан колаборационистер, оларға қызмет етіп күн көрген – хиви, тікелей қолына қару алып КСРО-ға қарсы құрылған әскер легиондарында болғандар мәселесін) зерттеген ғалымдардың келтірген дәйекті деректері бойынша 1941-1945 жж. 1,3 – 1,5 млнға жуық КСРО азаматтары осындай әскер жасағында және полиция құрамында болған.

КСРО-ның Еділ бойы, Қазақстан, Орта Азия және Кавказ ұлттарынан 310 мыңнан – 325 мыңға дейін жететін адамдар Шығыс легиондарында болған. Таратып айтсақ, олардың қатарында: 180 мың өзбек, қазақ, қырғыз, үйғыр, тәжік,

түрікмендер, Солтүстік Кавказ үлттарынан 28-30 мыңдай адам, 20 мыңдай грузин, 18 мыңдай армян, 25-55 мыңдай әзірбайжан, 40 мыңдай татар, башқұрт, чуваш, мордва, удмурт, марилер осы Шығыс легиондарының сапынан өткен [9].

Жау күші Сталинград түбіне дейін жеткенде Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан түтқындарды майданда пайдалануға, өз жерлеріңді азат етесіңдердеп сендіруге жақсы мүмкіндік туды. Алайда жаудың бұл ниетінен жарытып ештеңе шықпады. Астрахань – Қазақстан бағытында пайдасы тиеді деген Түркістан легионының бірнеше батальоны қатты шығынға үшырады. Реті келгенде легионерлер кеңес жағына қашып кетіп отырды. Кейде түгелдей взвод (30 адам), сирек болса да рота (120 адам) қашып кеткен кездері жиі үшырасты.

Кеңес барлау органдары соғыс кезінде белсенді қызмет атқарғаны мәлім. 1941ж. соңында кеңес жағына барлау жүйесі бойынша немістер түтқындардан әскер жасақтап жатыр деген ақпараттар көп түскен. Сондықтан кеңес барлау органдары оларға, жалпы фашистердің үгіт насихатына қарсы үнемі пәрменді шаралар жүргізіп келген. Соның бірі легионға М. Шоқайдың қатысы бар деген ақпарат алынған соң жасалған қарсы шаралар. Мысалы Қызылорда облысы, Жалағаш ауданының тумасы, М. Шоқайға туысқандық жақындығы бар Байдырахман Садықовты дайындықтан өткізіп, майдан шебінен неміс жағына бірнеше рет жіберуі соның айғағы. 1924 ж. туған Б. Садықов соғыс кезінде майдандық барлау взводының, кейін ротасының командирі болған. Арнайы тапсырмаларды орындап, соғыс кезінде тоғыз орден мен медальдарға ие болған адам. Оның ішінде үш «Қызыл Ту» және бір «Суворов ордені» бар. Соғыстан кейін КСРО Қарулы күштері Бас штабының барлау басқармасында қызмет атқарған ол подполковник шенінде отставкаға шықты, кейін полковник атағын алды. 1983 ж. осы жолдар авторы оның қызметке түрған анкетасын өз қолымен толтырып, қысқаша естелігін жазып алған еді. Ол кездегі тәртіп бойынша мұндай астыртын жұмыстар туралы ашық айтуға рұхсат жоқ болатын.

Жазушы Ә. Таразидың сценариі бойынша қойылған М. Шоқай туралы фильмдегі кейіпкер прототипі осы Б. Садықов. Бірақ ол М. Шоқаймен кездеспеген. Бұл сценарий авторы мен режиссердің көркемдік әсірелеуі. Б. Садықовтың айтуы бойынша Орта Азия мен Қазақстанның адамдарынан құралған Түркістан легионына осы республика үлттарынан іріктеліп, арнайы дайындалған барлаушылар жіберіліп түрған. Олар Түркістан легионының құрамы, ондағы адамдардың көңіл-күйі, реті келген жағдайда кеңес жағына өтіп кету ниеті барынан үнемі хабардар болып, оны орталықтағы Барлау басқармасына жіберіп түрған. Осыған сәйкес Кеңес барлау жағы майдандардың Түркістан легионы және басқа да Шығыс легиондары жүрген жерлерге әуеден үнпарақтар тастап, еркісіз неміс легионына кіргендерді партизандарға қашуға, болмаса кеңес жағына өтуге үнемі үгіттеп отырған [10].

Осындай жұмыстарды орындаушылардың бірі барлау жұмысының ардагері, отставкадағы полковник Сардарбек Ақпанбетов еді. Соғыс кезінде ол кеңес барлау органдарының тапсырмасымен майдан шебінен әлденеше рет өтіп «Түркістан легионы» батальондарына барып қосылған. Барлаушының қолындағы легионерлердің суретінің көбі бүгінгі интернет жүйелерінде жүрген суреттер. Өмірінің соңғы жылдары С. Ақпанбетов Қазақ КСР Ғылым академиясының суретшілер мен операторлар тобында қызмет етті. Ол да легионерлер арасында іріткі салу, кеңес жағына және партизандарға өтіп кету туралы насихат жұмыстарының белсенді жүргізілгенін растаған еді [11].

1943 ж. Алматы қаласында арнайы дайындықтан өткен Қазақстан мен Орта Азия үлттары өкілдерінен 50 барлаушы майдан шебінен өткізіліп «Түркістан легионы» мен Түркістан Үлттық Комитетіне енгізілді. Солардың бірі 1922 ж. Германияға оқуға барған төжік Мунзин Бүрхановтың баласы Рахым Бүрханов еді. Әкесі отбасымен оқуға барғанда кішкентай бала Рахым он жаста болатын. Германияда неміс мектебінде оқып, немісше өте жақсы сөйлейтін болған. КСРО-

ға оралған соң мұғалімдер институтын бітіріп, соғысқа аттанды. Бірақ майданнан шақыртып алынып, дайындықтан соң, майдан шебінен немістер жағына өткізіліп, Түркістан Ұлттық Комитетінің аппаратына енеді.

Түркістандықтар арасында іріткі салу ыңғайы легион мен ТҰК-тегі алауыздықтардың нәтижесінде өрши түседі. Вели Каюмхан басқарған бұл ұйымды – әскери бөлімді өзбек Баймырза Хаит басқарды. Қалған жетекші орындардың бәрінде өзбек ұлтының өкілдері орнығып алып, өз мүдделерін, саясатын іске асыратыны қалған ұлт өкілдерінің наразылығын тудырды.

1995 ж. жазда Абайдың 150 жылдығына қоонақ ретінде Кельннен шақырылған Баймырза Хаит Алматыға келіп, бір жарым ай Қазақстан мен Қырғызстанда болды. Осы жұмыс авторы Б. Хаитты қарсы алып, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында және басқа жерлерде қоғам өкілдерімен кездестірді. Бірақ сол кездесулерде де, жеке әңгімелерде де ол Түркістан легионы туралы сұрақтардан жауап беруге жалтарды, ол неміс билігінің ісі деп ақталды.

Әсіресе соғысқа дейін Свердловск қаласында политехникалық институтты бітірген Батыс Қазақстанның тумасы, 1941 ж. жазда немістер жағына өз еркімен өткен инженер қазақ Қарыс Қанатбаев сияқты белсенді қайраткерлер бұған тіптен шыдамсыздық танытқан еді [12]. Осының нәтижесінде Қ. Қанатбаевпен топтасқан түркістандықтар 1944 ж. ақпанда жеке өздері Түркістан Ұлттық Кеңесі деген ұйым құрып, В. Каюмханнан бөлінеді. Рахым Бұрханов бұған белсенді қызмет етіп, осы Кеңестің жауапты хатшысы болып тағайындалады.

Қ. Қанатбаев құрған Түркістан Ұлттық Кеңесі немістер жағында Орыс азаттық армиясын құрған (РОА) бұрынғы кеңес генералы А. Власовпен одақтасып, бірге қимылдауға келіседі. Бірақ мұнан нәтиже болған жоқ, керісінше соғыстан кейін Түркістан легионында болғандарды жауапқа тартқанда олардың жазасын ауырлата түскені мәлім.

Рахым Бұрханов кеңес барлауының өзіне берген тапсырмасын толық орындап, 1945 ж. мамырда жасырын түрде кеңес жағына өтеді. Оның «Түркістан легионы» және Түркістан Ұлттық Комитеті мен Кеңесі туралы жазып берген анықтама есебі Ресейдің Федералдық қауіпсіздік архивінде сақтаулы. 60-жылдар кезінде оның есімін жария етуге рұхсат берілмепті. Себебі белсенді легионерлер мен ТҰК-те қызмет еткен түркістандықтардың кейбірі соғыстан кейін батыс Германияда қалып, АҚШ құрған «Азаттық» радиосында қызмет етті. Олардың ішінде жоғарыда айтылған Қ. Қанатбаев, Дәулет Тағыбердин, Жұмабек Ақбергенов және басқалары болғаны белгілі [13].

Кейін, 1970 жылдары белгілі қайраткер, «Азаттық» радиосының қазақ редакциясын басқарған Хасан Оралтай алаш азаматтары туралы кітабында Р. Бұрханов жақсы қайраткер еді, кеңес үкіметі оны атып жібергендігі туралы жазды. Р.Бұрханов кеңес барлауының тапсырмасын орындап, кері қайтқанын, әрине, Х.Оралтай білген жоқ. Бұл да кеңес барлауының, жалпы екі идеология күресінің айғағы екені даусыз.

Фашистік Германия басшылығы Түркістан легионын құрғанда әуел бастан әскери күш құру ғана емес, КСРО тылында барлау және диверсиялық жұмыстарды да іске асыру ниетін көздеді. Польша және Германия территориясында жұмыс істеген барлау мектептерінде даярланған ондай топтарды, жеке адамдарды Қазақстанның батыс аумағына және басқа жерлерге жіберумен болды. Бұл барлаушылардың соңғы жаттығу мектебі Украинаның Бердянск, Полтава қалаларында орналасты. Дрездендегі түркістандықтардың барлау мектебінде (Арбайтсгемайншафт) молдалар да арнайы дайындықтан өтті.

Сол барлау мектептерінен өтіп, Қазақстанға ұшақпен тасталған диверсанттардың көбі билік орындарына өз еркімен беріліп отырды. Әрине, кейбіреулерінің неміс жағына адалдық білдіріп, ол жақтың тапсырмасын мүқият орындауға тырысқаны да жасырын емес. Мысалы, соғыстан кейін АҚШ

агенті болып ұсталған Қодыбек С. (тегін әдейі келтірмедік) Франция жерінде партизандарға қарсы жазалау операцияларына қатысқан. 1945 ж. АҚШ жағына қолға түсіп, іріктеу лагерінде жүргенде американдықтар өзіне қызмет ететін барлаушы болуға көндіріп, кеңес жағына қайтарған. Сол сияқты Мұхаметдинов Кали герман барлауының тапсырмасымен кеңес офицерінің формасы және құжатын пайдаланып, 5 рет майданның бергі жағына өткен. Қайта оралып отырған. Мұндай фактілер Түркістан легионы тарихында болғанын құжаттар айқындайды [14].

Неміс жағына адал қызмет етудің үлгісін аты шулы «Әлихан Ағаевтың» ісі де дәлелдейді. Герман жағы 1943-1944 жж. майдандарда сәтсіздікке ұшыраған соң, КСРО тылының ұлттық аймақтарында диверсиялық әрекет жасау, тіптен сол ұлттарды кеңеске қарсы көтеріліске шығару идеясын да ұстанғаны белгілі. Бұл жеңіліске ұшырап жатқан жаудың КСРО тылында берекесіздік ұйымдастыру, өз жағдайын жеңілдету мақсаты еді. Сол себептен әртүрлі топтар Кавказ, Қазақстан және басқа да ұлттық аймақтарға жіберілді. Сондай топты құруға, оны «Алаш отряды» деп атауға (батальон) ұсыныс берген Ә. Ағаев барлау мектебіне адамдарды таңдап алуға өзі де қатысады. Екі топпен әуе жолы арқылы Гурьев облысына түскен Ағаев тобы сәтсіздікке ұшырайды. Отрядының кейбір мүшелері сытылып қашып кетіп, кеңес жағына өздері келеді.

Жаудың Ағаевқа үміт арту себебі Гурьев-Орск мұнай құбырына, басқа да стратегиялық нысандарға диверсия жасау еді, бірақ онысы орындалмай қалды. Өздерін қоршаған әскер отрядымен атыста Ағаев оққа ұшады, біраз адам қаза табады. Кейін анықталғандай, Ағаевтың шын аты жөні – Әмірхан Тілеумағамбетов, Гурьев облысы Жылой ауданының тумасы болып шығады. Соғысқа дейін Алматыда Жер халық комиссариатында, Жылой аудандық жер бөлімінде агроном болып істегені анықталады. Ал оның тобынан тірі қалған радист қазақ азаматы кеңес барлауының тапсырмасымен неміс жағымен «радио ойынын» жүргізеді. Өтірік ақпар арқылы диверсанттардың келесі тобын қолға түсіреді [15].

Түркістан легионы батальондарын, басқа да Шығыс легиондары сияқты, адамдары кеңес жағына топ-тобымен өтіп кете берген соң, неміс басшылығы оларға сенімсіздік көрсетіп, Европа елдерінің территориясына ауыстырды. 1943ж. немістер жағы Гимллер басқарған саяси полиция СС – гестапо мекемесінің аясында Шығыс легиондары батальондарының бір бөлігін біріктіріп, 162 жаяу әскер дивизиясын құрады. Бұл дивизия да, Түркістан легионының басқа бөлімдері де Европаның әртүрлі елдерінде партизандарға қарсы күресіп, күзет қызметінде болады. Бірақ ол жақта да Түркістан легионының адамдары партизандар жағына қашуын көбейтеді. Бұл 1944 ж. 6 маусымда Одақтастар әскері екінші майдан ашқанда көбейе түседі. Италия, Югославия, Франция жерінде одақтастарға қарсы ұрысқа енгізілген Түркістан легионының батальондары талқандалып қолға түседі. Міне, немістер құрған Түркістан легионының қысқаша тарихы осындай. Екі жүйе, екіге бөлінген империялар арасындағы соғыста аз ұлт өкілдерінің тағдыры осылай төлкекке ұшырады.

2.Тұтқындарды елге қайтару және олардың тағдыры

КСРО әскерлері 1945 жылы көктемде Шығыс Еуропа елдері территориясын фашистерден азат етті. Балқан түбегінде Грекия жеріне әрі қарай енуге Англиямен келісімді сақтап, жылжыған жоқ. Германияның шығыс жағын, Берлинді алған кеңес әскерлері Эльба өзенінде Одақтастар әскерімен түйісті. Екінші майдан мен шығыс жақтан қантөгіс ұрыстармен келген кеңес әскерлерінің соғысы осылай тоқтады. Әрі қарай оқиғаларды әскер күші емес, саясат басқаратын болды. Тұтқындардың енді еліне қайтуы машақатқа айналды.

1944 жылы жазда екінші майдан ашылғаннан бері Антигитлерлік Одақ елдері өздерінің тұтқынына түскен кеңес әскери адамдарын КСРО жағына беретін болды. Бұл саяси және гуманитарлық маңызы бар жұмыс болғандықтан екі жақ та оған

зор мән берді. КСРО Сыртқы істер халық комиссариаты (1945 жылдан бастап министрлік) КСРО азаматтарын еліне қайтару жұмысын қолына алды. 1944 жылы қаңтарда КСРО үкіметі жанынан Репатриация істерінің Бас басқармасы құрылды.

1944 жылдан Одақтастар (АҚШ пен Англия) жағына қолға түскен әскери тұтқындар осылай қайтарыла бастады. Оларды қайтару ол кезде тек кеме жолдары арқылы ғана мүмкін болды. 1944 жылы Мурманск теңіз портына тұтқыннан қайтқандардың алғашқы тобы келді. Тіптен АҚШ әскерінің қолына түскендер Қиыр Шығысқа – Владивосток теңіз портына жеткізілді. Жерорта теңізі, Суэц каналы арқылы Иранға, одан Түрікменстанға жіберілгендер де болды. Бірақ бұлар тұтқындардың алғашқы толқыны ғана еді. Олардың арасында қазақтар да кездесті. Құжаттарда жау қолына түскен қазақ жауынгерлерінің есімдері ұшырасқанымен, қазіргі уақытта олардың нақты саны туралы мәлімет жоқ.

1944 жылы 23 қазанда КСРО үкіметі репатриация басқармасы туралы ережені бекітті. Осыдан кейін тұтқындарды еліне қайтару ісі тұрақты жолға қойылды. 1944 жылы репатриация басқармасының өкілдіктері қарашада Францияда, Финляндияда, Румынияда, Иранда, Польшада (желтоқсанда) құрылды. Германия жеріне бойлай кірген КСРО әскерінің шабуылдары кезінде 1945 жылы 11 наурызда онда да сондай өкілдік құрылды. Мұның жұмысының ауқымды болғаны сондай репатриация істері жөніндегі өкілдіктер 1945 жылы 20 мамырда АҚШ-та, 16 мамырда Норвегияда үйымдастырылды. Ал Антигитлерлік Одақ елдерінің әскерлері енген Германияның оккупациялық зонасының әрқайсысында осындай өкілдік құрылды: Англия зонасында – 1945 ж. 17 тамызда, АҚШ зонасында – 1945ж. 13 тамызда. Барлық майдандардың (1 Балтық, 1, 2, 3 Белорус, 1, 2, 3, 4 Украин) Әскери Кеңестері жанынан репатриация ісі бойынша арнайы бөлімдер құрылды. Әрбір әскер бөлімінде тұтқында болған КСРО азаматтары үшін жинау-жөнелту пункттері (сборно-пересыльные пункты) деген арнайы қызмет ашылды. Дәл сондай пункттер шетел азаматтары үшін де ашылды [16].

Репатриация ісі жөніндегі басқарманың өкілдік органдары одақтас республикалар (РКФСР, Украина, Белоруссия, Молдавия, Латвия, Эстония, Литва және т.б.) жерінде де құрылды.

Аталған пункттерге жиналуына қарай олар әр түрлі топқа бөлініп, ары қарай жөнелтілді: 1) Кеңес Армиясының қатардағы солдаттары мен сержанттары армиялық жөнелту пункттеріне жіберілді. Онда құжаттарын тексерген соң армиялық және майдандық запастағы бөлімдерге ауыстырылды;

2) Немістердің әскери құрамаларында, арнайы бөлімдерінде қызмет еткендер, полицай болғандар және Власов армиясында болғандар НКВД-ның арнайы лагерлеріне жіберілді;

3) Кеңес Армиясында офицер болып тұтқынға түскендер де НКВД-ның арнайы лагеріне жіберілді;

4) Әскери емес азаматтар майдандық жинау-жөнелту пункттері мен НКВД-ның шекаралық тексеру-іріктеу пункттеріне жіберілді. Онда тексерістен өткеннен кейін әскер бөлімдеріне аттандырылды. Ал қалғандарын бұрынғы тұрақты өмір сүрген жерлеріне жіберген болатын. Бірақ оларға Мәскеу, Ленинград, Киев сынды ірі қалаларда тұруға тыйым салынды;

5) Жетім балалар интернаттар мен балалар үйлеріне үлестірілді.

КСРО үкіметі жағынан репатриация істері жөніндегі өкіл белгілі генерал Ф.И. Голиков болған еді. 1945 ж. күзіне қарай тұтқында болған және Германияға күшпен айдап алып кеткен КСРО азаматтарының жалпы саны 6 млн 810 мың 567 адамды құрады, олардың 2 млн 16 мың 480 адамы кеңес әскери тұтқындар еді. 1945 жылдың соңына дейін 5 млн 352 мың 963 адам отанына қайтарылды. Алайда, АҚШ, Англия және басқа да шетел мемлекеттері 322581 адамды әдейі қайтармай, кеңес жағына беруден бас тартқан. Оның да өз себептері бар: кейбір адамдар өз еркімен қайтқысы келмеген болса, фашистік армия қатарында қызмет етіп, көзге

ерекше түскен адамдар жазадан қауіптеніп, қайтуға үзілді-кесілді түрде қарсылық танытты. Олардың арасында жүзден астам қазақтар да болған.

Жалпы тұтқында жоба бойынша 1 млн 135 мың 23 кеңес азаматы қаза тапты [17]. Еліне қайтарылған адамдарды тексеру кезінде фашистерге белсенді қызмет еткен 5254 адам түтқынға алынған [18].

КСРО басшылығы тұтқында жүргендердің ауыр жағдайын білді. Тіптен барлаушылар мен кеңес тыңшыларының хабарлары да мұны растағаны даусыз. Бірақ КСРО басшылығы фашистік Германиямен ешқандай байланысқа барғысы келмеді. Нәтижесін\де шыдамы таусылған осал адамдар жау жағына қызметке кіргені мәлім. Ал жалпы бұқара амалсыздан сондай қадамға барғаны да сөзсіз [19].

Одақтас елдер болған Англия, АҚШ және Франция оккупациялық зоналарында, жалпы Еуропа елдеріндегі интерндік шараға ұшыраған тұтқындар екінші қолға өткенімен түрмыстары ауыр болды. Оның үстіне екі жүйе арасындағы қарама-қарсылықтың құрбандығына ең алдымен тұтқындар түсті. 200 мың кеңес тұтқындары бірнеше жақтық комиссияның анықтауынша тек АҚШ зонасында жерленген [20]. Олар Одақтастар жүргізген шайқастарда, онан кейін ауру-сырқау, қиын түрмыстан өлімге душар болды. 1945 ж. КСРО Германиядан өз әскері азат ету барысында алған территориясының бір бөлігін келісім шарт бойынша АҚШ жағына берген еді. Сондықтан жоғарыда айтылған 200 мың адамның бір бөлігі сол азат ету ұрыстары кезінде қаза болғандар екені айқын.

1945 жылы мамырда Еуропадағы соғыс біткен соң Босқындар ісі жөніндегі халықаралық ұйымның айқындауынша эмигранттардың ең көп тобы мына елдерге алынып кетті [20]:

Кесте - 1. Эмиграцияға кеткен кеңес тұтқындары

Қай елге	Қанша адам
АҚШ-қа	319 913
Австралияға	180 477
Израильге	131 987
Аргентинаға	32 519
Бразилияға	28 298
Канадаға	119 603
Англияға	86 202
Францияға	38 436
Бельгияға	28 460
Венесуэлаға	17 282

Шетелге әкетілгендердің көпшілік бөлігі КСРО азаматтары мен Шығыс Еуропа елдерінің кеңес әскерлері азат етіп, демократиялық қоғам орнатты деген елдерінен еді [21].

Батыс державалары саясатының насихатымен КСРО-ға қайтпай қалған кеңес азаматтары 24 елге бытырап кетті. Олардың жалпы саны 1952 жылдың басында 451 074 адамды құрады. Бұлардан 1174 адам Түркияға орныкты. Оның 31 орыс, 251 – украин, 47 – белорус, 6 адам латыш пен эстондықтар болды. Түркияда КСРО-ның мұсылман халықтарынан 839 адам орналасты. Міне, осылардың көпшілігі Түркістан, Татар, Кавказ, Әзірбайжан және басқа да Шығыс легиондарының қатарында болғандар [22].

Тұтқындар фильтрациялық лагерлерге әр жерден жиналды. Түркістан легионында болып, АҚШ пен Англияның қолына түскендер Италия мен Франция, Югославия, Грекия, Голландия, Бельгия жерінде көптеп кездесті. Олар Одақтастар тұтқынына Атлантика қабырғасын қорғау үшін немістер салған ұрыстарға қатынасқанда, Италияда ағылшын әскерінің қолына оларға қарсы соғысқан кезде түсті.

Батыс елдері, ең алдымен АҚШ пен Ұлыбритания барлауы, тұтқындағыларды еліне қайтпауға, өздеріне тыңшылық агент болуға көндіру мақсатында барлық идеологиялық айла-тәсілдерді пайдалануға тырысты. Бірінші кезекте олар «сендер

фашистердің формасын киіп, әскери антты бұзып, өз елдеріңе қарсы қару қолданып соғыстыңдар. Сол үшін КСРО-ға қайтып барған кезде сендерді атып тастайды», – деп барынша қорқытты. Одан басқа батыстық демократияның артықшылықтары алға тартылды.

Бірақ көпшілік тұтқындар елге қайтуға асықты. Мысалы, Италияда тағдыр төлкегіне түскен тұтқындар кеңес өкілдеріне жеке топтармен тапсырылды. 1944 жылы 20 қарашада кеңес өкілдігіне 11 адам өткізілді: олар лейтенант Жұмабаев Хамза (1918 жылы туған), аға лейтенант Жораев Саид (1924 жылы туған), сержант Бұзаубаев Сұлтан (1924 жылы туған), сержант Сейсенғалиев Андрей (1911), қатардағы жауынгерлер Толғанбаев Әйткеш (1922), Аббасов Омар (1918), Ермеков Тишқұл (1916), Сұлтанов Сапа (1920), Иманқұлов Қабыкен (1917), Лиалин Владимир (1925) [23].

Енді бір топта тағы алты адам бар, олар бұрын 101 атқыштар дивизиясында әртүрлі полктарда қызмет еткен [24].

1944 жылы 9 желтоқсанда тағы 24 адам, 2 қазанда 14 адам кеңес жағына берілді. Бірен-саран өзбектер, тәжіктер болмаса барлығы да қазақ [25]. Неаполь қаласында госпитальдерде жатқан түркістандықтар да ең алдымен ағылшындардың қолында болып, артынан кеңес жағына тапсырылды.

Репатриация ісі барысында кеңес жағына өз азаматтарын қайтару үлкен қиындықтармен өтті. Алғашында АҚШ пен Англия барлау органдары еліне қайтқысы келгендерді сол елдердің барлау қызметіне көмектесеміз деген қолхат берсе ғана жіберуге тырысты.

Белгілі қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың 1991 жылы өлеңдер жинағын түңғыш рет қайта бастырған Хамза Абдуллин 1992 жылы 21 ақпанда осы жолдар авторымен төмендегідей естелікпен бөліскен еді:

«Мен ағылшындар әскері енген Италия жеріндегі лагерьде болдым. Алдында Францияның Альби қаласына Түркістан легиондарының штабын орналастырған кезде астыртын сөз байласып, партизандарға өтпекші болдық. Бірақ арамызда жүрген неміс тыңшысы оны жеткізген соң, біз қамауға алынып, жазаға – тіптен атылуға душар болдық. Бізді босатып алған ағылшын әскерлерінің лагеріне әкеліп, теңіз жолымен елге қайтарып жатты. Бірақ біздерді қайтсаңдар немістерге қызмет еткендерің үшін КСРО-ға барған бойда атыласыңдар, сондықтан қалыңдар, деп үгіттеумен болды. Біз көнбеген соң жеке-жеке шақырып, елдеріңе қайтқың келе ме, онда ағылшын барлауына қызмет етемін деген қолхат бер. Ойланбастан Англия қайда? Қазақстан қайда? Одан да елге жетіп алайық деп, сондай қолхатқа қол қоюға мәжбүр болдық» [26]. Дәл осындай әңгімені авторға А. Жәмкен де айтқан еді.

Тұтқындардың ішінде герман үкіметіне адал қызмет еткен орыс-казак әскери корпусының адамдары, власовшылар қайтқысы келмеді. Бірақ оларды кемеге тиеп, 1945 жылы жазда Италиядағы Неапольден жіберген кезде кейбірі теңізге секіріп, суға батып өлген. А. Жәмкеннің көзі тірі кезінде 1992 жылы қазанда авторға айтқан естеліктері бойынша: «Одессаға келген кемеден жаралыларды түсіріп, госпитальге жіберді. Ішінде бір аяғым кесілген мен де бармын. Кейін естідік жаңағы кеме әлдебір себептермен тұтқындармен қоса теңізге батып кетіпті деп» [27]. Бұл оқиғаны басқа орыс зерттеушілері де баяндайды.

Тұтқында болған А. Жәмкен Ақмолада құрылған 106 қазақ атты әскер дивизиясының пулеметшілер эскадронының жауынгері болған. Харьков түбінде үш-ақ күн ұрыста болып, қоршаудан кейін тұтқынға түскен. Ал ол дивизия Ақмола, Қарағанды, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан, Семей облыстарының қазақтарынан құралған. Тек Қарағанды облысынан ол дивизияға 400-ден астам адам алынған [28]. Солардың ішінде Қарқаралы ауданынан алынған 33 адамның тұтқыннан екеуі ғана оралған. Бірі А. Жәмкен, екіншісі Оспанов (Маяқин) Қызылбай [29].

КСРО адамдарын отанына қайтару жұмысы тұтқындар шоғырланған 85 лагерде жүргізілді. Еліне оралған соң тұтқындар кеңес жерінде НКВД органдарының

тексеруіне қайтадан түсті. Мысалы, 1945 жылы шілдеде кеңес жағына 1 млн 222 мың 767 адам берілсе, біртіндеп ол көбейе түсті [30].

1944 жылы желтоқсанда Ресей Федерациясына 1 206 107 адам, Украинаға 1 466 565 адам, басқа да КСРО республикаларына 790 593 тұтқын келді. Ал жалпы соғыс кезінде Германияға құлдыққа 4 794 087 адам айдап әкетілді. Оған 2 016 480 әскери тұтқындар қосылды. Енді мына дерекке назар аударайық: КСРО әскерлері ұрыс жүргізген жерлерде 3 млн 277 мың өз адамдарын азат етті. Ал Одақтастар әскері 2 352 686 кеңес азаматын азат еткен. Олардың 2 038 700 адамы кеңес жағына майдандар түйіскен жерлерде беріліп, 313 986 адам темір жолдар мен теңіз порттары арқылы қайтарылған [31].

КСРО-ға қайтарылғандардың 1945 жылдың соңындағы ақпарат бойынша дерегі: 5 352 963 адам, олардың ішінде 1 825 774 әскери тұтқында болғандар, 3 527 189 адам қарапайым халық (олардың 1 293 095 ер адамдар, 1 536 650 – әйелдер, 702 444 – балалар). Еліне қайта оралған репатрианттардың ұлттық құрамы келесідей [32]:

Кесте - 2. Тұтқыннан қайтып оралғандар

Ұлты	**Әскери тұтқындар саны**
Орыстар	740 114
Украиндар	460 208
Белорустар	134 776
Грузиндер	25 541
Армяндар	20 657
Еврейлер	4 762
Татарлар	32 178
Өзбектер	29588
Қазақтар	24 448
қалмақтар	4 087
Башқұрттар	4 578
Түрікмендер	3 791
Карелдер	2 194
Әзірбайжандар	21 985
Молдовандар	5 094
Тәжіктер	4 258
Қырғыздар	4 299
Литвалықтар	3 019
Эстондар	2 749
Латыштар	3 456
Финдер	583
Поляктар	2 702
КСРО-ның басқа халықтары	31 586

Тұтқыннан босатылған бейбіт халықтың ішінде 2 455 қазақ, 1 446 өзбек, 1 500 башқұрт азаматтары еліне қайтарылғаны үлкен мәселе тудырды [33]. Анықтай келе автор бұл адамдардың бір бөлігі кезінде сотталып, Украина мен Белоруссия және кейін жау басып алған басқа да жерлерде жазасын өтегендер екеніне көзі жетті. Сонымен бірге 30-жылдардағы ашаршылық кезінде босқын болып Ресейдің Сталинград өлкесіне, Ростов облысына көп қазақтардың көшкені белгілі. Жау басып алған кезде оларды фашистер басқалармен қатар құлдыққа айдап кеткені еш талас тудырмайды.

Еліне қайтып оралған Түркістандық қазақ легионерлері және басқалары немістер жағында қандай әрекет еткеніне байланысты жазаға тартылды. Көпшілігі көсіпорындарға міндетті жұмыс істеуге жіберілді. Мерзімі үш жылдан 7 жылға

дейін. Ал фашистер жағында көрнекті қызмет еткендер қатаң жазаланды. Он жылдан 25 жылға дейінгі мерзімге сотталды. Өздерінің немістер құрған легионда болғандығынан басқа, түтқыннан еліне қайтар кезде АҚШ пен Англия барлауына қызмет етуге келісім бергендер ретінде міндетті түрде әр түрлі ұзақ мерзімге сотталды.

Түркістан легионында жүріп, немістер құрған Түркістан ұлттық комитетінің «Милли Түркістан» журналын, оның қазақ тіліндегі нұсқалары мен газетіне редактор болған Хакім Тыныбеков бастаған 49 адам соғыстан кейін Алматыға әкелініп жауапқа тартылды [34].

Олардың қатарында соғысқа дейін Қазақ КСР жеңіл және тамақ өнеркәсібі халық комиссары (министрі) болған Нұрхан Сейітов, ақын, журналист, соғысқа дейін Алматыда журналистика институтын бітірген Хамза Абдуллин, музыкант Әйткеш Толғанбаев және басқалары бар болатын. Соңғы екеуі түтқыннан босап, үйлеріне оралған соң 6 айдан кейін түтқындалды.

Нұрхан Сейітов 1941 жылы қарашадан бастап Ақмолада құрылған қазақтың 106 атты әскер дивизиясында комиссар болған адам. Ал Хакім Тыныбеков соғысқа дейін Алматыдағы педагогикалық институтты бітіріп, тілші маман ретінде КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалында ғылыми қызметкер болып істеген. Білімді тіл маманы болғандықтан немістер шығарған «Милли Түркістанға» бас редактор болып тағайындалған. Нұрхан Сейітов Түркістан комитетінде аға нұсқаушы болып, түтқында жүргенде кеңес өкіметіне қарсы бірнеше кітапшалар жазған насихатшы қызметін атқарды. Бұларды НКВД органдары сол түтқыннан бері алған бойда бостандыққа шығармай Алматыға әкеліп, тергеуге тапсырған.

Хамза Абдуллин де журналист ретінде Түркістан комитетінің қазақ газетінде өзіне дейін түтқынға түскен Мәжит Айтбаев, Мәулекеш Қайболдиндермен бірге істейді. «Мені Түркістан комитеті газет жұмысына жіберді. Редакцияға кіріп келсем, соғыстың алдында ғана өзім қызмет еткен «Социалистік Қазақстан» газетінің редакциясына қайта келгендей болдым. Онда өзіммен бірге істеген Мәжит Айтбаев пен Мәулекеш Қайболдиндер отыр екен» деп еске алған еді осы жолдар авторына 1992 ж. ақпанда Х. Абдуллин.

Сотқа қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен ұлтының өкілдері түтқында жүріп немістер құрған Түркістан комитетінде жауапты жұмыстарды атқарғандар да тартылды. Барлығы 49 адам. 1947 жылы 18 сәуірде бәрі сотталып, өлім жазасына кесілгендер КСРО-да сол кезде мұндай жаза алынып тасталғандықтан 25 жылға лагерге айдалды. Х. Абдуллин 10 жылға сотталды.

КСРО барлау органдары Түркістан легионын құруға қатысқан неміс мамандарын да ұстап, жауапқа тартты. Олардың ішінде профессор фон Мендеден жауап алынған. Азиялықтардан легион құруға тікелей қатысы бар Райнер Ольцшаны да Алматыға әкеліп тергеуге алған.

Жергілікті НКВД органдары облыстарда да түтқыннан үйіне оралғандарды біртіндеп соттай бастады. Магадан, Иркутск облысының Черемхово, Колыма және басқа лагерлері енді түтқында болғандардың тұрағына айналды. Қиналған Х. Тыныбеков лагерде қайтыс болды.

1955 жылы 18 қыркүйекте КСРО Жоғарғы Кеңесі соғыс кезінде немістерге жәрдемдескендерге амнистия жариялап, 1955 жылдың желтоқсанында олар үйлеріне қайтарылды. Ауыр науқаспен ауруханада жатқан Н. Сейітов бостандыққа шығуға шамасы жетпей, 1956 жылы ақпанда Колымадағы лагерь ауруханасында көз жұмды.

Түтқында болғандар үйлеріне қайтарылып, рақымшылық алғанымен, олардың соғыста болды деген құқы қайтарылмады. Бұл әділетсіздік 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін жалғасты. Дегенмен, егемендік алғаннан кейін де, неміс түтқынында болған қазақ жауынгерлерінің тағдыры айтарлықтай өзгеріске ұшырай қоймады. Бұған дәлел ретінде Ұлы Отан соғысы жылдарында жау түтқынында,

Түркістан легионында болған Баба Әлімжановтың өмірі мен тағдырын келтіруге болады. Жастайынан жетім қалған Баба Әлімжанов Жалаңаштағы орта мектепті үздік аяқтаған соң туған ауылы– Үзынбұлаққа қайта оралады. Біраз уақыт бойы мұғалімдердің жетіспеушілігі салдарынан балаларға математика пәнінен сабақ береді. Бірнеше рет Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтына оқуға түсуге талпынады. Соғыс басталмастан бұрын 1940 жылдың өзінде мобилизацияға ұшырап, Беларусь жеріне әскери міндеткерлігін өтеуге жіберіледі. Осы жерде Әлімжанов Баба танкистердің оқуын оқып, сержант атағына қол жеткізеді.

1941 жылы маусымда соғыс басталғанда неміс әскерінің алғашқы соққысына ұшыраған әскери бөлімдердің қатарында болып, жанын аман сақтап қалу үшін кері шегініп, Смоленск түбінде орын алған ұрыстардың бірінде оң мыңдаған кеңес солдаттарымен жау қолына түседі. Кеңес түтқындарын неміс басшылығы алдымен Брест-Литовск лагерінде біраз ұстап, артынан Польшаның территориясындағы Остров-Мозавец лагеріне аттандырады. Бұл лагерьде 1942 жылдың мамырына дейін немістердің тепкісіне шыдаған Әлімжанов Баба бір топ әскери тұтқындармен Селенка ауылына қара жұмысқа жіберіледі. Осы жерде тұтқындардың ішінен жұмыс батальондары жасақталып, ерекше еңбекқорлығымен көзге түскен Әлімжанов Баба батальонның командирі қызметіне тағайындалады.

1942 жылы маусымда әр түрлі ұлт өкілдерінен құралған бұл жұмыс батальонын Ромны қаласына көшіріп, осы жерде ол әскери батальон ретінде автоматты түрде Түркістан легионына қосылады. Осы кезден бастап әскери тұтқындар қара жұмыстан босатылып, сапқа жүру дайындығынан өтеді. Қолдарына әр түрлі маркадағы оқу қаруларын берді. Әлімжанов Бабаның еске алуы бойынша, немістер олардан ешқандай ант талап етпеді, бірақ легионға күштеп кіргізді. 1943 жылы наурызда бұл батальонды Германиядағы Нейгаммер қаласына аттандырды. Әлімжанов Баба жау қолына түскен күннен бастап тұтқын азабын өз майдандастарымен бірге тартты. Адам құқықтарының аяққа тапталуы, бассыздық пен кемсіту, негізсіз соққыға жығу, бірнеше күн бойы аш қалдыру қасіретін бастан өткізген Әлімжанов Баба Түркістан легионының бір батальонының құрамында болған кезде де неміс солдаттарының тарапынан тұрақты түрде кемсіту нысанына айналды. Тұтқындардың өмірін құнсыз деп санаған неміс солдаттары оларды соққыға жығып, кеудеде ұялап жатқан өмір сүру ұмтылысын жоюға күш салды. Бір күні шыдамы таусылған қарапайым қазақ баласы неміс ефрейторын жағадан ұстап, өшін алды. Бұл әрекеті үшін неміс солдаттары Әлімжанов Бабаны аяусыз соққыға жығып, Кручинада орналасқан айыптылардың лагеріне айдап жіберген.

Осы лагерьде шоғырланып, айыптылардың есебінен жасақталған Түркістан легионының 191 батальоны Томашев пен Радомның арасындағы өтетін темір жолды күзетті. Бұл жерде жүріп орыс тілін де жетік білмеген Әлімжанов Баба ормандарда неміс әскеріне қарсы әрекет етіп жүрген поляк партизандарымен байланыс орнатып, сәт тауып лагерьден қашып құтылады. Партизандармен бірге неміс әскеріне қарсы әскери әрекет жасайды. Осындай операцияның бірінде Әлімжанов Баба және оның қасындағы партизандар СС әскерлерінің қолына түседі. Радомға алып келген тұтқындардың әскери шендері анықталғаннан кейін, офицерлер бірден атылып, қатардағы жауынгерлер Австрияның жеріндегі Маутхаузен («Өлім үйі») концлагеріне жіберіледі. Адам айтқысыз сұмдықтармен әйгілі бұл лагерьдегі өмірі туралы Әлімжанов Баба айта отырып, көз жасын ұстай алмады: «адам баласына немістердің айуандықтарына шыдау мүмкін емес». Осы лагерьде болған уақытында Әлімжанов Баба басқа кеңес әскери тұтқындарымен бірге атақты генерал Карбышевтің өлімін өз көзімен көрді. Лагерьден Әлімжанов Бабаны 1945 жылы 5 мамырда американдық әскер босатты. Денсаулығы әбден нашарлаған Б. Әлімжанов тіпті өз бетімен тұрып, тамақ ішуге де шамасы болмады. Американдық әскери дәрігерлер оны және басқа да мыңдаған тұтқындарды арнайы лазареттерде емдеп, бірнеше айдан кейін аяққа тұрғызды. Денсаулығы

шартты түрде жарамды деп танылған соң, бұл кеңес солдаттарын Отанына қайтару туралы мәселе көтеріліп, оларды 1945 жылы Донбасқа темір жолмен жібереді. Осы жерде өз еркімен Б. Әлімжанов бір жылдай шахтада жұмыс істеп, туған жеріне тек 1946 жылы мамырда ғана оралады. Кіндік тамы тамған ауылында Әлімжанов Баба бұрынғы кәсібі – бала оқытуға қайта кіріседі. Алайда, оның бейбіт өмірі ұзаққа созыла қойған жоқ. 1948 жылы жазда оның мемлекеттік қауіпсіздік қызметкерлері абақтыға әкеліп отырғызады. Тергеу кезінде бұл қызметкерлер Әлімжанов Бабаны соққыға жығып, тамақ пен үйқы бермей ақыры оған «түтқынға түскен сатқын» және «халық жауы» айыптарын зорлап мойындаттырып, соттың шешімімен 25 жылға еңбек түзету жұмыстарына соттап, Степлагқа аттандырады. Онсыз да өмірде талай қиыншылықтарды көріп, тағдырдың төлкегіне түскен қарапайым қазақ мұғалімі қайтадан лагерьге оралды, бірақ енді неміс емес, өзі жан беріп, жан қорғаған Отандағы кеңес лагеріне түсті.

Сталин қайтыс болғаннан кейін орын алған оқиғалардың сарынымен Б. Әлімжанов лагерьден 1955 жылы босап шығады. 36 жасқа дейін көрмегені қалған Б. Әлімжанов енді бейбіт өмірге оралуға, отбасын құруға, бала сүюге қорықты. Оны түсінуге болады. Егер жау түтқынындағы көрген азап соғыстан туындаған салдар болса, туған жерін қолына қару алып қорғаған Отаны оны «сатқын» әрі «халық жауы» ретінде 25 жылға соттауы ешбір адамның есінен өшпейтіні анық. Дегенмен, Б. Әлімжанов халық арасында білікті мұғалім, ауылдастары арасында қайырымды да сыйлы азамат, отбасын берік ұстаған отағасы ретінде танылды.

2015 жылы, яғни Жеңістің 70-жылдық мерейтойына орай ҚР Президенті архивінің күш салуымен неміс түтқынында болған, көзі тірі қазақ жауынгерлеріне Германия жағынан өтемақы қайтару бағытында ауқымды жұмыс атқарылды. Өкінішке орай, Б. Әлімжанов ол күнге жете алмай, биылғы көктемде дүниеден озды [35].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ГАРФ. 5446-қ. 86а-т. 12345 іс. 1-112 п.

2. Боздақтар – Книга памяти Казахстана. – Алматы: Казахстан, 1995. – С. 272.

3. Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «Третьего Рейха». – Казань: Татарское книжное издательство, 2005. – С. 104-105.

4. Конасов В.Б., Терещук А.В. К истории советских и немецких военнопленных (1941-1943 гг.) // Новая и новейшая история. – 1996. – №5. – С. 54-72.

5. Автордың 1974 жылы жазып алған естеліктерінен.

6. Гальдер Ф. Военный дневник. 1939-1942. В 3-х томах. Т.3, кн. 1. – Москва, 1970. – С. 60.

7. РГВА. 461к-қ., 405; 406-істер, 36-п.; 108-іс. Объяснительная записка М. Чокаева по поводу разногласий среди тюркской эмиграции; 381-іс. Переписка с резидентурой «Мартель» о сотрудничестве деятелей тюркской эмиграции с Польской разведкой. 175-п., т.б.

8. Дробязко С., Романько О., Семенов К. Иностранные формирования третьего рейха. – Москва: Астрель, 2009. – С. 402-403; РГАСПИ. 17-қ., 125-т., 94 іс, 48-п.

9. Дробязко С., Романько О., Семенов К. Иностранные формирования третьего рейха – Москва: Астрель, 2099. – С. 439.

10. РГАСПИ. 17-қ., 125(6)-т., 165-іс, 34, 71-72, 75, 91-пп.; Қ. Алдажұмановтың 1983 ж. соғыс ардагері Б. Садықовтан, т.ғ.к., Қазақ КСР ҒА қызметкері Жағыпар Ахановтың қатысуымен жазып алған материалынан.

11. Қ. Алдажұмановтың 1983 ж. соғыс ардагері С. Ақпанбетовтен жазып алған материалынан.

12. История органов безопасности Казахстана (1917-1991). Книга первая. – Алматы, 2003. – С. 193-243, т.б..

13. Оралтай Хасан. Елім-айлап өткен өмір. – Алматы: Білім, 2005. – 222-244-бб.
14. ҚР ҰҚК арнайы архиві. Архив №5221.
15. ҚР ҰҚК арнайы архиві. Архив №5221.
16. ГАРФ). 9526-қ., 9-т., 25 іс, 28-п.
17. РГАНИ. 89-қ., 40-т., 5-іс, 1-9-пп.
18. РГАНИ. 89-қ., 40-т., 2-іс, 1-4-пп.
19. РГАСПИ. 17-қ., 125-т., 94-іс, 46-п.
20. ГАРФ. 5446-қ., 86 а-т., 12345-іс, 90-п.
21. ГАРФ. 5446-қ., 86 а-т., 12345-іс, 68-п.
22. ГАРФ. 5446-қ., 86 а-т., 12345-іс, 8-9-пп.
23. ГАРФ. 9526-қ., 9-т., 21-іс, 92-п.
24. ГАРФ. 9526-қ., 9-т., 21-іс, 77-78-пп.
25. ГАРФ. 9526-қ., 9-т., 20-іс, 6, 111, 112-пп.
26. Қ. Алдажұмановтың Х. Абдуллинен жазып алған материалынан.
27. Қ. Алдажұмановтың А. Жәмкеннен жазып алған материалынан.
28. Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві. 67-қ., 3-т., 196-іс, 1232-1283-пп.; 65-қ., 2-т., 54-іс, 14- п. т.б.
29. Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві. 67-қ., 3-т., 196-іс, 1237- а.п.
30. РГАНИ. 89-қ., 40-т., 2-іс, 3-5-пп.
31. РГАНИ. 89-қ., 40-т., 4-іс, 1-12-пп.; 5-іс, 2-п.
32. РГАНИ. 89-қ., 40-т., 5-іс, 5-6-пп.
33. РГАНИ. 89-қ., 40-т., 5-іс, 8-п.
34. ҚР ҰҚК арнайы архиві. Архив №5221.
35. Белгілі жас ғалым Алмас Жүнісбаевтың 2015 ж. Баба Әлімжановтан жазып алған естелігі.

References

1. GARF. 5446-q., 86a-t., 12345-is, 1-112 p.
2. Bozdaqtar – Kniga pamyati Kazakhstana. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – S. 272.
3. Gilyazov I.A. Legion «Idel'-Ural». Predstaviteli narodov Povolzh'ya i Priural'ya pod znamenami «Tret'yego Reiha». – Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2005. – S. 104-105.
4. Konassov V.B., Tereshchuk A.V. K istorii sovetskih i nemetskih voennoplennyh (1941-1943 gg.) // Novaya i noveyshaya istoriya. – 1996. – №5. – S. 54-72.
5. Avtordyn 1974 zhyly zhazyp algan estelikterinen.
6. Gal'der F. Voennyi dnevnik. 1939-1942. V 3-h tomah. T.3, kn. 1. – Moskva, 1970. – S. 60.
7. RGVA. 461k-q., 405; 406-ister, 36-p.; 108-is. Ob'yasnitel'naya zapiska M. Chokaeva po povodu raznoglasiy sredi tyurkskoy emigracii; 381-is. Perepiska s rezidenturoy «Martel'» o sotrudnichestve deyateley tyurkskoy emigracii s Pol'skoy razvedkoy. 175-p., t.b.
8. Drobyazko S., Roman'ko O., Semenov K. Inostrannye formirovaniya tret'yego reiha. – Moskva: Astrel', 2009. – S. 402-403; RGASPI. 17-q., 125-t., 94-is, 48-p.
9. Drobyazko S., Roman'ko O., Semenov K. Inostrannye formirovaniya tret'yego reiha – Moskva: Astrel', 2099. – S. 439.
10. RGASPI. 17-q., 125(6)-t., 165-is, 34, 71-72, 75, 91-pp.; Q. Aldazhumanovtyn 1983 zh. sogys ardageri, B. Sadyqovtan, t.g.k., Qazaq KSR GA qyzmetkeri Zhagypar Akhanovtyn qatysuymen zhazyp algan materialynan.
11. Q. Aldazhmanovtyn 1983 zh. sogys ardageri S. Aqpanbetovten zhazyp algan materialynan.
12. Qaranyz: Istoriya organov bezopasnosti Kazakhstana (1917-1991). Kniga pervaya. – Almaty, 2003. – S. 193-243, t.b..
13. Oraltay Khassan. Elim-ailap otken omir. – Almaty: Bilim, 2005. – 222-244-bb.

14. QR UQK arnayi arkhivi. Arkhiv №5221.
15. QR UQK arnayi arkhivi. Arkhiv №5221.
16. GARF. 9526-q., 9-t., 25-is, 28-p.
17. RGANI. 89-q., 40-t., 5-is, 1-9-pp.
18. RGANI. 89-q., 40-t., 2-is, 1-4-pp.
19. RGASPI. 17-q., 125-t., 94-is, 46-p.
20. GARF. 5446-q., 86 a-t., 12345-is, 90-p.
21. GARF. 5446-q., 86 a-t., 12345-is, 68-p.
22. GARF. 5446-q., 86 a-t., 12345-is, 8-9-pp.
23. GARF. 9526-q., 9-t., 21-is, 92-p.
24. GARF. 9526-q., 9-t., 21-is, 77-78-pp.
25. GARF. 9526-q., 9-t., 20-is. 6, 111, 112-pp.
26. Q. Aldazhumanovtyn Kh. Abdullinen zhazyp algan materialynan.
27. Q. Aldazhumanovtyn A. Zhamkennen zhazyp algan materialynan.
28. Qaragandy oblystyq memlekettik arkhivi. 67-қ., 3-t., 196-is, 1232-1283-pp.; 65-q., 2-t., 54-is, 14-p. t.b.
29. Qaragandy oblystyq memlekettik arkhivi. 67-q., 3-t., 196-is, 1237- a.p.
30. RGANI. 89-q., 40-t., 2-is, 3-5-pp.
31. RGANI. 89-q., 40-t., 4-is, 1-12-pp.; 5-is, 2-p.
32. RGANI. 89-q., 40-t., 5-is. 5-6-pp.
33. RGANI. 89-q., 40-t., 5-is. 8-p.
34. QR UQK arnayi arkhivi. Arkhiv №5221.
35. Belgili zhas galym Almas Zhunisbayevtyn 2015 zh. Baba Alimzhanovtan zhazyp alan esteligi.

К. Алдажуманов[1]
[1]Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан

ВОЕННОПЛЕННЫЕ КАЗАХИ И ТУРКЕСТАНСКИЙ ЛЕГИОН

Резюме

Статья посвящена истории военнопленных казахов, попавших в руки гитлеровской Германии во время войны 1941-1945 гг. В ней рассмотрены история создания немцами Туркестанского легиона, репатриация военнопленных в конце войны, а также их судьбы после возвращения на Родину.

Ключевые слова: война, военнопленные, легион, репатриация.

K. Aldazhumanov[1]
[1]Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan

KAZAKH PRISONERS OF WAR AND THE TURKESTAN LEGION

Summary

The article focuses on the history of Kazakh prisoners captured by Nazi Germany during the war of 1941-1945. It examines the history of Turkestan Legion formation by the Germans, the repatriation of prisoners of war at the end of the war and their fate after their return to the homeland.

Keywords: war, prisoners of war, the legion repatriation.

УДК 94(470.4/.5)

Д.Ш. Муфтахутдинова[1], к.и.н.,
доцент кафедры истории Татарстана, археологии и этнологии [1]К(П)ФУ
г. Казань, Российская Федерация

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА ПО ОТНОШЕНИЮ К ТАТАРАМ - МУСУЛЬМАНАМ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Актуальность исследуемой проблемы обусловлена тем, что изучая проблемы расширения границ Российской империи, открываются весьма любопытные факты взаимодействия мусульманской конфессии с органами государственной власти, а также использования татарского служилого сословия в деле расширения восточных границ империи. Уникальный и весьма ценный исторический опыт мирного сосуществования православия и ислама на сегодняшний день весьма востребован в связи с ростом международной напряженности и конфликтов цивилизаций.

Ведущим подходом к исследованию данной проблемы стал проблемно-хронологический метод. Статья написана на основе изучения Полного свода законов Российской империи и опубликованных источников XVIII-XIX веков. Материалы статьи могут быть полезными для дальнейшей разработки темы исследования, а также в ходе преподавания спецкурсов на исторических факультетах университетов и преподавания Отечественной истории в высших и средних учебных заведениях страны.

Ключевые слова: этноконфессиональная политика, христианизация, русификация, мусульмане, миссионеры.

В 30-40 годах XVIII века началось договорное присоединение к России Казахских жузов (завершилось в 1845-1863 гг.). Казахстан в то время представлял собой отсталый в социально-экономическом отношении регион, но с очень большим ресурсным потенциалом. Кроме России на эти земли прицеливались Англия, Османская империя, Джунгарское и Кокандское ханства. Через данную территорию проходила караванная дорога в Среднюю Азию и Индию. Россия стремилась взять этот путь под свой контроль, кроме того Казахстан был «интересен» развивающейся российской промышленности как источник сырья.

Таким образом, в 40-е годы XVIII века через казахстанские степи впервые открывалась русско-азиатская караванная торговля. Как пишет П.Е. Матвеевский: «В целях извлечения государственных доходов и торговой прибыли для купцов, её организует, кодифицирует и поощряет правительство и власти на местах, вовлекает в неё энергичных и предприимчивых людей из татар» [1, с.160]. Караванная торговля была очень опасным мероприятием, и обеспечить безопасность в этом деле было очень сложно. Прежде всего, из-за того, что мусульманское население Туркестана относилось весьма враждебно к России и православным купцам. Как сообщает М.А. Терентьев «…русские купцы всегда старались заполучить в компанию какого-нибудь татарина, или доверяли караваны приказчикам из татар. Так, одно имя какого-нибудь Абдуллы или Нияза служило талисманом, и способно было охранять караван в кочевьях дикарей» [2, с.20]. Кроме того сильно отличались пошлины, которые брались с купцов, принадлежащих к различным народам и верованиям. Как отмечает С.А. Аникин: «с мусульман полагалось брать пошлину в размере 1 червонца с каждых 40, с «неверных» – вдвое больше; с армян и индийцев – по 5 червонцев с сотни» [3, с.126].

Русские очень неуверено чувствовали себя в городах Средней Азии. Вот что об этом сообщают современники: «Жизнь русских купцов в Коканде далеко не привлекательна: большей частью они живут и проводят все время в закет-сарае

(таможне), весьма редко выходя из этого здания, потому, что каждое появление их сопровождается ругательствами, на которые так щедры сарты в отношении иноземцев. Ходят они по городу не иначе, как переодетые в татар или сартов» [4, с.438].

Присоединение к России казахских земель было задумано мирным путем, во-первых, путем дипломатии, во-вторых, с помощью исламизации казахской элиты, а затем и всего населения. К этому процессу Екатерина II решила привлечь не только татарское и башкирское служилое сословие, но и татарское духовенство. Целью правительства было объединить разрозненные казахские племена с помощью единой религии и тем самым держать их под неусыпным контролем. П.П. Литвинов по этому поводу пишет: «Екатерина II полагала, что православное христианство является слишком «возвышенной религией», которую «дикие», по её мнению, кочевники не смогут воспринять должным образом. Более подходящей для них религией она считала мусульманскую, казавшуюся ей простой и безыскусной, которую «отсталый» в духовном отношении степняк может усвоить без труда» [5, с. 268]. С другой стороны, русское правительство боялось проникновения на эти территории среднеазиатских проповедников из Бухарского, Хивинского, и Кокандского ханства. Казанские татары были «свои» и их можно было держать под контролем. Татары довольно энергично начали проводить решение правительства в жизнь. Тем более что казна щедро отпускала на это средства, а императрица поддерживала курс, направленный на покровительственное отношение к мусульманам во вновь приобретённых землях.

Губернатор Оренбурга Неплюев, комментируя один из случаев обращения к посредничеству местных татар для переговоров с Казахской степью, писал: «В сию посылку я употребляю магометан, татар слободы Сеитовой, и как сей народ может быть ослеплен корыстью, то я сих татар наградил изобильно» [6, с.241].

Укреплению и расширению связей России с Туркестаном способствовало также возникновение города Оренбурга и оренбургской засечной линии. Вскоре были построены две большие мечети: одна в Оренбурге, другая между Павлодаром и Семипалатинском, у выселка Подпускного. 4 сентября 1785 г. Екатерина II посылает именной указ барону Игельстрому. «Видев из донесения Вашего от 6 августа, что построенная для подданных наших магометанского закона мечети в крепости Троицкой и в Оренбурге открыты, не сомневаемся, что таковые сооружения мест для публичной молитвы привлечет и прочих в близости кочующих и обитающих по границам нашим, сие и может послужить со временем способом к воздержанию их от своевольства лучше всяких строгих мер. Вследствие того нужно есть: 1) при помянутых мечетях построить татарские школы по примеру Казанских и тут же завести караван-сараи или гостиные дворы каменные для выгоды торгующих магометан; 2) мечети обвести каменным забором, осведомося от татар, как то пристойно по их обычаю; 3) где же вновь следует построить мечети и особливо в таких местах, кои удобнее других посещаемы быть могут, стараться оные так расположить, чтобы, хотя и до 1500 человек в них вместиться могло, ...о людях потребных для татарских школ, не оставьте снестися с нашим генералом и казанским генерал-губернатором князем Мещерским» [7].

В указе от 26 ноября того же 1785 г. на имя уфимского губернатора Екатерина II писала: «Назначение мулл для различных племён киргиз вполне соответствует и помогает делу осуществления наших ранее данных распоряжений. Постарайтесь назначить этих мулл из казанских татар, чтобы они были крайне надёжными и преданными людьми. Перед отправкой на место службы надо очень серьёзно проинструктировать их в том, что бы они воспитывали киргиз в духе подчинения нашему царствующему дому и предупредили бы те беспорядки, которые постоянно возникают на этих наших границах, обеспечьте их необходимыми средствами на путевые расходы, особо выделяющихся – особыми на этот предмет вознаграждениями» [8, с. 21].

Большой вклад в процесс вхождения в состав России Старшего Жуза внесли татарские купцы. Правительство в 1817 г. щедро отблагодарило торговцев за их инициативу. В положении комитета министров указывается: «Комитет полагает дать следующие награды: … из татар Сафару Курбанбакиеву, также семипалатинским купцам: Абдулгазе Гумирову и Хамиту Амирову, имевшим влияние на Султана – золотые медали: первому на Александровской, а последним трем на Анинской ленте; переводчику… титулярному советнику Хасану Сейфуллину золотую же медаль на Аннинской ленте» [9]. Татары проявили себя и в деле присоединения к России киргизов. Мулла Галим Ягудин был советником и писцом Манапа Джантай Карабекова в 1847 г., другой татарин – мулла Галим Якубов – был посредником между русскими властями и некоторыми группами киргизов.

Немало сделал для добровольного вхождения в состав России «Букеевской Орды» первый муфтий ОДСМ Мухамеджан Хусейнов. Как пишет М. Кемпер он «кнутом и пряником … продвигал казахов, как и башкир, к переходу под русский протекторат. В 1777-1778 гг., после возвращения из одной из подобных миссий, Мухамеджан был удостоен высокой чести – ему был дарован высокий офицерский чин» [10, с.91].

К концу XVIII века в степи мечетей было уже довольно много. Поскольку правительство неплохо финансировало данный проект, то при мечетях вскоре появились конфессиональные школы, стала издаваться мусульманская литература, платилось жалование муллам из числа казанских татар, а также поощрялась подготовка мулл и учителей для кочевников. Неудивительно, что вскоре в степных городах – Семипалатинске, Павлодаре, Кокчетаве, появлялись довольно большие татарские диаспоры. Причём это были не только учителя и муллы, но и купцы, ремесленники и простые крестьяне, бежавшие в эти районы от царской администрации и насильственного крещения. Указом от 22 июня 1822 года им предоставлялись некоторые льготы: «…торговые инородцы в тех местах, где находятся они в большом числе, как то в Петропавловске и Семипалатинске, могут составить собственную ратушу и словестные суды… ратуши сии и суды производят суды на татарском языке обыкновенного нам наречия… Иноверцы сии сравниваются с крестьянами во всех податях, кроме рекрутской, от которой они освобождены…» [11].

В конце XVIII века ОМДС имело юрисдикцию не только над мусульманами Европейской части России и Сибири, но и над казахами Младшего и Среднего жузов. Здесь сдавались экзамены и выдавались указы областного правления и на занятие должности мулл в упомянутых жузах.

По сообщению Хаджи Мухаммад-Салиха Бабаджанова – члена Внутренней Орды, который получил образование в России, до 1801 года «указных» мулл среди казахов было очень мало. Они пользовались очень большим уважением и помогали неграмотным казахским ханам в переписке. Нехватка грамотных людей вынудила хана Внутренней Орды Джангира нанять татарских мулл из Астрахани, Уфы, Казани и Оренбурга для обучения своих подданных. Бабаджанов сообщает о том, что до 1830 года было тяжело даже найти муллу для чтения молитвы над мертвым, и иногда муллам приходилось проезжать по 150 верст для выполнения этого долга. Но вскоре в ханской ставке была организована школа, где 60 учеников получали религиозное образование и уроки русского языка. Эти муллы были освобождены от налогообложения и телесных наказаний [12, с.182].

На татарское мусульманское духовенство налагалась правительством еще одна задача – они должны были стать заслоном для духовных лиц проникавших сюда из Османской империи и Бухары. Примером этому может служить указ от 28 января 1783 года «О дозволении подданным магометанского закона избирать самим у себя ахунов», данный генерал – поручику Каменскому: «… Мы приемлем за благо представление ваше, о неудобности выписывать им ахунов, из Бухарии

или другой чужой земли, и соизволяем, чтобы они (казахи) сами у себя таковых ахунов избирали и поставляли» [13]. Об этом же Сенатский указ от 11 июня 1784 года: «… Определение к некоторым из доброжелательных к здешней стороне киргиз-кайсацким старшинам по просьбе их магометанских попов, для обучения их народа законам и молитвам, по оному установленным, выбрав всех их из Тобольских служилых татар…» [14].

Из Сенатского указа от 11 июня 1784 г. видно, что мусульманское духовенство на пограничной линии получало казанное жалование: «Муллам 6-ти человекам каждому по 12 рублей в год деньгами... и сверх того всем... провианта: муки по 3 четверти, круп по 1-му четверику и по 4 гранца каждому на год» .

Жалованье выдавалось из Тобольской казенной палаты. В указе говорилось, для какой цели мусульманское духовенство привлекалось на службу: «...6-ти человекам Муллам, которых иметь сказано при главном генералитете для отсылки к знатным и верноподданным в здешней стороне Киргиз-Кайсацким старшинам» [15, с. 126].

Указ от 3 июня 1786 г. давал разрешение на то, чтобы сформировать в степи судебные органы – расправы, где основная работа должна выполняться представителями мусульманского духовенства: «...для одних письменных дел употребить из верных духовных Магометанского закона Казанских или других Татар» [16, с. 35].

Интересно, что в 1850-х годах российские власти даже штрафовали на 3 рубля те аулы, которые были посещаемы хивинскими и бухарскими муллами [2, с. 349]. Фактически татарские муллы были на государственной службе. Там, где не доминировало казахское обычное право, муллы обладали значительной государственной властью и были ответственны за толкование и передачу правительственных распоряжений.

Таким образом, с конца XVIII до первой половины XIX в. российские власти выгодно использовали различные сословия татар в своих колониальных целях в Средней Азии и Казахстане. Татары становились полезны России с точки зрения экономических навыков, хозяйственной инициативы и предприимчивости, знаний языков и культуры мусульманских народов. Служа интересам России, они укрепляли положение русских колонизаторов на южном Урале, Казахстане и Средней Азии. Татары включались в государственную систему, сохраняя свой язык, обычаи и веру. Других путей осуществления колонизации этих краёв просто не было, или они были слишком разорительны для бюджета страны. Вследствие этого политика царского правительства в этом регионе была направлена на увеличение здесь татарского присутствия и всяческое поощрение их деятельности. Эта политика носила покровительственную окраску и прагматический характер.

В шестидесятых годах XIX в. политика по отношению к татарам, живущим на восточных окраинах России, существенно изменилась. На эти изменения повлияло завоевание Средней Азии с последующим подчинением ее царской администрации. К 1845-1847 гг. подданство приняли почти все роды Старшего жуза, за исключением кочевавших на юге, которые находились под властью Коканда. В 1854 году было построено укрепление Верное (Алма-Ата). В 1860 году русские войска вошли в Чуйскую долину, взяли Токмак, а затем Пишпек, опорные пункты кокандских феодалов в Семиречье. В 1863-1864 гг. отряд Черняева занял кокандские укрепления Сузак, Чулак-Курган, Аулие-Ата, Чимкент, а отряд Веревкина – Туркестан. Царские войска заняли Ташкент, большую часть Бухарского эмирата. Бухарский эмир и кокандский хан вынуждены были признать над собой власть России.

Разгона, «в некоторых городах купцы-мусульмане постепенно оттеснили на вторые роли русских купцов. Так, в Семипалатинске в 1789 г. проживали только русские купцы (10 душ м.п.). В 1830 г. на 18 русских купцов приходилось 23 купца мусульманина. Через десять лет соотношение уже было 1:3 (59 и 146 душ

м.п.), а в 1854 г. – 1: 5,5 (68 и 369 душ м. п.). Согласно ведомости объявления купеческих капиталов по Семипалатинску за 1860 г., купцами мусульманского вероисповедания было объявлено 63 капитала (из них 6 по второй гильдии и 57 – по третьей), а русскими – лишь 13 капиталов (3 – по второй гильдии, 10 – по третьей). Явное преобладание купцов-мусульман сложилось к концу дореформенного периода также в Усть-Каменогорске, где в 1860 г. им принадлежало 2/3 от всех объявленных капиталов» [17, с.194].

Но в дальнейшем ситуация кардинально меняется. Татары оказываются в неравноправной конкуренции с русской буржуазией. Строительство железных дорог, соединивших Туркестан с Европейской Россией и Закавказьем, качественным образом изменило характер и объемы торговли. Отсутствие банковских учреждений у татар также не давало возможность для концентрации капитала [18, с.125]. Кроме того, российские власти не давали возможности татарским предпринимателям создавать акционерные общества и товарищества. Но самым невыносимым был закон о запрете татарам приобретать недвижимость. Из-за голода, свирепствовавшего в Поволжье в 1886, власти обеспокоенные возможной миграцией татар в Среднюю Азию или Казахстан ввели в «Положение об управлении Туркестанским краем», где в статье № 262 говорилось: «…Приобретение земель и вообще недвижимых имуществ в туркестанском крае лицам, не принадлежащим к русскому подданству, а равно всеми за исключением туземцев, лицам нехристианских вероисповеданий, воспрещается» [19]. Однако татары приобретали имущество на подставных лиц и занимались своими делами. В газете «Туркестанские ведомости» сообщается: «… поскольку закон воспрещает татарам приобретать земли и вообще недвижимое имущество в Туркестанском крае, то они прибегают к различным ухищрениям, в частности женятся на туземных женщинах, и, к сожалению, некоторым удалось получить туркестанское гражданство» [5, с.378]. Серьезные ограничения существовали для татар и в деле прописки. Татарин мог быть приписан к какому-нибудь городскому или сельскому обществу лишь в том случае если полицейские органы выдавали ему справку «о благонадежности», поэтому в прописке татарам нередко отказывали. Обойти это препятствие можно было только с помощью солидной взятки.

Постепенно вновь начинают усиливаться анти мусульманские настроения. Это особенно стало заметно в связи с Крымской войной и отношением к Турции, а так же со вспышками антиколониальной борьбы в Средней Азии и на Кавказе. В периодической печати появилась серия статей об опасности ислама, как за пределами страны, так и внутри. И несмолкаемо раздавались призывы к его искоренению в России.

Наиболее рельефно эти настроения выразили губернаторы восточных регионов. Так, например, оренбургский генерал-губернатор высказался так: «Разнообразие верований имеет вредное влияние на нравственную и политическую жизнь народа» Он предлагал, – «уменьшить ...корень зла, т.е. разнообразие веры» [5, с.134]. Уфимский губернатор полагал, что главной и конечной целью Российского государства должно быть – «оследовательное разложение мусульманского строя жизни, «поскольку он, – «по самой природе своей несовместим с интересами государства и истинной цивилизации» [20, с.134].

Настроения русских офицеров, участвовавших в завоевании Туркестана, передал М.А. Терентьев: «…понятное дело, что для нас выгоднее сохранить первобытного человека (казаха) в его первобытном виде, чем отдать его в жертву растлевающему и мертвящему исламу...» [2, с.350]. Почти все татарские купцы мусульмане концентрировались в Семипалатинске, Петропавловске и Усть-Каменогорске. Росту мусульманского купечества в этом регионе способствовало их активное участие в торговле с Казахстаном, Средней Азией и Западным Китаем» [21]. Именно на их деньги строились мечети и открывались медресе. После завоевания Средней Азии власти запрещают строить татарам в Казахстане мечети [12, с.191].

Накануне русско-турецкой войны в 1876 г. полковник жандармского управления сообщал уфимскому губернатору о том, что «в случае объявления Россией войны Турции башкиры и татары хотят составить партию для правильного возмущения и выразить своё противодействие правительству поджогами, грабежами и убийствами русского населения» [22, с.44].

Надо заметить, что эти опасения были небезосновательны. Татары, привлеченные в армию, бежали в Среднюю Азию и Казахстан. Как сообщает официальное издание МВД: «… в минувшую восточную войну татары выказали много холодности к делу русского правительства; из числа рекрут, взятых тогда по одному Мамадышскому уезду бежало до 200 человек при посредстве богачей; вообще татары говорили, что сражаться против единоверных турок запрещает им совесть…» [23, с.511].

Эти слухи дошли до оренбургского муфтия. Он немедленно поспешил изъявить верноподданнические чувства правительству и, главное, объявить о своей непричастности к этим умонастроениям. По словам Л. Климовича, муфтий «в письме к генерал-губернатору даже жалуется, что будто бы кое-кто из правительственных чиновников имеет подозрение в потворстве с его стороны таким умонастроениям татар и башкир. Он решительно отбрасывает такие мысли об участии его, и им руководимого духовного собрания в сих «гнусных противоправительственных делах» Муфтий в свою очередь, оправдывался, заявляя, что он считал своим «долгом доложить вашему превосходительству, что до сего времени, я со своей стороны среди магометанского населения ближайших лет решительно не замечаю настроения умов, хотя сколько-нибудь оправдывающего выше названные нелепые слухи» [8, с.45].

С 1868 года правительство запретило Оренбургскому духовному собранию вмешиваться в дела Степного края. С этого года религиозные дела казахов мусульман были изъяты из компетенции Оренбургского духовного собрания, а отдельного управления взамен не было создано. Оно могло рассматривать лишь дела проживающих там татар.

Контроль над мусульманским духовенством теперь осуществлялся через ахуна соборной мечети в ханской ставке, а также служившими там муллами. Там была создана комиссия, возглавляемая ханом и ахуном, которая принимала экзамены и давала свидетельства муллам. К середине XIX в. каждый казахский клан имел собственного муллу. Каждый из этих мулл должен был иметь ханский ярлык. Бабаджанов пишет, что при Джангир хане на каждые 25 юрт были мектеб и медресе. К 1892 г. почти все учителя во Внутренней Орде были татарскими муллами. Эти муллы так доминировали в учебных заведениях Внутренней Орды, что даже преподавали в правительственных русско-казахских школах. К тому же всё обучение в школах велось не на русском или казахском, а на татарском языке.

С середины XIX в. татар старались больше не использовать ни в качестве проповедников ислама, ни в качестве государственных служащих. Более того, законодательством разрешалось иметь мулл только из представителей местной этнической среды, а также вводились ограничения на их количество – не больше одного в каждом ауле [18, с. 37].

Одной из причин принятия столь жестких мер, было то, что в годы Крымской войны усилилась миграция татар в Среднею Азию. Мигрировали в основном рекруты, не желавшие воевать с единоверцами, а также настроенные против российского правительства исламские проповедники. Одним из таких «бунтовщиков» был татарин по этнической принадлежности Мухаммед Шариф Мансуров. Он вёл антиправительственную агитацию среди казахов, киргизов и узбеков, но был схвачен и казнён.

Так как мусульманский прозелитизм в стране был запрещен, ислам среди казахов и киргизов распространяли, как правило, торговцы из числа татар или башкир. Социальный статус купцов позволял при получении специального

разрешения беспрепятственно перемещаться по казахским аулам и одновременно с торговыми сделками заниматься распространением идей ислама. Тургайский миссионер Оренбургской епархии Ф. Соколов сообщает, что в казахстанских степях он повсюду встречал татар «то с маленькими коробочками мелочного товара, то в видах портных, то под видом собирания долгов с киргизов. Словом, татары, как несносные клопы, назойливо наводняют собою степь под разными законными предлогами, разливая свой яд фанатизма мусульманского и неприязни ко всему русскому между простыми не фанатичными еще кочевниками-киргизами» [24, с.51].

Чтобы ограничить влияние татарского духовенства на нерусские народы в 1826 г. указом от 31 августа Сенат объявил «о запрещении магометанскому духовенству заниматься торговыми промыслами без записки в установленные разряды, и о приостановлении записки в сии разряды Таврического магометанского духовенства, по выходе его из сего звания, впредь до обложения татар податями».

Особенность исламских проповедников была в том, что они были полностью инкорпорированы в казахское общество. Языковая, культурная и ментальная близость татар и башкир позволяла им быстро адаптироваться и быть «своими» среди казахов.

Православные миссионеры же не имели возможность длительное время взаимодействовать местным населением. «Можно, – писали служащие киргизских миссий, – и остаться в ауле на день или больше, но на это сейчас, же обратят внимание муллы, и тогда, в следующие поездки миссионер уже наверняка не будет принят в этом ауле, да и в соседских его встретят не очень приветливо, – так сильно еще влияние всяких хазретов на киргиз» [25, с.39].

Опасаясь такой активности татар, оренбургский генерал-губернатор Крижановский обратился к министру внутренних дел Валуеву с докладной запиской: «О мерах борьбы с распространением магометанства в восточной половине России» В ней он предлагал «существенно ограничить возможности проникновения казанских татар в степные районы, запретить кочевникам избирать имамов мечетей – мулл из татарской среды, а волостным управителям использовать татар в качестве писарей» Министру народного просвещения Д. Толстому оренбургский наместник рекомендовал «воспретить использование татар учителями в школах, предназначенных для обучения детей кочевников» Вскоре все меры, изложенные в этой докладной записке, были воплощены в жизнь. Министр просвещения незамедлительно издал циркуляр, ограничивающий права татар в сфере просветительской деятельности среди кочевого населения. Военный министр Д. Милютин приказал начальникам военных гарнизонов, граничащих с «киргиз-кайсацкой степью, выплачивать кочевникам по три рубля за каждого пойманного ими проповедника ислама из Казани» [5, с. 371]. Вот что писал по этому поводу М.А. Терентьев: «В пятидесятых годах нашего века до Оренбурга дошел слух, что среди наших киргиз ведется сильная пропаганда мусульманства муллами, то коменданту форта №1 предписано было ловить этих мулл по аулам и задавать им острастку. Комендант объявил киргизам, что за каждого представленного к нему муллу он будет платить по 3 рубля – началась охота, и киргизы пригнали к коменданту целый табун мулл. Теперь ловля мулл хотя и не практикуется, но официальное распоряжение об этом не отменено, и поэтому все дело зависит от взгляда уездного начальника: явится какой – ни будь мулла, и киргизам снова откроется источник дохода» [26, с.139]. Доподлинно неизвестно, сколько татарских мулл было поймано, но офицеры приграничных гарнизонов данное мероприятие превратили для себя в выгодный бизнес. Узнав об этом, генерал-губернатор Кауфман приказал пресечь подобную практику.

В российской печати одни авторы ратовали за немедленную христианизацию вновь завоёванных народов, другие понимали, что завоевать дух народа гораздо

сложнее, чем победить его силой оружия и советовали «не перегибать палку». Оценивая конфессиональную политику Российской империи, анонимный автор в «Восточном обозрении» пишет: «Указанные победы в Азии совершены при помощи русского законодательства, сумевшего ослабить политическое могущество инородческих племён в Сибири и соблюсти меру, пролагая дорогу христианству, не насилуя, не вооружая инородческий мир. Что может быть лучше такой победы, в смысле государственном и историческом? Что перед этим значат те исключительные факты о каких-нибудь привилегиях мулл, лам, которые были теми же безделушками и мишурой, которые бросал великодушный завоеватель, как бросает побеждённому, торжествуя свою победу. Теперь же скажем, что если бы наше законодательство было другое, и христианский дух мира не проникал его, мы никогда бы не удержали пяти миллионов инородцев, и никогда бы наша нога не стояла так твёрдо на севере Азии» [27]. Русские культуртрегеры были убеждены, что несут цивилизаторскую миссию, но понималась эта аккультурация не как развитие и расцвет национальных культур, а как навязывание имперских православно-религиозных ценностей.

Да и законодательство вовсе не было таким «великодушным» В 1882 году татары города Кокчетава приступили к строительству мечети. Они имели на это право, так как по указу от 7 сентября 1856 года разрешение на строительство мечети давал муфтий ОМДС. Однако генерал-губернатор Г. Колпаковский запретил строительство мечети и обратился к министру внутренних дел, чтобы тот приказал уфимскому муфтию «не вмешиваться в дела степного края»

Согласно Положению от 1891 года татарам запрещалось занимать должности имамов мечетей в приходах с кочевым населением. Циркуляр генерал-губернатора Духовского от 8 августа 1898 года гласил: «Духовными лицами не могут быть не принадлежащие к русскому подданству, а так же татары» [5, с.385].

С середины XIX века властями поощряется переселение населения в казахские степи. Переселенцам давались льготы на 5 лет от уплаты налогов и освобождение от рекрутской повинности. Приписанные к городам и селениям татары и башкиры могли стать членами местных общин, но «без права создания отдельных корпораций и без льгот представлявшихся русским переселенцам» [28, с.337].

26 марта 1870 г. были изданы правила «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев», в которых прямо говорилось, что конечной целью образования инородцев является их обрусение и слияние с русским народом. Для мусульман предусматривалось открытие русских классов при мектебе и медресе на средства населения, во-вторых, учреждение за счет казны начальных сельских и городских училищ с русским языком обучения.

С 60-х годов XIX века основным средством христианизации нерусских народов становится их религиозное образование в «инородческих» школах на основе системы Н.И. Ильминского. В 1858-1861 годах Николаю Ильминскому уволенному из противомусульманского отделения Казанской духовной академии за слишком подробное преподавание исламского вероучения, удалось организовать «инородческую школу» для крещеных казахов. Опираясь на поддержку русифицированных казахских интеллигентов (главным образом на Ибрагима Алтынсарина), он создает систему образования на казахском языке на основе кириллицы. Заметим, что и в этой школе многие учителя были татарами. Как ярый противник всего татарского и мусульманского в 1871 году Н.И. Ильминский пишет: «… гораздо сильнее входят к ним чужие понятия с русской границы, только не русские, а татарские… это, быть может, условливается этнографическим сродством киргиз с татарами… татарская культура постепенно, хотя еще довольно медленно, развивается между киргизами».

С подачи православных миссионеров ратующих якобы за сохранение казахского языка от татаризации, крещеный казах Алтынсарин выступал за очищение

казахского языка от того, что он называл татаризмами, особенно от арабских и персидских слов, которые были введены в оборот в процессе исламизации казахов. Успешный опыт руссификации казахов по методу Ильминского был поддержен обер-прокурором Святейшего Синода графом Победоносцевым. Применение системы Ильминского законодательно было закреплено в «Правилах о мерах к образованию населяющих Россию инородцев» от 26 марта 1870 г.

По мнению православных миссионеров, (Е.А. Малов, М.А. Машанов и т.п.), противников системы Ильминского, одним из методов борьбы против усиления мусульманского влияния в степи, должно было стать проведение «полемических бесед» между православными и мусульманскими проповедниками. В 1909 году такие «беседы» состоялись в Актюбинском стане. Они проводились с муллами в присутствии казахов-кочевников около мечети. Обсуждались вопросы религиозного характера, сравнивали, что говорится в Коране, а что в «Евангелие» [29, с.14]. Муллы не отрицая данных слов, настаивали на том, что настоящее Евангелие «испорчено христианами и искажено и что подлинное Евангелие имеется только в Мекке; по возможности была доказана киргизами вся необоснованность этого голословного, ничем недоказанного обвинения христиан муллами». Кроме того, в ходе «частных бесед» обсуждались личности Иисуса и Магомеда, православными миссионерами доказывалось «несостоятельность Магомеда как проповедника». В итоге миссионерами признается малоэффективность метода полемики и подобная практика вскоре прекратилась.

Известный востоковед В.В. Бартольд заметил, что мусульманская культура казалась миссионерам и самодержавию обречённой на постепенное угасание, для чего считалось достаточным просто её не трогать. Однако в татарской среде зародилось новометодное образование – джадидизм. Он представлял собой реакцию мусульман России на развитие индустриального общества, буржуазные реформы, попытки введения представительного правления и всеобщего образования. Необходимо отметить, что джадидизм не означал изменение богослужебной мусульманской практики (ибадат) и догматики (акыда), а являлся преимущественно светским движением, возглавляемым интеллигенцией, а не мусульманским духовенством, поэтому неправомерно его отождествление с европейской реформацией.

Мысль о преобразовании мусульманской школы в духе современных требований, но без утраты национальной и религиозной основы нашла довольно благоприятную почву среди казахов и киргизов. Новометодные школы призваны были дать всем тюркским народам России светское образование на родном языке. Эти школы содержались в основном на пожертвования состоятельных татар и татарских благотворительных обществ. В мужских и женских школах, преподавались следующие дисциплины: вероучение, история ислама, арабский язык, история пророков, мусульманская грамота, арифметика, геометрия, история, география, естествоведение, зоология, элементарная физика, рисование, чистописание.

Отто Гетч в книге «Русский Туркестан…» в 1913 году писал: «Эти татарские интеллигенты в литературном и политическом отношении принадлежат теперь к передовым элементам ислама, к его самым энергичным и влиятельным приверженцам. И прежде всего им обязан ислам своим внутренним и внешним усилением и своим культурным ростом… Связь с мусульманским населением Туркестана создается при этом сама собой; и действительно, с севера к ним уже вносится панисламистская смута. Русское правительство боится этого проникновения татарских приверженцев ислама и по возможности не пускает их в Туркестан» [30, с.38].

Действительно, в планы колониальной администрации просвещение инородцев до уровня европейцев не входило. Директор Ташкентской мужской

гимназии Н. Остроумов в 1884 году писал: «Опыт Британской Индии учит, что крайнее увлечение полезным делом может принести вред, а потому к образованию туземцев нужно относиться с особенной осторожностью. В видах политических нельзя допустить, чтобы туземцы опередили коренное русское население в умственном развитии, как нельзя допустить и того, чтобы они костенели в невежестве». С целью ограждения Туркестана от влияния татар, чиновник предлагал: «…Ограничить вообще переселение в край из внутренней губернии империи татар…, которые по слухам в последнее время усиленно стремятся сюда: …устранению всего, что может способствовать поддержанию и укреплению среди туземцев мусульманской образованности… особенно желательно обособление многочисленного кочевого населения, не успевшего еще окончательно окрепнуть в исламе от оседлых туземцев, и особенно от влияния татар, как более совершенных и более фанатичных представителей мусульманской культуры, с которой нам приходится бороться, как с опасным врагом не только настоящего, но и будущего времени» [31, с.31].

Имперские власти усматривали в джадидистских школах, как татар, так и казахов большую опасность. Они понимали, что национальное образование на исламской основе формирует политические нации способные свободно конкурировать с имперской нацией и четко осознавать свои этно-конфессиональные интересы. Среди джадидов были, например, такие яркие представители казахской мусульманской элиты, как Мурат Монкаули (1843-1906) и Абубакир Кердери (1858-1903). Они также как и их предшественники Шортамбай Каюм-Улы (1818-1881) и Дуват Бабатайули (1802-1871), подчеркивали важное значение ислама как основного маркера национальной идентичности казахов, но в то же время, они выделяли отличительные черты ментальности казахов, такие как номадизм и особый казахский язык. Среди казахского народа национальные идеи распространялись посредством первых казахских периодических изданий: «Акмолинский листок», «Оренбургский листок» и «Киргизская степная газета». До 1905 г. в Казахстане не было типографии с арабским шрифтом, поэтому первые казахские газеты издавались в типографиях Казани.

Политико-идеологический аспект джадидизма сильно настораживал правительственных чиновников и миссионеров, именно в нем они видели в будущем дестабилизирующий фактор.

Важным условием формирования казахской нации было хорошее финансирование нацие строительства со стороны татарских предпринимателей и купцов. Материальная поддержка частных лиц направлялась на организацию работы религиозных учреждений, медресе и мектебов при мечетях, издательское дело и благотворительность. Об этом били тревогу православные миссионеры Оренбургской епархии, сообщая, например, о том, что в 1907 году оренбургские купцы-татары каждую пятницу приезжали в поселки, населенные нагайбаками. Купцы привозили с собой богатые подарки и угощения, на собственные средства организовывали постройку мечетей в районах проживания «нагайбаков», содержали за свой счет школы при мечетях, оказывали финансовую поддержку отпавшим из православия «нагайбакам» [32, с.171].

Для православных миссионеров, особенно в казахской степи, проблема финансирования всегда являлась актуальной. Финансирование осуществлялось из нескольких источников. Основные суммы поступали из бюджетных средств – касс епархиальных советов. Кроме того, деньги направлялись из епархиальных комитетов Православного миссионерского общества, бюджет которых формировался из выплат членских взносов. В итоге годовой бюджет, например, киргизской миссии Омской епархии составлял от 22 000 рублей, но не превышал за весь период ее существования 27 000 рублей. [32, с.171]. Этой суммы для русификации и христианизации казахов и киргиз явно не хватало. А татары сумели

закрепить казахов и киргизов в исламе без сильных экономических вливаний, в прочем не разрушая их этно-национальной идентичности.

Список использованной литературы

1. Матвеевский П.Е. О роли Оренбурга в русско-индийской торговле XVIII века // История СССР. – 1969. – №3.
2. Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб. – 1876. – 264 с.
3. Аникин С.А. Татарское купечество в системе торговых отношений с государствами Востока // Молодой ученый. – 2012. – №10. – С.233-239
4. История Средней Азии. – М.: Евролинц: Русская панорама, 2003. – 504 с.
5. Литвинов П.П. Антитатарская политика царизма в Средней Азии и Казахстане // Материалы по истории татарского народа. – Казань. – 1995. – 498 с.
6. История Татарии в документах и материалах. – М.: Социально-экономическое издательство, 1937. – 532 с.
7. 1-е ПСЗРИ. – Т. XXII. – №16255
8. Климович Л.И. Ислам в царской России. – М.: Гос. Антирелигиозное изд-во. (ГАИз), 1936. – 225 с.
9. 1-е ПСЗРИ. – Т. XXXVI. – №27642
10. Кемпер М. Суфии и ученые в Татарстане и Башкортостане. Исламский дискурс под русским господством / Перевод с немецкого. – Казань: Российский исламский университет. – 2008. – 675 с.
11. 1-е ПСЗРИ. – Т. XXXVIII. – №29126
12. Франк А. Татарские муллы среди казахов и киргизов в XVIII- XIX вв. // Культура, искусство татарского народа. – Казань,1993. – С. 125-131.
13. 1-е ПСЗРИ. – Т. XXI. – №15352
14. 1-е ПСЗРИ. – Т. XXII. – №16014
15. Вишленкова Е.А. Духовная школа в России в первой четверти XIX века / Е.А. Вишленкова. – Казань: Изд-во Казанского ун-та.- 1998. – 184 с.
16. Вишленкова Е.А. Религиозная политика: официальный курс и «общее мнение» России Александровской эпохи. – Казань: Изд-во Казанского ун-та. – 1997. – 189 с.
17. Разгон В.Н. Сибирское купечество в XVIII-первой половине XIX в. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 1999. – 291 с.
18. Хабутдинов А. Миллет Оренбургское Духовное Собрание в конце XVIII-XIX вв. – Казань, 2000. – 160 с.
19. 3-е ПСЗРИ. – Т.VI. – №3814
20. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма // Вопросы истории. – 1995. – № 9. – С. 130–142.
21. Гибадуллин М. Предпринимательство и ислам: российский исторический опыт // URL: http://kpfu.ru/docs/F462512089/3_GibARtPredpr.pdf (дата обращения 15.07.2016)
22. Осведомительный бюллетень ТНИЭИ. – 1930. – №2, ноябрь. – С. 84-85.
23. Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIV. Казанская губерния. – СПб. – 1866. – С. LXI
24. Рыскалиева Ф. Татарские муллы среди казахов // Хабаршы. КазНПУ имени Абая. Вестник. – 2005. – №1 (36).
25. Лысенко В. Православное и исламское миссионерство в казахской степи: сравнительный анализ организации и методов деятельности (конец XIX начало XX вв.) // В. Лысенко. Гуманитарные науки Сибири. – 2014. – №2. – С.36-40
26. Нугуманов А. Эволюция законодательства о мусульманах России // Ислам в татарском мире: история и современность. – Казань. – 1997. – С.137-141.
27. Русская государственность и инородческие вероисповедания // Восточное обозрение. – 1884. – №47.

28. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. – М. – 1997. – 337с.

29. ЦГА РК. Ф. 44, оп. 1, д. 124, л. 14.

30. Юлдашбаев Б.Х. Национальный вопрос в Башкирии накануне и в период Октябрьской революции. – Уфа, 1984. – 62 с.

31. Рахимов С.К. К проблеме распространения идей джадидизма среди тюркских народов // Иман нуры. – 1996. – №4. – С.31-32

32. Васильев Д. Мусульманская политика Российской империи в Туркестанском и степном генерал-губернаторствах // Вестник Ленинградского государственного университета им. Пушкина. – СПб. – 2015. – №2. – том 4. – С.117-126.

References

1. Matveyevskiy P.E. O roli Orenburga v russko-indiyskoy torgovle XVIII veka // Istoriya SSSR. – 1969. – №3.

2. Terent'yev M.A. Rossiya i Angliya v bor'be za rynki. – SPb. – 1876. – 264 s.

3. Anikin S.A. Tatarskoe kupechestvo v sisteme torgovyh otnosheniy s gosudarstvami Vostoka // Molodoy uchenyi. – 2012. – №10. – S.233-239

4. Istoriya Sredney Azii. – M.: Evrolinc: Russkaya panorama, 2003. – 504 s.

5. Litvinov P.P. Antitatarskaya politika tsarizma v Sredney Azii i Kazakhstane // Materialy po istorii tatarskogo naroda. – Kazan'. – 1995. – 498 c.

6. Istoriya Tatarii v dokumentah i materialah. – M.: Social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1937. – 532 s.

7. 1-e PSZRI. – T. XXII. – №16255

8. Klimovich L.I. Islam v tsarskoy Rossii. – M.: Gos. Antireligioznoe izd-vo. (GAIz), 1936. – 225 s.

9. 1-e PSZRI. – T. XXHVI. – №27642

10. Kemper M. Sufii i uchenye v Tatarstane i Bashkortostane. Islamskiy diskurs pod russkim gospodstvom / Perevod s nemetskogo. – Kazan': Rossiyskiy islamskiy universitet. – 2008. – 675 s.

11. 1-e PSZRI. – T. XXHVIII. – №29126

12. Frank A. Tatarskie mully sredi kazakhov i kirgizov v XVIII- XIX vv. // Kul'tura, iskusstvo tatarskogo naroda. – Kazan',1993. – S. 125-131.

13. 1-e PSZRI. – T. XXI. – №15352

14. 1-e PSZRI. – T. XXII. – №16014

15. Vishlenkova E.A. Dukhovnaya shkola v Rossii v pervoy chetverti XIX veka / E.A. Vishlenkova. – Kazan': Izd-vo Kazanskogo un-ta.- 1998. – 184 s.

16. Vishlenkova E.A. Religioznaya politika: oficial'nyi kurs i «obshcheye mnenie» Rossii Aleksandrovskoy epokhi. – Kazan': Izd-vo Kazanskogo un-ta. – 1997. – 189 s.

17. Razgon V.N. Sibirskoe kupechestvo v XVIII-pervoy polovine XIX v. – Barnaul: Altayskiy gosudarstvennyi universitet, 1999. – 291 s.

18. Khabutdinov A. Millet Orenburgskoe Dukhovnoe Sobranie v kontse XVIII- XIX vv. – Kazan', 2000. – 160 s.

19. 3-e PSZRI. – T.VI. – №3814

20. Dyakin B.C. Natsional'nyi vopros vo vnutrenney politike tsarizma // Voprosy istorii. – 1995. – № 9. – S. 130–142.

21. Gibadullin M. Predprinimatel'stvo i islam: rossiyskiy istoricheskiy opyt // URL: http://kpfu.ru/docs/F462512089/3_GibARtPredpr.pdf (data obrashhenija 15.07.2016)

22. Osvedomitel'nyi bulleten' TNIEI. – 1930. – №2, noyabr'. – S. 84-85.

23. Spisok naselennyh mest po svedeniyam 1859 goda. XIV. Kazanskaya guberniya. – SPb. – 1866. – S. LXI

24. Ryskalieva F. Tatarskie mully sredi kazakhov // Khabarshy. KazNPU imeni Abaya. Vestnik. – 2005. – №1 (36).

25. Lyssenko V. Pravoslavnoe i islamskoe missionerstvo v kazakhskoy stepi:

sravnitel'nyi analiz organizacii i metodov deyatel'nosti (konets XIX nachalo XX vv.) // V. Lyssenko. Gumanitarnye nauki Sibiri. – 2014. – №2. – S.36-40

26. Nugumanov A. Evolyuciya zakonodatel'stva o musul'manah Rossii // Islam v tatarskom mire: istoriya i sovremennost'. – Kazan'. – 1997. – S.137-141.

27. Russkaya gosudarstvennost' i inorodcheskie veroispovedaniya // Vostochnoe obozrenie. – 1884. – №47.

28. Natsional'nye okrainy Rossiyskoy imperii: stanovlenie i razvitie sistemy upravleniya. – M. – 1997. – 337s.

29. CGA RK. F. 44, op. 1, d. 124, l. 14.

30. Yuldashbayev B. Kh. Natsional'nyi vopros v Bashkirii nakanune i v period Oktyabr'skoy revolyucii. – Ufa, 1984. – 62 s.

31. Rakhimov S.K. K probleme rasprostraneniya idey dzhadidizma sredi tyurkskih narodov // Iman nury. – 1996. – №4. – S.31-32

32. Vasil'yev D. Musul'manskaya politika Rossiyskoy imperii v Turkestanskom i stepnom general-gubernatorstvah // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. Pushkina. – SPb. – 2015. – №2. – tom 4. – S.117-126.

Д.Ш. Муфтахутдинова[1], т. ғ.к.,
[1]К(П)ФУ, Татарстан тарихы, археология және этнология кафедрасының доценті
Қазан қ., Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАТАР-МҰСЫЛМАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТІНІҢ САЯСАТЫ

Түйін сөздер

Зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі Ресей империясының шекарасын кеңейту мәселелерін зерделей келе, мұсылмандық конфессияның мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынастарының, сонымен қатар империяның шығыстағы шекарасын кеңейту ісінде татар мемлекеттік қызметтегі сословиесін пайдалану жөніндегі қызықты дәйектері ашыла түседі. Қазіргі кездегі православия мен ислам ның бейбіт қатар өмір сүруінің бірегей және аса құнды тарихи тәжірибесі халықаралық шиеленіс пен өркениеттер қақтығысының өсіп түрған шағында өте қажет.

Мәселені зерттеу барысында мәселелік-хронологиялық әдіс басшылыққа алынды. Мақала Ресей империясының Толық заңдар жинағы мен XVIII-XIX ғғ. жарияланған деректер негізінде жазылған. Мақала материалдарын келешектегі зерттеу тақырыбтарын талдауға, сондай-ақ университеттердің тарих факультеттерінде арнайы курс пен жоғары және орта оқу орындарында Отан тарихын оқытуда пайдалануға болады

Түйін сөздер: этноконфессионалдық саясат, шоқындыру, орыстандыру, мұсыьман, миссионерлер.

D.Sh. Muftakhutdinova[1], Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the of History of Tatarstan, Archaeology and Ethnology,
[1]Kazan Federal University,
Kazan, Russian Federation

RUSSIAN POLICY TOWARDS MUSLIM TATARS IN KAZAKHSTAN

Summary

The importance of this work consists in the fact that studying the expansion process of the Russian Empire we can reveal quite interesting information about the interaction between Muslims and state authorities as well as the role of Tatar warriors in the imperial

expansion eastwards. Due to the growing international tension and inter civilization conflicts this unique and valuable historical experience of peaceful coexistence between Orthodoxy and Islam is especially relevant nowadays. The key approach to researching the issue is the problem-chronological one. The article is based on the results of studying the Full set of laws of the Russian Empire and the published sources of the XVIII – XIXth centuries. The present paper might be useful for further investigation into the subject as well as teaching special and compulsory courses in Russian history at schools and Universities.

Keywords: ethnic and confessional policy, Christianization, Russification, Muslims, missioners.

ӘОЖ 94 «19» (574)

А.Т. Қайыпбаева[1]
[1]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
А.А. Нүрмұхамбетов[2]
[2]Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан

1867-1868 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАР: МӘНІ МЕН БАРЫСЫ

Аннотация

Мақалада XIX ғасырдың II жартысындағы Қазақстандағы патша үкіметінің отарлық саясаты турасында жазылған. XIX ғасырдың II жартысында патшалық Ресей қазақ жерін толық отарлап, өзінің басқару жүйесіне икемдеу мақсатында әкімшілік реформаларын жүргізді.

1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформаларды дайындық барысы да кеңінен жүргізілген. Патшаның арнайы тапсырмасымен комиссия құрылып, қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрыптары мүлдем ескерілмеді. Мақалада осы әкімшілік реформалардың енгізілуі уақытша енгізілгенімен, ол ұзаққа созылғандығы, сонымен қатар әкімшілік реформалардың отарлық саясаты туралы сол замандағы тұлғалардың ой-пікірлері мен кейінгі зерттеушілердің әкімшілік реформалардың отаршылдық сипатын ашқан пікірлері де келтірілді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы әкімшілік реформалардың қазақ даласын патшалық Ресейдің «мемлекеттік меншігі» деп жариялануы да мақала барысында айтылып, мемлекеттік құрылымдардағы өзгерістер де тұжырымдалды.

Түйін сөздер: Әкімшілік реформа, «Уақытша Ереже», отаршылдық саясат, генерал-губернаторлық, уездік басқарма.

Еліміздің егемендік алуы қоғамның барлық саласында түбегейлі өзгерістерге жол ашқаны белгілі. Бұл өзгерістер саяси-экономикалық сипатымен қатар күнделікті өмірде де терең байқалған болатын. Сонымен қатар оң өзгерістердің ықпалы білім және ғылым саласында да анық байқалуда. Еліміздің білім беру саласында еуропалық озық білім беру дәстүрі сәтті енгізілсе, ғылым саласы белгілі бір идеологияның әсерінен босап шығып, барынша шынайы түрде жазыла бастағаны да шындық. Оған негіз болатын егемендікке дейін ғылым мен білім беру ісі большевиктік тәртіп пен коммунистік идеологияға шектен тыс бағынып, салдарынан тарихи шындық саналы түрде бұрмаланды. Ұлтымыздың мақтанышы боларлық тарихи оқиғалар желісі шындықтан аластатылып, ғылымның объективтілігі принципінен гөрі партиялық принцип маңызды саналды. Дегенмен

еліміздің егемендікке қол жеткізуі сан жылдар бойына ғалымдардың назарынан тыс келген тарихи тақырыптар өз зерттеушісін тауып, белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстарының жандануына жалғасқан болатын. Дегенмен жоғарыда қойылған талаптар мен жарық көрген ғылыми еңбектер отандық тарих ғылымы үшін барлық өзекті мәселелердің зерттеліп біткендігін білдірмейді. Әлі де болса ғалымдар назарынан тыс немесе бүгінгі күннің талаптарына сай, шынайылыққа барынша жақындату үшін өз зерттеушісін күтіп тұрған мәселелер жетерлік. Әсіресе бүгінгі таңдағы егеменді еліміздің стратегиялық әріптесіне айналып отырған жақын және алыс шетелдермен байланыстардың түп негізі мен тарихи тамырларын айшықтау мәселесі өзекті болып отыр. Осындай өз зерттеушісін күтіп тұрған мәселелердің бірі – 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалар мәселесі болып табылады.

Патшалық Ресейдің билеуші тобының Қазақстанның кең байтақ жерін өзіне қаратып алу арқылы империяның шеңберін үлғайтудағы стратегиялық мақсаты орындалып, ендігі уақытта осы өлкені отарлаудың саяси негіздерін жасап шығу ісі аса маңызды саналды. Демек патшалық Ресей үшін алдағы уақытта қазақ өлкесін басқару үшін жаңа жүйе жасауға кірісті. Мұндағы негізгі мақсаты – аумақтық-әкімшілік жүйені қайта құру арқылы мұндағы жалпы халықтың ықыласымен хан сайлап келген қазақ халқын осынау демократиялық тарихи дәстүрінен толық айырып, қазақ жерін түгелдей дерлік Ресейдің мемлекеттік меншігі деп негіздеу болды. Әрине бұл мерзім аралығындағы әкімшілік басқарылуының тарихи ерекшелігін ашу үшін алдымен осы жылдардағы әкімшілік реформалардың қабылдануы мен жалпы тарихына назар аударуымыз қажет. Ол үшін алдымен осы жылдар аралығындағы әкімшілік реформалардың жалпы тарихына назар аударуымыз қажет. Сөз жоқ 1860 жылдан бастасақ бірінші болып 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалардың барысы мен оның салдарына тоқталу маңызды болмақ.

Қазақстандағы 1867-1868 жылдардағы реформа патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының маңызды бөлігінің бірі болып табылады. Өйткені, ол әкімшілік құрылыс, жер қатынастары, сот құрылысы, халыққа білім беру, дін мәселесі сияқты қазақ қоғамының шешуші салаларының бәрін қамтыған болатын.

60-шы жылдардың ортасында Ресей Орта Азияны түгелге жуық, ал Қазақстанды толығымен өз иелігіне айналдырды. Енді Қазақстан үшін де империяның басқа ұлт аймақтардағы сияқты өзіндік ерекшеліктері бар арнайы тәртібі дайындалып, күшіне енгізілді. Бұл Қазақстанды Ресей империясының отары ретінде толығымен занды түрде бекіткен 1867-1868 жылдардағы әкімшілік басқару реформалары болып табылады. Орыс патшасы II Александр екі ережені бекіту туралы жобаға қол қойды. Ереже екі жылға уақытша тәжірибе ретінде ғана деп енгізілгенімен ол іс жүзінде 25 жылға созылды.

II Александр бекіткен № 61 күжатта «Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару туралы» уақытша ереженің жобасы жарияланды. Түркістан генерал-губернаторлығы территориясы жайлы жобада: «Түркістан облысынан Ташкент ауданын 1867 ж. Сырдария өзенінің арғы бетінен басып алынған жерден Семей облысының Тарбағатай жотасынан Оңтүстікке қарай құрамды екі облыс: Жетісу мен Сырдария облыстары бар Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды», – деп көрсетілген. Осындай әкімшілік басқару жүйесіне Шоқан Уәлиханов қарсы шығып өз ойын білдірген болатын: «біздің заманымызда халыққа етене жақын, ең маңызды, соның мүктажына тікелей қатысты реформа-экономикалық істерді жүзеге асыратын құрал ретінде көрінбек, өйткені, әрбір жеке адам және бүкіл адам баласы қауымдасып өзінің түпкі мақсаты материялдық әл-ауқатын жақсартуға тырысады. Прогресс дегеніміз де осыған сай келеді. Осы ойға жүгінгенде, адамның түрмыс қажетін өтейтін реформа ғана пайдалы да, ал бұл мақсатқа қандай да болса кедергі келтіретін реформа зиянды болып табылады [1].

Түркістан генерал-губернаторлығы 1867 жылы Ереже бойынша екі облыстан түрды: Орталығы Ташкент қаласы болған Жетісу облысынан түрды. Жетісу және

Сырдария облыстары басқару ісі генерал-губернаторға сеніп тапсырылды, оған сонымен қатар Түркістан әскери округі әскерлерінің қолбасшысы атағы берілді. Генерал-губернатор патша қалауы бойынша тағайындалды және босатылды.

1867-1868 жылдардағы реформа бойынша әкімшілік басқару жүйесі Генерал-губернаторға, ал облылыстық басқару ісі әскери губернатормен облыстық басқармаға тиесілі болды. Әскери губернаторға облыстағы әскери және әскери-халықтық басқару жүктелсе, ал сондай-ақ Жетісуда орналасқан казак әскерлерін оның атаманы есебінде басқаратын болды. Облыстық басқармаға губерниялық басқару міндеті жүктелді. Ол жеке бөлімдері үшін белгіленген талаптарды басшылыққа ала отырып, оларды мүмкін болғанша жергілікті жағдайда қолдануға тиіс болды [1, 64-65-бб].

Қазақстанға әкімшілік басқару жүйесін енгізудегі патша үкіметінің алдына қойған басты мақсаты аймақтағы отаршылдық саясатын күшейту болды. Осыған орай, 1867 жылы 11 шілдеде патша жарлығымен империя құрамында Түркістан генерал-губернаторлығы құрылса, ал 1868 жылы Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтары құрылды. Реформаның ең басты және негізгі міндеті – қазақ даласын Ресейдің басқа бөліктерімен бірте-бірте қосып жіберу үшін Ресейге бағынышты халықтарды бір басқару жүйесінің құрамына біріктіру болды. Осылайша жергілікті ақсүйектерді биліктен ысырып тастап, ру басшыларын әлсірете отыру үшін ойға алған іс-шараларды оңай жолмен тез жүзеге асырып отыру басты мақсат етіп таңдап алынды. Жалпы алғанда, реформалар патшалық үкіметтің қазақ даласының жергілікті түрғындарын және аймақтық табиғат байлықтарын еркін пайдалану үшін патшалық Ресей үшін анағұрлым тиімді жағдай қалыптастыру әрекетінен туған еді.

1867-1868 жылдардағы реформа арқылы патша өкіметі қазақ даласын толық отарлауға тырысушылығынан туындады. Сондықтан да Қазақстан аумағы облыстарға бөлініп, ал облыстар әкімшілік орталықтарына, қазақ даласымен байланыссыз жататын әр түрлі генерал-губернаторлықтарға бөлшектенеді. Мысалы, Торғай мен Орал облыстары – Орынбор генерал-губернаторлығына қараса, Ақмола және Семей облыстары – Батыс Сібір генерал-губернаторлығына бағынышты болып келді. Ал Жетісу мен Сырдария жерлері болса Түркістан генерал-губернаторлықтарының құрамына кірді. Бұрынғы ішкі Бөкей хандығының аумағы уақытша Торғай облыстық басқармасына бағынышты болып қалғанымен, ол ұзаққа созылмай, 1872 жылдан бастап Астрахань губерниясының құрамына кіргізілді. Ал Маңғыстау түбегінің аумағы 1870 жылы қазақтардың көтерілісіне байланысты Кавказ әскери округының билігінің қарамағына берілді.

Бұл түстағы генерал-губернаторлардың билік шараларын іске асыратын басқару жүйесі мынадай үш бөлікке бөлінді: облыстық басқармалар, уездік басқармалар және жергілікті басқармалар болып табылды. Сөзсіз облыстық әкімшіліктің басқарма басшылығында әскери және азаматтық істерге билік ететін әскери-губернатор саналды. 1868 жылдардағы Ереженің 22-ші және 23-баптарында дала облыстарының әскери-губернаторлары облыстардағы әскери қолбасшыларға теңестірілетіні айтылады және де олар өз облыстарының аумағындағы орналасқан казак әскерлерінің тағайындалған атамандары болып саналды.

Облыстар өз кезегінде уездерге бөлінді. Уездік басқарманың басшылығына орыс шенеуніктерінің ішінен таңдап алынып, олар уезд бастығы лауазымына облыстық әскери-губернатордың ұсынысы бойынша генерал-губернатор бекіткен жағдайда тағайындалды. Жаңа әкімшілік жүйеге сай уездегі барлық билік жүйесі уезд бастығының қолына толығымен шоғырландырылды. Мысалы ереженің 42 және 65 баптары бойынша, уезд бастықтарына мынадай міндеттер жүктелді: жергілікті басқару орындарына жүктелген міндеттердің орындалуын қадағалау, уезде тыныштық пен тәртіпті сақтау, алым-салықтың жиналуын бақылау және халықтың денсаулығын сақтау. Уезде орналасқан әскери бөлімшелер, мекемелер мен бекіністер уезд бастықтарына бағынышты болды.

1867-1868 жылдардағы реформа ел мен жерді басқарудағы патшалық үкіметтің алғашқы буыны болып табылатын жергілікті басшылардың тағайындалуы мен қызметіне көңіл бөлді. Әрбір уезд болыстарға, ал болыстар ауылдарға бөлінді. Е.Г. Федоров «Қазақстан – патша үкіметінің отары» атты еңбегінде: «Патшалық қазақ түрғындарының орталықтарын әдейі бөлшектеді, барлық басқару жүйесін бөлшектеу арқылы қазақ халқының мәдени дамуын тежеп, халықты қараңғылықта үстауды көздеді», – деп көрсетеді [2, с. 68-71].

Ережеге сай уездер территориялық белгі бойынша бір болысқа 1000-2000 киіз үй және бір ауылға 100-ден 200-ге киіз үй кіретіндей болып есептеле келе, өлке болыстар мен ауылдарға бөлінді. Болыстар көбінесе шаруашылық жағынан біріккен ауылдардан түрды. Осыған байланысты жаңа Ереже қазақтардың рулық қатынастар бойынша тарихи бөлінуі заңды түрде жойыла бастады. Ру басында ақсақал түрғанда, оның сөзі мен ісі билік күшке ие жағдайында патша үкіметінің дала тыныштығы үшін қорқуы заңды нәрсе болатын.

1867 жылғы Ереженің 85-бабына сәйкес болыстардың басында қазақтардан сайланған болыс басқарушылары, ал ауылдардың басында сол сияқты сайланатын старшиналар болды. Осы жылдардағы Ережелерде «болыстық және ауылдық старшиналарды халық сайлайды» деп нақты көрсетілген. Бір қарағанда сайлау демократиялық негізде жолға қойылған ретінде сипатталғанымен, іс жүзінде патша үкіметі сайлауды өз мақсатына орай жүргізіп отырғаны белгілі болып отыр. Сайланған болыс басқарушыларын – облыстық әскери губернаторы, ал ауылдық старшиналарды уезд бастығы бекітетін еді. Отаршылар әкімшілігі ұсынылған үміткерлер көңілінен шықпаса бекітпей тастап, жаңа сайлау белгілеудің де мүмкіндігі жоғары болды. Болыс басқарушыларын сайлауға – уезд бастықтары, ал ауылдық старшиналарды сайлауға болыс басқарушылары міндетті түрде қатысатын болып бекітілді. Болыс басқарушылары тікелей уезд бастығына бағынышты болса, оның барлық бүйрықтарын орындауға міндетті еді. Ал ауыл старшиналары болыс басқарушысына тікелей бағынышты бола отырып, болыс басқарушысына жүктелетіндей міндеттерді орындауға міндеттенді.

Елде орын алып жатқан территориялық-әкімшілік үрдістер Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына айтарлықтай өзгерістер әкеліп, отарлық саясаттың жаңа салық жүйесі енгізілді. Қазақстанда отырықшылық пен жер шаруашылығының көлемінің үлғайғандығына қарамастан салық төлеушілердің басым бөлігін көшпенділер құрап отырды. Мәселен, олардың пайыздық көрсеткіші 1880 жылы 90,5 % құраса, 1897 жылы 82,0 %-ға жетті.

1867-1868 жылдардағы реформалар нәтижесі көрсетіп бергендей патшалық Ресей халық тағдырына немқұрайлы қарады. Отаршылдық саясаттың белсенді жүруі үшін қызмет еткен генерал-губернаторлар қызметі мүлдем қадағаланбады. 1867-1868 жылдардағы әкімшілік басқару реформасы негізінде Оңтүстік Қазақстанда құрылған жаңа басқару жүйесі әскери басқыншылық сипат алды. Орыс әкімшілігі аппаратының билігі әскери күшпен, қарулы күзетпен нығайтылды, бұл жағдай өлкедегі халықтың отарлық езгіге түсуін күшейтіп рухани және материалдық жағынан қысым көрсетуіне жол ашқаны белгілі болып отыр [3, с.28-41].

«Уақытша Ереже» бойынша, қазаққа ең ауыр, қауіпті тигені ормандарды Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жариялауы еді. Бұдан былай патша үкіметі қазақтың өз жерін өзіне тек «қоғамдық пайдалануға» ғана беретін болды. Жер мәселесінің осылай шешілуі патша үкіметін қазақ жерлерін жаппай отарлауға мүмкіндік берді. Ресейден қоныс аударып келгендерге құрылыс жұмыстары үшін, егіншілікпен, саудамен, қолөнермен айналысу үшін тегіннен-тегін жерлер, ағаштар алу құқығының берілуі жаппай отарлаудың бастамасы еді [4, 19-22-бб.].

1867-1868 жылдардағы реформаларды дайындауға қатысып, Жетісуды ол шетінен бұл шетіне дейін аралап өткен А. Гейнс қазақ қоныстанушыларының бейбастық әрекеттерін былай деп баяндаған: «Жақын маңдағы ағаш атаулыны түп

тамырымен қазып алып, тып-типыл еткені сондай бұрын орман өсіп түрған жерге келген кезде бір шыбық та көрінбейді». Сонымен бірге, казактар жаңа қоныс орнын тандаған кезде қазақтардан ең шұрайлы жерді тартып алып отырды, ал жергілікті халықты құнсыз, қуаңшылық жерге ығыстырып отырды. Толық жазасыздық жағдайда казак әскерлерінің жүгенсіздігі олардың кейде «қазақтар малын алуға шығып» оны тартып алып, ол жергілікті халықты құнсыз, ал «қарусыз қазақ өз құқығының қорғаушы құрбандығына ұшырап қалатын» жағдайға дейін жетті,-деп Жетісуда болған саяхатшы П.П. Семенев Тянь-Шанский ашу-ызамен жазған [5, 147-151-бб.].

1867-1868 жылдардағы әскери тірек пункті міндетін атқарған казак қоныстары қазақтарды шұрайлы да құнарлы мекендерінен айырумен бірге, оның егіншілік мәдениетінің де дамуына кедергі жасады, мал шаруашылығының дәстүрлі қоныс аудару жүйесін бұзды. Патша үкіметі түрлі артықшылықтар берген казактар панасыз қазақ жұртына түрлі зорлық-зомбылықтар жасап отырды. Казактар қазақ жеріне, табиғатына немқұрайлы қарап, орманды ысырапсыз пайдаланып, біразын тып-типыл жоқ етті. Жоғарыда айтқанымыздай жергілікті халықтан тартып алынған егіншілікке жарамды жерлерді күнары таусылғанша пайдаланып, содан соң оларды тастап басқа жерлерге кетіп отырған.

Казактардың ормандарды ысырапсыз пайдаланып, Жетісудың әсем табиғатына ауыр зардаптар тигізіп жатқанын Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман 1867 жылы қазан айында Жетісу өңірінде болған кезінде өз көзімен көрген болатын. Ол казактардың мынандай әрекетіне ашуланып, 1867 жылы жазды: «Түркістан генерал-губернаторы құрылғаннан бері мен Жетісу облысындағы ормандардың сақталуына, олардың жөн-жосықсыз шабылуына, құрып кетуіне көңіл бөліп келемін. Дегенмен, соңғы 10 жыл ішінде өңірде ормандар азайып, құрып кету жағдайына жетіп отыр. Ормандарды сақтау түрғындардың отынға, құрылысқа деген күнделік қажеттіліктерін өтеу үшін ғана қажет емес. Ормандар жердің құнарлығын, тозбауын қамтамасыз ету үшін аса маңызды. Ормандардың оталуы жердің өнімділігіне тікелей әсер етіп отырғаны байқалуда. Оған Қапал қаласы мен станциясының бүгінгі жағдайы дәлел бола алады. Онда казактардың көргенсіз әрекетінен ормандар жойылып, егістік алқаптар жарамсыз күйге түсті. Мен осыған 1867 жылы сапарымның кезінде облыс басшысына орманды шабуға шек қою үшін тиісті шаралар қолдануды тапсыруға мәжбүр болдым», – деп жазған болатын [1, 95-97- бб.]

Сонымен қатар, әскери күш ретінде отарлау саясатында белсенді рөл атқарған казактар, жергілікті халықты күшпен ығыстыру нәтижесінде алған құнарлы жерлерді игеруге келгенде айтарлықтай егіншілік мәдениетін таныта алмады. Оны мынандай мәліметтерден аңғаруға болады: XIX ғасырдың 80 жылдары Жетісу облыс басшылығы облыста түратын казактардың шектен тыс артық жер иеменденіп отырғандығын, ал жерлердің игерусіз жатқандығын мойындауға мәжбүр болып, казактар иеленген 214511 десятина жерді алып, оның 7529 десятинасын қалаларға, ал қалған бөлігін қазақтарға қайтарған.

Сонымен қатар, отаршыл билік орындары рухани саладан отарлауды көздеп, нығайтумен болды. Осы мақсатта шіркеу, монастырь салу үшін жерлерді талап, сонымен қатар, оған қаржыны аямай бөлді. Қулық-сұмдықтың түрлі жолдарын қолданған патшалық әкімшілік христиан дінін қабылдағандарға түрлі артықшылықтар жасап, оларға қолдау көрсететіндігін айтып үгіттеумен болды. Православие дініне өткендерге жәрдем ақша бөлінеді деп қызықтырды. Орыстандыру, шоқындыру ісі жоғарыда айтылғандай жер мәселесімен де тығыз байланыстырылды. Мәселен генерал-губернатор Колпоковскийдің қоныс аударған орыс шаруаларын қазақтар арасына село етіп қоныстандыруға берілетін түрлі жеңілдіктерді де жасауға тырысты .

Дегенмен де отаршылдық саясат түрлі жолдармен жүргізілді. Соның ішінде жергілікті халықты қанау, мазақ ету, ұрып-соғу сынды әдіс-тәсілдер барынша

жүргізілді. «Уақытша ережелердің» негізімен салық жүйесіне де өзгерістер енгізілді. Түтін салығы екі есе ұлғайтылып, әр шаңырақ жылына 3 сом төлеуі тиіс болды. Онымен қоса жергілікті әкімшілікті және ауылдарға келген патша шенеуніктерін «асырау», «баптап күту», халық ағарту ісін, жолдар мен көпірлер құрылысын өтеу сияқты міндеткерліктер де халықтың мойнына жүктелді.

Жоғарыда айтылғандай «Уақытша ережені» даярлағанда қарапайым халықтың жағдайы мүлдем ескерілмеді. Ата-қоныс жерлерінен айырылған халық адам айтқысыз мүшкіл жағдайда қалды. «Шағынатын, арызданатын жерің жоқ. Ауызыңды ашсаң итжеккеннен бірақ шығасың» деп өз наразылығын білдірген Өмірқалиев ақын өлең шумақтарында былай дейді:

Жауға шабар елің жоқ,
Сақадай болып сайланып.
Төсек жады мырзалар,
Ала баспақ байланып,
Үй күшіктей үреді.
Отының басын айланып,
Жердің алды құрайып.
Дуан салып жайланып.
Датыңды айтсаң орысқа
Сібірге кеттің айдалып.
Бейнең қандай болды екен
Қарасаңшы бір мезгіл
Қолдарына айна алып – деп жыр жолдарына қосқан болатын [6, 47-49-бб.].

Сонымен империялық басқару жүйесін жетілдіру мақсатында жүргізілген бұл реформалар отаршыл әкімшілік шендерін әлдеқайда кеңейтіп, қазақ даласында Ресей империясының мемлекеттік аппаратының белгілі бөлігін құрады. Патша үкіметі әкімшілік билігін түгелімен өз қолына жинақтады, сөйтіп қазақ халқын Ресей империясының отарлау саясатының құрамына айналдырды.

Ал патшалық Ресейдің қазақ өлкесін басқаруға арналған келесі әкімшілік реформалар XIX ғасырдың аяқ кезіндегі Қазақстанда 1886 және 1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелерін басқару туралы «Ережелер» бойынша жүзеге асырылды. 1886 жылы 2 маусымда «Түркістан өлкесін басқару туралы ереже», 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Төрғай облыстарын басқару туралы ереже» қабылданды.

Түркістан өлкесі жерінің құрамына Ферғана, Самарқанд және Сырдария облыстары кірді. Орталығы Ташкент қаласы болды. Сырдария облысы 5 уезден, Ферғана – 5, Самарқанд – 4 уезден турды. 1891 жылғы «Ереже» бойынша Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының орнына орталығы Омбы болған Далалық генерал-губернаторлығы құрылды. Демек генерал-губернаторлықтардың саны қысқарғанын байқауға болады. Оның құрамына Ақмола, Семей, Орал, Торғай және Жетісу облыстары кірді. Жетісу облысы 1897 жылы қайтадан Түркістан генерал-губернаторлығының қарауына берілді [7, 47-55-бб.].

Өлке шеңберінде генерал-губернаторға шексіз билік берілді. Басқару аппараты – кеңсе, әскери губернаторлар өздеріне бағынышты облыстық басқармаларымен қоса генерал-губернаторға бағынды, ал облыстық басқармаларға жалпы жиналыс және кеңсе кірді. 1891 жылғы «Ереже» бойынша ірі облыстық орталықтарда, нақтырақ айтқанда Верный, Орал, Петропавл, Семейде полиция басқармасы құрылды, ал уездік қалаларда полициялық пристав құрылды. Болыстық басқарушылар мен ауыл старшындарын бекіту әскери-губернатор құзырында болды.

XIX ғасырдың аяқ кезіндегі Қазақстанда 1886 және 1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелерін басқару туралы «Ережелер» бойынша жүзеге асырылды. Түркістан және Далалық өлкелерінде жалпы империялық соттар жүйесі - әлемдік соттар, облыстық соттар және жоғарғы сот инстанциясы қалыптасты. Соттардың төтенше съезі әскери губернатордың рұқсатымен шақырылды және өлкелік құқығы берілген орыс шенеунігінің қатысуымен өткізілді.

Төменгі сот буыны – халықтық сот болды. Халықтық сот – империялық сотқа қосалқы, өз бетінше мәселені шеше алмайтын тәуелді буын [8].

Сонымен 1886-1891 жылдардағы сот ісіндегі өзгерістер «Ережелерде» әкімшілік, сот істерінің жүйесі бекітілген болатын. 1891 жылғы «Ережеде» сот істері 17 баптан құрылса, сот жүйелері Ресейдегі үлгімен құрылды. Халық соты үстем тап өкілдерінің мүддесін қорғайтын және жергілікті мұсылмандардың ісін қарайтын ең төменгі сот буыны болды.

Патша өкіметінің отарына айналған еңбекші қазақ халқы оған ақшалай алымсалық төледі. Олардың мөлшері әр турлі болып өзгеріп отырды. Мысалы, 1844 жылғы «Ереже» бойынша әр түтіннен 1,5 сом жиналса, 1891 жылғы «Ереже» бойынша 4 сомға жеткендігін байқауға болады [9, с.56-62].

Тұтас алғанда 1886-1891 жылдардағы реформалар отаршылдық және феодалдық езгіні күшейте түсуге бағытталған еді.

Жалпы XIX ғасырдың екінші жартысындағы реформалардың болмысы туралы, қорыта айтқанда, мынандай түйін жасауға болады. Патша үкіметі Қазақстанға енгізген әкімшілік реформалары негізінде оның саяси дербестігін толығымен жойып, қазақ жерінде империя құрамындағы әкімшілік басқару жүйесін орнатты.

Демек Ресей мемлекетінің қазақ халқының саяси билігінен біржола айырып, өзінің толық отарына айналдыруға белсене кіріскен кезі XIX ғасырдың 60-шы жылдары болатын деп тұжырым жасауға болады. Ғасырлар бойы Орта Азияны жаулап алуға ұмтылып келген патшалық Ресейге әуелі осы бағыттағы тек экономикалық қана емес, стратегиялық тұрғысынан сенімді қалқаны болып табылатын Қазақстанды империяның толыққанды отарына айналдыру қажет деп саналды. Ол үшін тек қазақ даласындағы әкімшілік басқаруды өзгерту арқылы ғана қол жеткізу мүмкін болатын. Міне 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалардың түпкі мәні де осында болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. 1917 ж.). – Астана: Елорда, 2004. – 214 б.
2. Федоров Е.Г. Казахстан-колония царизма // Ученые записки. – Алма-Ата: КазПИ, 1941. – №43. – С. 160-258.
3. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 574 с.
4. Материалы по истории Казахской ССР / Под ред. М.П. Вяткина. – Т. II. – Ч. 2. (1741-1751 г.г.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1948. – 457 с.
5. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. – Алматы, 1971. – 224 с.
6. Қазақ газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
7. Әбенова Б.С. 1868 ж. әкімшілік басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары // ҚазҰПУ хабаршысы. – 2009. – №4(26). – 149 б.
8. Шуланбекова Г.К. 1867 жылғы Оңтүстік Қазақстанның саяси жағдайы // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2004. – №3. – 40-43-бб.
9. Жакыпбек С.К. Царские законы 1886 и 1891 гг. и усиление колониальной власти в Казахстане // Вестник КазНУ. – Серия историческая. – 2000. – №2 (17). – С. 39-43.

References

1. Koigeldiev M. Zhetysudagy Resei biligy (XIX gasyr 1917 zhyl.). – Astana: Elorda, 2004. – 214 b.
2. Fedorov E.G. Kazakhstan-koloniya tsarizma // Uchenye zapiski. – Alma-Ata: KazPI, 1941. – №43. – 160-258 ss.
3. Kazakhsko-russkie otnoshenia v XVIII-XIX vv. Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata: Nauka, 1964. – 574 s.

4. Materialy po istorii Kazakhskoy SSR, pod red. M.P. Viatkina. – T.II. – Ch. 2. (1741-1751). – Alma-Ata, 1948. – 21s.
5. Proshloe Kazakhstana v istoshnikah i materialah. – Almaty, 1971. – 224s.
6. Qazaq gazeti / Bas redactor A. Nyssanbayev. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 1998. – 560 b.
7. Abenova B. S. 1868 zhyl akimshilik baskaru reformasynyn Orynbor olkesyne engiziluy zhane onyn zardaptary. // KazUPU habarshysy. – 2009. – № 4 (26). – 149 b.
8. Shulanbekova G.K. 1867 zhylgy Ontustyk Qazaqstannyn sayasi zhagdaiy // KazUU Khabarshysy. Shygystanu seriyasi. – 2004. – №3. – 40-43 ss.
9. Zhakypbek S. K. Tsarskie zakony 1886 i 1891 GG. I usilenie kolonialnoi vlasti v Kazakhstane // Vestnik KazNU. – Seria istoricheskaya. – 2000. – № 2. – s. 39-43

А.Т. Каипбаева[1]
[1]Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан
А.А. Нурмухамбетов[2]
[2]Казахская Национальная Академия Искусств им. Т.К. Жургенова
г. Алматы, Казахстан

**АДМИНИСТРАТИВНЫЕ РЕФОРМЫ 1867-1868 гг.:
ХОД И ЗНАЧЕНИЕ**

Резюме

В статье речь идет о колониальной политике царского правительства во II-й половине XIX века. Во II-й половине XIX века царская Россия полностью колонизировала казахские земли, в целях склонить к своей системе управления, проводила административные реформы.

Широко проводилась и подготовка к проведению административных реформ 1867-1868 годов. По поручению царя была создана специальная комиссия, при этом совершенно не учитывались традиции и обряды казахского народа. В статье подчеркивается, что несмотря на временное внедрение данных административных реформ, они затянулись надолго. Также приведены высказывания передовой интеллигенции о колониальной политике административных реформ. Наряду с этим приводятся мнения современных исследователей о колониальном характере административных реформ. Административные реформы в казахских степях во второй половине XIX века позволили объявить казахскую степь государственной собственностью царской России. Также сформулированы изменения в государственных органах.

Ключевые слова: административная реформа, «Временные Уложения», колониальная политика, генерал-губернатор, правительство округа.

A.T. Kaipbaeva[1]
[1]Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan
A.A. Nurmukhametov[2]
[2] T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan

**THE ADMINISTRATIVE REFORMS OF 1867-1868:
PROGRESS AND SIGNIFICANCE**

Summary

The article deals with the colonial policy of the tsarist government in the II-nd half of the XIX century. In the II-nd half of the XIX century the tsarist Russia fully colonized Kazakh lands, in order to persuade them to the Russian control system, and carried out

administrative reforms. Besides there were widely held preparations for the administrative reforms of 1867-1868.

By the Tsar's order there was formed a special commission, at that the traditions and customs of the Kazakh people were not taken into account at all.

The paper stresses that despite these administrative reforms were introduced temporarily, for a limited period of time, they lasted for a long time.

There also given the statements of progressive intelligentsia about the colonial policy of administrative reforms. Along with this the authors adduce the opinions of modern scholars about colonial nature of the administrative reforms. The administrative reforms in the Kazakh steppes in the second half of the nineteenth century allowed declaring the Kazakh steppe the ownership of Tsarist Russia. Besides the author formulated the changes in governing bodies.

Keywords: administrative reforms, 'Temporary Regulations', colonial policy, Governor General, county government.

УДК 94(5)

А.П. Ермухамедова[1]
[1]Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан

ИНСТИТУТ СУЛТАНА В ИМПЕРИИ ВЕЛИКИХ СЕЛЬДЖУКОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается институт султана, существовавший в ряде средневековых мусульманских государств, в том числе и в империи Великих сельджуков. Сельджукский султан являлся самым высшим сановником громоздкого государственного аппарата, находясь на вершине иерархической лестницы. Ему принадлежала абсолютная власть в государстве. Все решения по важнейшим вопросам жизни страны он принимал единолично. Консультативным и исполнительным органом при султане был Большой диван. Тем не менее, несмотря на неограниченность власти, султан должен был чувствовать ответственность за народ и государство перед Богом, так как именно Всевышним ему вручалось право на главенство. Наряду с огромными привилегиями, которыми обладал султан-сельджукид, существовали и некоторые обязанности, которые ему надлежало выполнять.

Появлению термина «султан», значению данного титула, званиям и лакабам первых великих сельджукидов, их фукциональным обязанностям, атрибутам и символам власти посвящена настоящая статья.

Ключевые слова: султан, империя Великих сельджуков, сельджукиды, сельджуки, административная система, титул, средневековый Восток.

Самым высшим сановником в империи Великих сельджуков являлся ее правитель – султан. Первым сельджукидом, принявшим этот титул, стал Тогрул бек [1, с. 211], который после очередной победы над Месудом Газневи в 1038 г. взошел на престол в Нишапуре, ставшим его столицей [2, с. 28]. В Нишапуре и Бейхаке была прочитана хутба. В ней наряду с именем аббасидского халифа упоминалось и его имя [2, с. 500], а также титул – «Великий султан»*(«sultan-ı a'zam»*) [3, с. 329]. Таким образом, в среде огузов, каковыми были относившиеся к племени кынык сельджуки, касательно правителя, ранее носившего название ябгу, впервые стал применяться новый, уже не тюркский, а арабский титул – султан.

В.В. Бартольд писал, что «как в Коране, так и вообще в первые века ислама этим словом обозначалось только отвлеченное понятие власти; в этом смысле слово употребляется и позже, но вместе с тем им стали обозначать и единоличного

представителя светской власти, в противоположность имаму, представителю религиозного авторитета» [4, с. 27-28]. Далее он продолжал: «Рядом с халифом... теперь был «султан», власти которого были подчинены все те области (кроме отдаленной Испании), где население признавало аббасидского халифа своим духовным главой. Вследствие этого титул «султан» теперь получил иное значение, чем раньше. Теперь уже не называли султанами, как в X в., всяких мелких владетелей; султаном теперь мог называть себя только глава независимой династии, тогда как его родичи и вассалы носили персидский (шах) или арабский (мелик) царский титул. «Заместителем бога» еще оставался лишенный светской власти имам, но султан уже сделался «тенью бога» [4, с. 30-31].

Использование термина «султан» по отношению к представителю светской власти можно отнести к XI веку. Так, например, Низам ал-Мульк называет Махмуда Газневи «первым лицом, который во времена ислама назвал себя султаном», и добавляет, что «после него это стало обычаем» [5, с. 50]. На это указывает и Бартольд, считавший, что титул султана был введен, по крайней мере, в придворную жизнь при вышеупомянутом газневиде, при этом отмечая, что титул султана носили и Фатимиды [6, с. 333] – династия шиитских халифов.

Почти все султаны-сельджукиды имели два имени – тюркское и арабское, т.е. мусульманское. В частности, полное имя Тогрул бека было Рукн ад-Даула ва-д-Дин Абу Талиб Мухаммад Тогрул-бек ибн Микаил, его преемника Алп Арслана – Мухаммед ибн Дауд, а сына последнего – Малик-шаха – Абуль-Фатх Джалал ад-Дин Мелик-шах ибн Алп-Арслан [7, с. 88, 110, 125].

Титул султан был не единственным почетным званием Великих сельджукидов. Они носили и титул «шаханшаха» [4, с. 31]. К тому же существовало множество лакабов, эпитетов, которыми за те или иные заслуги награждали их суннитские халифы. Очень часто султаны-сельджукиды присваивали их себе самостоятельно. Лакабы можно увидеть не только в работах средневековых авторов, но и в различных указах, документах, а также на монетах, дошедших до нас от сельджукской эпохи. Во всех эдиктах сельджукских правителей встречается следующая формулировка, относящаяся к ним – *«Zill'ullahifi'l-arz»*, что в переводе означает «Тень Аллаха на земле» [8, с. 71]. Большинство сельджукских султанов носили эпитет *«el-Sultan el-ʙdil»* («Справедливый султан») [2, с. 498]. Сельджукские султаны называли себя также *«Hodʙuegʙn-i rʏy-i zemin»* («Властитель мира»), *«Hodʙvend-i ʙlem»* («Правитель вселенной»), *«Pʁdişah-ı Şark ve Garb»* («Падишах Востока и Запада») [8, с. 71], *«Rьkneddin»* («Столп религии»), *«Sultanь'l-Mağrib ve'l-Maşrık»* («Султан Магриба и Машрика»), *«Sultanu'l-Alem»* («Султан мира»), *«Sultan-ı Galip»* («Побеждающий султан»), *«Sultan-ı Kaahır»* («Могущественный султан») [9] и другими именами. Но только султаны Великой империи сельджуков называли себя уже упомянутым нами выше эпитетом –*«Sultan-ı a'zam»* («Великий султан») [8, с. 71]. Первые два сельджукских султана имели следующие лакабы:

1) Султан Тогрул бек – *«Rьkneddin»*. Кроме того, халифом ему был пожалован псевдоним *«Melikьl-Maşrık vel-Mağrib»*;

2) Султан Алп Арслан – *«Melik ʿAdudu'd-devle»* и *«Ebul-Feth»*. Последний был дан халифом после захвата султаном христианского центра – города Ани [10, с. 74-75; 2, с. 500].

До Малик-шаха, третьего правителя-сельджукида, образ жизни султанов, проводивших почти всю свою жизнь в военных походах, был относительно прост и лишен особой пышности. Однако начиная с Малик-шаха (1072-1092), по мере расширения границ империи и усиления ее могущества, жизненный уклад властителя стал меняться [9]. Кем же являлся султан, каковы были его полномочия и символы власти?

Сельджукскому султану принадлежала абсолютная власть в государстве. Все решения по важнейшим вопросам жизни страны он принимал единолично. Консультативным и исполнительным органом при султане был диван, или Большой диван [11]. Тем не менее, несмотря на неограниченность власти, султан должен

был чувствовать ответственность за народ и государство перед Богом, так как именно Всевышним ему вручалось право на главенство. Во многих сельджукских документах упоминается о том, что султану наказано Аллахом оберегать народ [8, с. 72-73]. Об этом говорится и в известном трактате Низам ал-Мулька – «Сиясет-намэ»: «Всевышний в каждую эпоху избирает одного из людей, прославляет и украшает его достоинствами государя. Он связывает с ним благо вселенной и спокойствие рабов; от него же зависят смута, разруха, мятежи. Страх и трепет перед ним распространяет он пред сердцами и очами тварей, дабы люди проводили дни в его правосудности, были бы спокойны и жаждали бы продления его державы» [5, с. 11].

Для того чтобы стать законным государем Сельджукской империи султану необходимо было заручиться официальным одобрением аббасидского халифа. В связи с этим, каждый из них, как только восходил на престол, посылал к правителю правоверных своих послов с дарами и просьбой о признании. Халиф же, в свою очередь, вместе с одобрением отправлял султану свое письменное разрешение – меншур *(«menşur»)*, халат *(«hil'at»)*, трость (*«asa»*), зонт (*«zetr»*), флаг (*«alem»*, *«sancak»*, *«bayrak»*), тюрбан (*«sarık»*) и другие знаки отличия правителя [9]. Зачитывалась хутба, в которой после имени халифа упоминалось имя нового правителя и чеканилась новая монета с его именем. На торжественном мероприятии в честь взошедшего на трон обязательно присутствовали правители соседних государств, подвластные ему мелики, эмиры, вассалы и подданные [9]. Таким образом, все присутствующие признавали власть нового главы государства. Несмотря на то, что главенство в правлении принадлежало султану, землями империи владела вся правящая династия, они делились между всеми ее членами [12, с. 10].

Наряду с большими привилегиями, которыми обладал султан-сельджукид, существовали и некоторые обязанности, которые ему надлежало выполнять. Так, например, в определенные дни недели он, принимая у себя высших государственных сановников и представителей военного командования, ознакамливался с положением в стране, обсуждал и решал государственные проблемы. Несмотря на то, что важные вопросы, как правило, обсуждались, последнее слово оставалось за султаном, который принимал по ним окончательное решение [12, с. 11].

Ссылаясь на трактат Низам ал-Мулька историк Кеймен выделяет следующий круг вопросов, находившихся в ведении султана:

- дела по управлению государством;
- финансовые дела;
- дела мира и войны;
- дела армии и подданных;
- дела по строительству и обустройству;
- продовольственные дела;
- благотворительность и другие [10, с. 73-74].

Автор «Сиасет-намэ» писал: «Еще к нему (государю. – *Е.А.*) имеет отношение все, что связано с благоустройством мира: проведение каризов, откапывание каналов, построение мостов над великими токами вод, устроение селений, пашен, построение крепостей, новых городов» [5, с. 12].

В управлении империей сельджукский султан опирался на Великий диван, который в случае его отсутствия возглавлял Великий визирь. Данный государственный орган состоял из следующих диванов:

- *Divan-ı Tuğra ve İnşв* (Диван-и тугра ве инша). Основной задачей этого департамента была подготовка текстов указов султана, других документов, имевших государственное значение, ведение дипломатической переписки, переписки с правителями вассальных государств, с губернаторами провинций и тд. Документы обретали законную силу после того, как скреплялись печатью (тугрой) султана. Хранителем печати являлся возглавлявший диван сановник – *tuğrayo* (туграи).
- *Divan-ı İstifв* (Диван-и истифа). Департамент занимался финансовыми

вопросами, вел учет доходов и расходов государства, составлял бюджет и т.п. Диван имел широко разветвленный аппарат в провинциях. Его предназначением было обеспечение сбора налогов в установленные сроки и в определенных для каждой провинции размерах. Лицом, отвечавшим перед визиром и султаном за сбор налогов в каждой провинции, был ее губернатор – *amid* (амид). Представителем дивана в провинциях был сановник, именовавшийся *mьstevfo* (мюстевфи).

− *Divan-ı İşrɐf-ı Memɐlik* (Диван-и ишраф ве мемалик). Он осуществлял контроль над деятельностью государственных должностных лиц в столице (и даже во дворце) и в провинциях. Департамент также занимался сбором информации о внутриполитической обстановке в стране. Сановник, возглавлявший диван, именовался *mьşrif* (мушриф).

− *Divan-ı Arz* (Диван-и арз). Основными функциями дивана являлись учет списочного состава вооруженных сил, расчет и выплата жалования постоянной армии, обеспечение армии вооружением, снаряжением, обмундированием, продовольствием, фуражом и т.п. Диван не осуществлял командных функций, не принимал участия в решении вопросов применения вооруженных сил. Он отвечал за их состояние. В этих целях данный диван был обязан осуществлять регулярное инспектирование армии, проведение смотров и парадов. Его возглавлял *ɐrız* (арыз) [2, с. 509-510; 10, с. 156; 11].

Кроме того, функционировали и другие ведомства, среди которых наиболее важными были *Divan-ı Mezalim* (Диван-и мезалим), занимавшийся тяжелыми преступлениями политического характера, и *Niyabet-i Saltanat* (Ниабет-и салтанат), который был ответственен за ведение государственных дел в период отсутствия правителя в столице [2, с. 510-512].

В случае отсутствия султана на указах и решениях Великого дивана ставилась *tuğra* (тугра) и *tevkio* (тевкии) – печати, которые являлись отличительными знаками, символами султанской власти. После этого данное постановление входило в силу. Существовали две категории символов власти султана: духовные и материальные. К первой из них относились:

− *unvan* и *lakab* (титул и эпитет);
− *hutbe* (хутба).

Вторую же составляли:

− *sıkke* (сикке);
− *taht* (трон);
− *taз* (корона);
− *зetr* (зонт*)*;
− *tıraz* (одеяние);
− *sancak* (флаг);
− *nevbet* (невбет) [10, с. 74-88].
− *tevki, tuğra* (печать, тугра);
− *otağ* (шатер султана);
− *gaşiye* (попона).

Стрела, лук, меч, кольцо и дворец – тоже являлись атрибутами власти султана [2, с. 501-505].

Остановимся на каждом из этих атрибутов власти сельджукского султана, начиная с элементов, составлявших духовную категорию. Так как ранее о титулах и эпитетах султанов мы уже упоминали, начнем непосредственно с хутбы.

Хутба– молитва, произносившаяся по пятницам и праздникам. По всей империи в хутбе после имени халифа должны были упоминаться имя, титул и эпитеты султана, их прославление и молитва. Впервые хутба при сельджукидах была прочитана в Мерве в 1037 г. в честь Чагры бека.

Перейдем к рассмотрению материальной категории атрибутов власти.

Сикке – чеканка собственной монеты новым правителем, на которой также, как и в случае с хутбой, после имени халифа упоминались имя, титул и эпитеты султана. Самый первый отчеканенный сульджуками динар принадлежал султану Тогрулу. Он был выпущен в Нишапуре в 1041/42 г. [2, с. 501]. Вассалы вносили свои

имена только после имен первых двух лиц. В случае если подданный чеканил свою монету без упоминания имени султана, это указывало на мятежность последнего [10, с. 79].

Трон – символ власти. Любое правление начиналось с восхождения представителя династии на трон [10, с. 80]. Престол изготавливали иззолотаили серебра и покрывали драгоценными камнями [2, с. 501].

Корона – символ, который надевался султаном в торжественных случаях [10, с. 83]. Вместе с другими атрибутами власти, украшенная драгоценными камнями корона была вручена халифом Тогрул беку во время церемонии передачи султану политической власти [2, с. 501].

Зонт – символ власти, который держали над головой султана. Он изготавливался из атласа, шелка, парчи или бархата, украшался гербом султана, состоявшего из стрелы и лука [9].

Тыраз (*tıraz*) – роскошное одеяние правителя, по краям которого вышивались имя, лакаб и специальные знаки султана, которое он получал от халифа и надевал на официальных приемах [9]. В случае если тыраз дарил султан, он назывался халатом *(hil'at)* [2, с. 503].

Стяг, флаг – знамя красного цвета [10, с. 88].

Невбет – большой барабан (*davul-mehter*). Он находился у входа в дворец или шатер правителя. В него били пять раз в день во время намаза [10, с. 89], был использован впервые во времена Тогрул бека [2, с. 502].

Печать, тугра – символ власти, имевшийся у всех сельджукских правителей. Символизировала собой решение и волю султана. ПечатьТогрула походила на тамгу огузского племени кыныk, то есть имела стрелу и лук. Во время правления Алп Арслана ее заменили печати с изображением письменных выражений. Тугра ставилась в верхней части документа, подготовленного от имени султана. Она состояла из имени, эпитета султана, а также молитвы [2, с. 501-502].

Шатер султана – хранился в специальной комнате дворца. Его вынос и разбивка говорили о запланированном походе или о скором движении. Его устанавливали также при радостном событии [2, с. 504-505]. Во время военных действий шатер являлся ставкой султана. В нем имелось несколько отделений, которые использовались по назначению [9].

Попона – покрывало, украшавшее лошадь султана. Вероятно, была обшита золотом [2, с. 504].

Дворец – место проживания султана, его семьи и свиты. Второе название – *dergвh* (дергях) [2, с. 505].

В своем распоряжении султан имел огромный штат слуг, который согласно Кеймену можно разделилить на две группы: старшие (*hвcibler*, *emir-i hares*, *vekil-i hass*, *silвhвr*, *вbdвr*, *zaşnigir*, *şarabdвr*, *cвmedвr*, *sвki'ler*) и младшие *(звvuşвn*, *pвsbвnвn*, *nevbetiувn*, *derbвnвn*, *ferrвşвn)* [10, с. 90-91].

Рассмотрим вкратце функциональные обязанности некоторых должностных лиц первой группы, бывших в услужении у султана.

Вьуьk Нвcib (буюк хаджиб*)* – лицо, являвшееся посредником между султаном и диванами. Одна из самых влиятельных позиций. Назначался только из самых доверенных людей.

Emir-i hares (эмир-и харес) – одна из высших должностей сельджукского периода, ответственная за исполнение указаний, касающихся тех или иных наказаний, будь то избиение, заключение в тюрьму и т.п. [2, с. 506].

Vekil-i hass (векил-и хасс) – лицо, контролировавшее прислугу кухни, винной.

Emir-i Silвh (эмир-и силях) – оруженосец султана, несущий оружие правителя на торжественных мероприятиях, а также присматривающий за *silвh-hane* (силях-ханэ) – оружейным хранилищем [2, с. 506].

Bbdвr (абдар) – человек, держащий кувшин и таз во время омовения султаном рук [2, с. 506].

Zaşnigir (чашнигир) – лицо, ответственное за пробу еды прежде султана и сервировку стола [2, с. 506].

Şarabdɐr (шарабдар) – лицо, ответственное за приготовление питья (вина) и щербета, а также контролировавшее кладовую султана – şarab-hbne (шараб-ханэ).

Cɐmedɐr (джамедар) – лицо, ответственное за гардероб султана.

Sɐki'ler (саки'лер) – рабы, разливающие вино и щербет султану и приглашенным во время торжественных трапез [2, с. 506-507].

Cubdar (джубдар) – личная охрана султана [12, с. 14].

Emir-i Alem (эмир-и алем) – знаменосец султана.

Nedim (недим) – лицо, с которым султан вел беседы и проводил время в развлечениях. Им становились люди очень разносторонне образованные, сведующие в поэзии, искусстве и т.п. сферах.

Исходя из всего высшесказанного можно сделать следующий вывод: термин «султан» появился в первые века ислама и первоначально означал отвлеченное понятие власти, однако со временем он стал употребляться в отношении сначала мусульманских имамов, а со временем и светских правителей Востока, вскоре ставших носителями абсолютной власти в своих государствах, чему ярким примером служат султаны империи Великих сельджуков, находившиеся на вершине громоздкого имперского аппарата.

Список использованной литературы

1 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв / Под ред. А.А. Рослякова. – Ашхабад, 1969. – 296 с.

2 Sevim A., Merɜil E. Selɜuklu Devleti Tarihi. Siyaset, Teşkilɐt ve Kьltьr. – Ankara: TTK, 1995. – 599 s.

3 Ahmet Ocak. Selɜukluların Dino Siyaseti (1040-1092). – İstanbul, 2002. – 445 s.

4 Бартольд В.В. Султан и халиф. Сочинения. Т.6. – М., 1966. – С. 15-78.

5 Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька / Под ред. Б.Заходера. – Москва-Ленинград, 1949. – 380 с.

6 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т.1. – М., 1963. – С. 43-584.

7 Reşodь'd-Don Fazlullah. Cami'ь't-Tevɐrih. Selɜuklu Devleti. Farsɜadan ɜevirenler Erkan Gцksu, H. Hьseyin Gьneş. – İstanbul, 2010. – 311 s.

8 Kurpalidis G. M. Bьyьk Selɜuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi. – İstanbul, 2007. – 192 s.

9 Refik Turan. Tьrkiye Selɜukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilɐt. [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=373335

10 Kцymen M. A. Bьyьk Selɜuklu İmparatorluğu Tarihi. Cilt III. – Ankara, 2001. – 532 s.

11 Запорожец В. М. Сельджуки. – М.: Воениздат, 2011. [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://oldevrasia.ru/library/V--M--Zaporozhets_Seldzhuki/20

12 Cengiz Ekiz. The Problematic of Administration in "Siyasatnama (The Book of Government)". TODAIE's Review of Public Administration, Volume 4, № 4, December 2010. – P.1-36.

References

1 Agadzanov S.G. Ocherkiistoriioguzovi Turkmen SredneyAziiIX-XIII vv. / Pod red. A.A. Roslyakova. – Ashhabad, 1969. – 296 s.

2 Sevim A.,Merɜil E. Selɜuklu Devleti Tarihi. Siyaset, Teşkilɐt ve Kьltьr. – Ankara: TTK, 1995. – 599 s.

3 Ahmet Ocak. Selɜukluların Dino Siyaseti (1040-1092). – İstanbul, 2002. – 445 s.

4 Bartold V.V. Sultan ikhalif. Sochineniya. T.6. – Moskva., 1966. – S. 15-78.

5 Siaset-name.Kniga o pravleniivaziraXI stoletiyaNizam al-Mulka / Pod red. B. Zakhodera. – Moskva-Leningrad, 1949. – 380 s.

6 Bartold V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. Sochineniya. T.1. – M., 1963. – S. 43-584.

7 Reşodь'd-DonFazlullah. Cami'ь't-Tevɐrih. Selɜuklu Devleti. Farsɜadan ɜevirenler Erkan Gцksu, H. Hьseyin Gьneş. – İstanbul, 2010. – 311 s.

8 Kurpalidis G. M. Вьуьk Selɜuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi. – İstanbul, 2007. – 192 s.

9 Refik Turan. Tьrkiye Selɜukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilвt. [Электронныйресурс] / Режимдоступа:https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=373335

10 Kцymen M. A. Вьуьk Selɜuklu İmparatorluğu Tarihi. Cilt III. – Ankara, 2001. – 532 s.

11 Zaporozhets V.M.Seldzhuki. – M.:Voenizdat, 2011. [Elektronniyresurs] / Rezhimdostupa: http://oldevrasia.ru/library/V–M–Zaporozhets_Seldzhuki/20

Cengiz Ekiz. TheProblematic of Administration in "Siyasatnama (TheBookof Government)". TODAIE's Review of Public Administration, Volume 4, No 4, December 2010. – P.1-36.

А.П. Ермұхамедова[1]
[1]Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты,
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛЫ СЕЛЖҰҚ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ СҰЛТАНДАР ИНСТИТУТЫ

Түйін

Бұл мақалада ортағасырлық кейбір мұсылман мемлекеттері, оның ішінде Ұлы Селжұқ империясындағы сұлтандар институты қарастырылады. Селжұқ сұлтаны мемлекеттік аппараттағы ең жоғарғы иерархиялық орынға ие. Селжұқ сұлтанына мемлекеттегі абсолютті билік тиесілі болды. Ел өміріндегі аса маңызды мәселелердің барлығын өзі тікелей шешіп отырды. Сұлтан жанында кеңес беруші және атқарушы орган Үлкен диуан болды. Үкімет билігінің шектеулігіне қарамастан сұлтан халқы мен мемлекет үшін Құдай алдында өзін жауапты сезінді. Себебі оған Жаратқан ие билік құқығын берген еді. Қолында бар көптеген артықшылықтан басқа сұлтан кейбір міндеттерді орындауға да тиіс болды.

Бұл мақала «сұлтан» терминінің шығуына, осы атақтың маңыздылығына, бірінші ұлы селжұқтардың атағы мен лақабына, олардың қызметтік міндеттеріне, биліктің рәміздері мен атрибуттарына арналады.

Түйінді сөздер: сұлтан, Ұлы селжұқтардың империясы, селжұқтықтар, әкімшілік жүйесі, атақ, ортағасырлық Шығыс.

A.P. Yermukhamedova[1]
[1]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan

INSTITUTE OF SULTAN IN THE GREAT SELJUK EMPIRE

Summary

This article deals with an Institute of Sultan which existed in some medieval Muslim state including the Great Seljuk Empire. Seljuk Sultan was the highest dignitary in the huge state apparatus, being on the top of hierarchy. The Sultan had an absolute power in his state. He took all the decisions on the most important state issues by his own.

Big Divan was an advisory and executive body under the Sultan.

However, despite the unlimited power, the Sultan had to feel responsible for the people and state before God, as it was God who gave him the right to rule. Along with the great privileges the Seljukid Sultan had some duties.

This article is dedicated to the study of origination of the term «Sultan», the meaning of this title, the first great Seljukids' titles and lakaps, their functional responsibilities, attributes, and symbols of power.

Keywords: Sultan, Great Seljuk Empire, Seljukids, Seljuks, administration system, title, medieval East.

ӘОЖ: 930(73) «20»: 94 (560)

Қ.Т. Жұмағұлов[1]
[1]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан

Н.М. Абдукадыров[2]
[2]М.Х. Дулати атындағы ТарМУ,
Тараз қ., Қазақстан

XVIII-XIX Ғ.Ғ. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЕУРОПА МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН САЯСИ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДА ЗЕРТТЕЛУІ

Аннотация

Үсынылып отырған ғылыми мақала, XVIII-XIX ғасырлардағы Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен сыртқы саяси-экономикалық және дипломатиялық қарым-қатынастары тарихының кеңестік тарихнамада зерттелу деңгейін көрсетуге арналады. Осман империясының Еуропадағы сыртқы саясатының бағыттарын зерттеу жұмыстары кеңестік османистикада маңызды орын иеленіп, соның негізінде көптеген ғылыми тақырыптар көтерілді. Кеңестік тарихшылар, шығыстанушылар мен османтанушы-ғалымдар аталған кезеңдегі Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен жүргізген саяси, экономикалық және дипломатиялық қарым-қатынастары тарихы бойынша түрлі деңгейдегі зерттеу жұмыстарын жүргізді. Кеңестік ғалымдар Осман мемлекетінің Еуропа елдерімен сыртқы саясатына қатысты ғылыми тұжырымдарын өз зерттеулерінде ішінара көрсеткен болса, кейбір тарихшылар арнайы тақырып ретінде көтеріп зерттеген. Қарастырылып отырған ғылыми жұмыста, аталған мәселе бойынша, кеңес тарихшыларының ғылыми-зерттеу жұмыстары мен ұстанған ғылыми-теориялық бағыттарына, методологиялық принциптеріне және ұсынған ғылыми тұжырымдарына тарихнамалық талдау жасалады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Еуропа мемлекеттері, Кеңестік тарихнама, Османтану, экономика, дипломатия.

Кеңестік Ресейде Қазан революциясынан кейінгі кезеңде Шығыс халықтары мен мемлекеттерінің тарихы мен мәдениетін танып-білу мақсатында Шығыстану саласына баса назар аударыла бастады. 1921 жылы Мәскеуде Шығыстану институты ашылып, ол патшалық кезеңнен бері жұмыс істеп келе жатқан Лазарев шығыс тілдер институтының қарамағында ұйымдастырылды. Сонымен бірге, 1930 жылы Ленинград қаласында арнайы Шығыстану институты ашылды. Уақыт өте, екі институт шығыс тарихын зерттеу бойынша ірі ғылыми-зерттеу мекемесіне айналып, олар кейіннен КСРО Ғылым Академиясының құрамына кірді. Олардың басты міндеті Шығыс елдерін толығымен, әр қырынан – тілін, тарихын, әдебиетін танып, зерттеу болды. Соның ішінде Осман империясы тарихын зерттеу саласы қалыптасып, ғылыми жұмыстар атқара бастады. XX ғ. 30-шы жылдарынан Мәскеу мен Ленинградтың аталған Шығыстану институттарында Осман империясының XIX-XX ғасырлардағы саяси тарихы зерттелді. Осылайша, империя кезеңінде қалыптасқан Шығыс тарихын, оның ішінде Осман империясының тарихын зерттеу

жұмыстары кеңестік кезеңде өз жалғасын тауып, зерттеудің жаңа кеңестік «үлгісі» қалыптасты. Мұндағы маңызды жағдай, Осман империясының тарихын зерттеуде, КСРО-ның мемлекеттік идеологиясына байланысты тарих ғылымында жаңадан енгізіліп жатқан кеңестік методологияның рөлі үстем бола бастады. Онда, басты ғылыми принциптер таптық көзқарас түрғысына негізделіп, ғылыми түжырымдар марксизм-ленинизм идеологиясының аясында қабылдануы қажет болды. Бұл жағдай оңайға соққан жоқ. Себебі, мемлекетте жаңадан орнаған саяси жүйенің идеологиялық ұстанымдарымен санасу тарихшы-османтанушы ғалымдар үшін оңай болмады. Осыған байланысты өзге ғылым салаларында орын алған сталиндік саяси құдалау бұл саланы да айналмай өтпеді.

Мемлекеттегі жаппай саяси құдалауға қармастан, осман тарихын зерттеуші ғалымдар өз зерттеу жұмыстарын жалғастыра берді. Солардың бірі А. Алимов болып, ол өз жағына кеңестік османтанушыларды шақыра білді. Осыған байланысты кейбір кеңес тарихшылары А. Алимовты [1] кеңестік османистиканың негізін қалаған тұлға деп атап жүрді. Оның ең алғаш басылымға шыққан ғылыми жұмысы «Историк-марксист» атты журналдағы мақаласы болып, ол 1876 жылы империядағы алғаш рет жарияланған конституцияға арналған еді. 1934 жылы А. Алимов кеңестік кезеңде шыққан алғашқы Түркия тарихына арналған курстың авторы атанды. Сонымен қатар, Шығыс тарихы очерктері деп аталатын көлемді жинақта Түркияға арналған бөлімінің де авторы өзі болды. Сонымен қатар, Осман империясында еуропалық үлгідегі қоғам құру және конституция қабылдап, абсолюттік билікті жою туралы зерттеулер жүргізген кеңестік тарихшы Х. Муратов болды. Х. Муратов XIX ғасырдың 60-70-ші жылдарында Осман империясындағы конституционист идеологтардың ішінде Али Суванның саяси ойлары мен оның еуропалық көзқарастағы идеяларын танып білді. Х.И. Муратовтың Ленинградтық Шығыстану институтында бірнеше жыл жұмыс істеуіне қарамастан, ол өзін қызықтырған тақырып бойынша еңбек шығарып үлгермеді. Оның тақырып бойынша жазған жалғыз мақаласы – «Историк-марксист» атты журналда жарық көрді. Бұл мақалада, Осман мемлекетінде ағылшын дипломаттарының жүргізген істері мен соның нәтижесінде жарияланған бірінші түрік конституциясы және 1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысы [2] туралы жазылған еді.

Негізінен, 30-шы жылдары жазылған осман тарихына байланысты жұмыстардың тақырыбы Шығыстану аясында зерттелді. Шығыстанушылар өздерінің алдына қойылған ғылыми мақсаттарға жаңа марксистік-лениндік зерттеу тәсілі арқылы жетуге тырысты және барлық ғалымдар осылай жасауға міндеттелді. Сол уақыттарда жазылып жатқан, османдық еңбектермен қатар жаңа түрік тарихын, яғни Түркияның республика кезеңін зерттеуді күшейтудің алғышарттары қабылданды. Бұған 1932 жылы Түркияның премьер-министрі Исмет Иненюдің Мәскеу мен Ленинградқа жасаған ресми сапары өз септігін тигізді. 1933 жылдың өзінде түрік өкіметінің шақыртуы бойынша Түркияға академиктер Н.Я. Марр мен А.Н. Самойловичтар барды, ал 30-жылдардың орта тұсында КСРО Ғылым Академиясы Президиумының қолдауымен «Түркиямен ғылыми байланыстар орнату миссиясы» атты бөлімі ашылды. Бұл комиссия 1937 жылға дейін жұмыс істеді. Оны академик Н.Я. Марр басқарды, кейіннен А.Н. Самойлович басқарды. Осы орайда кеңестік османтанушылардың Қазан төңкерісінен кейінгі жылдары жасаған жұмысын бағалай отырып, мына жағдайларды атап өтуге болады. Біріншіден олар өздерінің еңбектерінде үлт-азаттық көтерілістер мен революциялық процестерге көңіл бөліп, түрік қоғамындағы оның экономикалық дамуы мен үлт-азаттық күрестерге сипаттама берді, екіншіден, «жаңа шығыстану» ғылымын дамыту, жаңа методологияны ойлап табу секілді жұмыстарды атқарып, оларды ғылыми жүйеге енгізіп жатты.

Кеңестік османистикада осман тарихын шығыстанудың түркология бағыты бойынша зерттеуші ғалымдар қатары аз болған жоқ. Олардың бірі А.Ф. Миллер

болып, ол кеңестік османистика мен түркология саласында еңбек еткен ғалым ретінде танылды. Сондай-ақ, А.Ф. Миллер білікті тарихшы және саясаттанушы бола отырып, Осман империясы тарихының зерттелуіне өзіндік үлесін қосқан кеңестік тарихшылардың бірі болды [3]. А.Ф. Миллер 1943 жылы «Мустафа паша Байрактар» тақырыбында докторлық диссертация қорғап, ол 1947 жылы жарық көрді. Бұл зерттеу жұмысында ол III Селім сұлтан тұсында бас уәзір болған Мұстафа паша Байрактардың саяси қызметі туралы көрсетеді. Ол Мұстафа пашаның 1806-1812 ж.ж. болған орыс-түрік соғысындағы қызметі мен наполеондық Францияның күшеюіне қарсы Осман империясының ұтымды саясат ұстануына белсене қатысқандығы туралы тұжырым жасайды. А.Ф. Миллер 1941- 1965 жылдары КСРО ҒА-ның Тарих институтында, 1966-1973 жылдары Шығыстану институтында Түркия тарихының Жаңа кезеңінің зерттеуімен айналысты. Бұл ғылыми орталықтарда жұмыс істеу Миллер үшін табысты болып, ол 40-50 ж.ж. «Краткая история Турции»және «Очерки новейшей истории Турции» еңбектерін жариялады. «Краткая история Турции» ғылыми жағынан терең зерттеулердің нәтижесінде жазылған еңбек болып, онда көптеген ғылыми әдебиеттер және дерек қорлары пайдаланылған. Автор өз кітабында османтанушы-тарихшы ретінде Осман империясының өркендеу және құлдырау кезеңдерін анықтап, оның ерекшеліктерін зерттеді, сұлтандардың әр кезеңдегі жүргізген реформаларын бейнелеп, олардың империяның құлдырауына қарсы жасаған әрекеттерін зерделеген және империяны революцияға итермелеген қоғамдағы қозғалыстардың басты ерекшеліктерін анықтаған. А.Ф. Миллердің бұл еңбектерінде XVIII-XIX ғ.ғ. тарихи үдеріс пен осы кезеңдегі Осман империясын қоршаған еуропалық мемлекеттердің дипломатиялық ойындары жақсы бейнеленген, мемлекет басшылары арасындағы саяси қатынастарға көңіл бөлінген. А.Ф. Миллердің бұл еңбектері марксистік ілім негіздеріне сүйеніп, онда Еуропа елдерімен байланысты болған экономикалық факторлар мен қоғамдағы қозғалыстар революциялық өзгерістерге әкелгендігі бейнеленді. Дегенмен оның зерттеулеріндегі тұжырымдар марксистік көзқарастың экономоцентристік қағидаларына сүйенуіне қарамастан, Миллердің еңбектері кеңестік тарихнамаға көп табыс әкелді.

Жаңа замандағы Осман империясының экономикалық тарихын зерттеуші кеңестік османистика өкілдерінің бірі А.Д. Новичев, Түркияның XIX-XX ғасырлардағы экономикалық тарихы бойынша 2 монография жазды [4]. Негізгі мамандығы экономист болған А.Д. Новичев уақыт өте осман тарихына қызығушылығы кеңейе түсіп, ақыры «История Турции» деп аталатын төрт томнан тұратын Түркия тарихын жазуға басшылық етті. Өз жұмыстарында А.Д. Новичев марксистік көзқарасқа сүйене отырып, Түркия экономикасындағы капиталистік қатынастардың жоқтығы, аграрлық түрмысын нашарлығы, осман саудасының еуропалық үлгіге сәйкес келмейтіндігі, мемлекет экономикасының еуропалық мемлекеттерге бағыныштылығы, өнеркәсіптің төмен даму сатысында болуы, Түркияның саяси әлсіздігі оны жартылай отарлануына әкелді деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, ол өз еңбектерінде Түркия тарихының, қоғамдық институттардың, мәдениеттің XVIII ғасырдың соңында реформалардың өткізілуіне әкелген халықаралық және іштегі факторлардың кең, жан-жақты, қысқаша бейнесін көрсетті.

Тақырыпта қарастырылып отырған Осман империясының тарихына қатысты мәселелермен соғыстан кейінгі жылдары Ю.А. Петросян айналысып, бірқатар ғылыми жұмыстар атқарды [5]. 1952 жылы, «Новые османы и борьба за конституцию 1876 г. В Турции» атты тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады және бұл жұмыс 1958 жылы Мәскеу қаласында басып шығарылды. Кейіннен Ю.А. Петросянның «Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.)» атты кітабы жарыққа шықты [13] және бұл жұмыс ғалымның докторлық диссертациясы негізінде жазылған еңбегі еді. Бұл екі монографиялық

зерттеулерден бөлек, Ю.А. Петросянның тағы бірнеше еңбектері жарияланды. Олар: «История просвещения в Турции (конец XVIII – начало XX в.), «Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи» және «Османская империя: реформы и реформаторы» деп аталатын еңбектері. Бұл ғылыми жұмыстар Жаңа заман дәуіріндегі Осман империясындағы реформаторлық қозғалыстың бастауларына, оның мақсаты мен себептеріне және жеткен нәтижесіне мән беріп мемлекеттегі мәдениетке, білімге және елдің саяси өміріне әкелген өзгерістерін көрсетіп, олардың табиғатын «жоғарғы реформалар» деп әлеуметтік-экономикалық дамудың «ізін қуушы» негізінде айқындайды. Ю.А. Петросянның бұл еңбектері және де сол Осман тарихына байланысты жазған мақалалары да, осман тарихын зерттеу жұмыстары қосылды. Оның қаламынан туындаған ғылыми еңбектер империядағы әскери іс, дипломатия, мәдениет және қоғамдық-саяси тақырыптарды да жанап өтті. 70-90 жылдары Осман империясы қалалары жайлы, оның ішінде Шығыстың мәдени орталықтарының бірі болып саналатын Стамбул қаласына арналған кітабы, мен 90-жылдары Босфор бұғазының орыстары жайлы тарихи очеркін де жазды.

Кеңестік кезеңде Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен саяси-дипломатиялық және экономикалық байланыстарын шығыстанушылардан бөлек көсіби тарихшылар, халықаралық қатынастар мен құқық және экономика тарихын зерттеуші мамандар да зерттеді. Осман империясының Еуропадағы сыртқы саясаты туралы өз зерттеулерінде көрсеткен Б.М. Данциг болды. Өзінің негізгі мамандығы заңгер болғандығына қарамастан, ол 30-50 жылдары XIX-XXғғ. Осман империясының экономикалық тарихын және оған сырт мемлекеттердің саяси-экономикалық әсерін зерттеді [6]. 1930 жылы Түркияның экономикалық географиясы жайлы кітап шығарды. Сонымен қатар, Б.М. Данциг өз еңбектерінде, XVII-XX ғасырлар аралығындағы орыс-түрік қарым-қатынастары жайлы мәселелерді қарастырды. Оның кітаптарындағы кең, ауқымды библиография Ресей мен Осман империясы арасындағы қарым-қатынастар тарихын зерттеуші тарихшыларға маңызды көмек құралы болып табылады.

Аталған мәселелер бойынша XX ғасырдың 40-жылдары айналысқан ғалымдардың бірі Г.Л. Бондаревский болып, ол Таяу Шығыс пен Орта Шығыс аймақтарының халықаралық қатынастар мәселелеріне қатысты ғылыми еңбектер жазды. Г.Л. Бондаревский Осман империясы мен Германия арасындағы саяси-экономикалық байланыстар тарихына қатысты маңызды еңбегімен танымал болды. Оның қаламынан туған Багдад темір жолы тарихына байланысты еңбегі Кеңестік османистикадағы ірі жаңалық болды [7]. Г.Л. Бондаревский Осман империясы үшін маңызды болған алғашқы теміржолдың салынуына және оның саяси-экономикалық мәселелеріне тоқталды. Өз еңбегінде Г.Л. Бондаревский тыңғылықты түрде Осман империясының еуропалық державаларының жартылай отарына айналу барысын қарастырып және де герман капиталының Анатолиялық және Бағдад темір жолдарына концессиясын алу яғни, басқа мемлекетке пайдалану үшін арнаулы мерзімге жалға беру жолындағы күресін де атап өтті. Соған қоса Берлин-Бағдат теміржолдарын салудағы саяси және экономикалық жоспарлары да қамтылды. Оның көрсетуі бойынша, сұлтан II Абдулхамит Германияның Түркияға экономикалық түрғыда терең енуіне аса күдікпен қарады. Бірақ елдің қаржы жағынан қысылуына байланысты, өкімет Германияның ұсынған құрылыс шарттарына келісті.

Осман империясының Еуропадағы сыртқы саясаты туралы қарымды жұмыстар жүргізген кеңестік ғалымдардың қатарында Н.А. Дулинаның орны ерекше. XX ғасырдың 40-жылдары Кеңес үкіметі тарапынан құдалауға ұшыраған ол Осман империясының XIX ғасырдағы реформаторлық маңызды кезеңдерінің бірі – Танзимат дәуірін зерттеумен айналысты. Өзінің зерттеу объектісін сол кезде империядағы маңызды саяси тұлғалардың бірі болған дипломат, империяны

еуропалық үлгіде дамытуға тырысқан қайраткер – Мұстафа Решид пашаның Еуропа елдерімен дипломатиялық байланысы мен оның саяси қызметін зерттеуге арнады [8]. 1979 жылы Н. Дулина «Османская дипломатия в период турецко-египетского конфликта 1831-1841 гг.» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл зерттеулердің нәтижесінде Н. Дулинаның екі бірдей кітабы жарыққа шықты. Біріншісі, Осман империясының XIX ғасырдың 30-40 жылдардағы ішкі саяси жағдайына арналды. Екінші кітабы «Танзимат и Мустафа Решид-паша» деп аталып, ол кітап Мұстафа Решидтың тұлғасына және оның саясатына арналған. Сондай-ақ, тақырыпқа қатысты оның «Тюркологический сборник» атты ғылыми жинақта жарияланған мақаласы да бар. Бірінші кітабында Н. Дулина XIX ғасырдың 30-шы жылдарындағы осман дипломатиясының ерекшеліктеріне назар аударып, оның 1830-1840 жылдары болған түрік-египет қақтығыстарындағы рөлін де атап көрсетті. Автор Мустафа Решидтің 1830 жылдардағы Лондон мен Париждегі елшілігі туралы ерекше атап өтеді. Бұл кітапта тағы бір қарастырылған басты мәселе, ол Алжир мәселесі мен Тунистегі түрік-француз бақталастығы болып табылады. Н.А. Дулинаның бұл еңбегі сол дәуірдің Осман империясының Франциямен және Англиямен жүргізген дипломатиялық тарихын ғылыми айналымға енгізді. Кеңестік идеологияның көрсеткен саяси қысымына қарамастан, өз зерттеу жұмыстарында XIX ғасырдағы осман дипломатиясына қатысты ғылыми түжырымдарын ашық ұсынуға тырысты.

XVIII-XIX ғ.ғ. Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен, оның ішінде Англиямен саяси және экономикалық қатынастары жайлы мәселелер И.Л. Фадееваның ғылыми жұмыстарында зерделенді [9]. И.Л. Фадеева Жаңа замандағы Осман империясының тарихын зерттеудегі бірқатар еңбектерімен кеңестік және ресейлік османистикадан өзіне лайықты орын таба білді. 1978 жылы қорғаған - «Османская империя после Крымской войны и англо-турецкие отношения в 50-60-х годах XIX в.» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясы оның болашақ зерттеу объектісін анықтап берді. Оның XX ғасырдың 70-90 жылдары ғылыми зерттеу шеңбері айтарлықтай кеңейіп, бұған XIX ғ. 50-60 жж. Осман мемлекетіндегі саяси жағдайларға, оның халықаралық қатынастардағы ролі мен экономикасына арналған мақалалары мысал бола алады. Қырым соғысынан кейін Түркиядағы ағылшын экспансиясына қатысты мақаласы «Тюркологический сборник»жинағында 1976 және 1978 жылғы сандарында жарияланды. Зерттеуші, ағылшын-түрік қатынастарын зерттеп, XIX ғ. ағылшын-түрік қатынастарына арналған алғашқы кітабын шығарды. Кең көлемді деректер мен арнайы әдебиеттердің арқасында Қырым соғысы кезіндегі ағылшын дипломатиясының бағыттарын айқындай отырып, сонымен бірге Осман империясын өзіне қаржылай тәуелді еткен ағылшын-француз капиталының ролін және бұл капиталдың мүддесін қорғаған Стамбулдағы ағылшын өкілдерінің әрекеттерін көрсетті. И.Л. Фадееваның ғылыми жұмыстарына, Осман империясындағы саяси оқиғаларды теоретикалық ұғындыру мен тақырыпты кең ашуы тән.

Осман империясының сыртқы саясаты туралы өз зерттеулерінде көрсеткен османтанушы ғалымдардың бірі А.В. Витол болды. А.В. Витол XVIII ғасырда Осман империясы мен Франция арасындағы саяси [10] байланыстар мен оның өзге еуропалық елдермен байланыстары тарихын зерттеді. Бұл тақырып жайлы ол XVIII ғ. Франциядағы елшілігіне қатысты жазылған арнайы мақаласында көрсеткен. А.В. Витолдың зерттеулерінде сол кездегі империяның бас уәзірі Дамад Али пашаның сыртқы саяси әрекеттері бейнеленді. Сонымен қатар, ең маңыздысы XIX ғ. Осман империясына тікелей әсер еткен «Шығыс мәселесінің» орны мен ролін зерттеді және Шығыс мәселесінің ірі факторы болған 1878 жылғы Берлин конгресі туралы жазды. А.В. Витол «Османская империя: в начале XVIII в» аттыкітабында осман сұлтандарының ішкі саясатпен қатар сыртқы саясатқа баса назар аударғанын айтады. Сонымен бірге Осман империясы мен Еуропа елдерінің қатынасы ғылыми талдауға түскен.

Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен саяси-экономикалық қарым-қатынастарын арнайы және Шығыс мәселесі аясында зерттеген В.И. Шеремет болды. Оның 1968 жылы қорғаған «Турция на заключительном этапе Восточного кризиса 20-х гг. XIX в. Адрианопольский мир 1829 г.» атты кандидаттық диссертациясы [11] оның осы саладағы зерттеулерінің бастамасы болды. В.И. Шереметтің зерттеу жұмыстары XIX ғ. 20 ж. Осман империясының сыртқы саяси жағдайы мен 1828-1829 жж. орыс-түрік соғысын, сонымен қатар осы уақыт аралығындағы орыс-түрік қатыныстарын және сол кездегі Осман империясының халықаралық қатынастарының ролін көрсеткен. Ол өз жұмысында XIX ғ. 20 жылдарындағы «Шығыс мәселесінің» Осман империясына ықпалын және ондағы Еуропа державаларының рөлін көрсеткен. В.И. Шеремет Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен қатынастарын зерттеуін жалғастырып, осы проблемаға қатысты монография жариялаған. «Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в.» атты бұл кітабында XIX ғ. 30-50 жж. Еуропа мемлекеттерінің османдық экономикадағы позициялары қарастырылған. Кітапта Осман империясының сыртқы саудасының ерекшелігі егжей-тегжей көрсетілген. Сондай-ақ,1853-1856 жж. Қырым соғысы мен 1856 ж. Париж бейбіт келісім жасау кезіндегі Осман империясы мен батыс державаларының қатынастары айтарлықтай орын алды. Автордың бұл монографияда қолданған деректер мен әдебиеттер құрамына Түркия және Ресей мұрағаттарының халықаралық келісімдерге қатысты құжаттары мен еуропалық мемлекеттердің сауда статистикасының ресми материалдары кірген. Сонымен қатар, В.И. Шеремет «Шығыс мәселесіндегі Ресей саясаты» монографиясын жасаған ұжымдық жұмысқа қатысқан авторлардың бірі. Осы зерттеулердің барлығы В.И. Шереметті османтанушы, жаңа замандағы Осман мемлекетінің сыртқы саяси тарихының мәселелеріне үлес қосушы маман ретінде танытты. В.И. Шеремет бірнеше мақаласын орыс-түрік сауда экономикалық қатынастары, әсіресе XIX ғасырдағы екі мемлекеттің экономикалық байланысына арнаған. Сонымен бірге, В.И. Шеремет «Шығыс мәселесінде» Балқандағы Осман империясының рөлін зерттеген. Осындай бөлімдердің авторы болып, XIX ғ. Балқандағы халықаралық қатынастар топтық монографиясын жазды және Осман империясының сыртқы экономикалық байланысы жөнінде жазылған топтық жұмыстың бір бөлімінің авторы болды. Ғалым, маркстік-лениндік ілімдер мен теорияларға сүйенгенімен, оның зерттеу жұмыстары бұл тақырып төңірегіндегі ең құнды жұмыстардың бірі бола алады.

Жоғарыда аталған тарихшылар Н. Дулина, А.В. Витол, И.Л. Фадеева және В.И. Шеремет сынды тарихшылар Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасындағы саяси байланыстар тарихын зерделеп, сонымен бірге олардың кейбірі Осман империясы мен еуропалық мемлекеттердің қатынастарын «Шығыс мәселесі» аясында да зерттеді. Кеңестік кезеңде «Шығыс мәселесіндегі» Осман империясысының сыртқы саясатын оның Ресеймен саяси байланыстардың негізінде зерттеу жұмыстары да жүзеге асырылды. Бұл тақырыпта кеңестік тарихнамады Н.С. Киняпинаның [12] зерттеу жұмыстары лайықты орын иеленді. Автор, «Восточный вопрос во внешней политике России» атты зерттеу жұмысында «Шығыс мәселесіндегі» Ресей империясының саясатын көрсете отырып, соның негізінде Осман империясының саяси ахуалы мен оның Еуропа мемлекеттерімен осы саяси мәселедегі тартыстарын көрсетеді.

В.И. Шеремет сияқты Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен экономикалық байланыстар тарихын зерттеуші ғалымдардың арасында С.М. Иванов ерекше орын иеленеді. Ол Түркияның экономикалық тарихын зерттеген А.Д. Новичевтің ізін жалғастырушы болды. С.М. Иванов өзінің ғылыми қызметін, әлем экономикасының мәселелері мен жаңғырған отаршылдық ерекшеліктерін қарастырумен бастады. Ивановтың алғашқы көлемді жұмысы 1989 жылы шықты. Ол кеңестік османтанушылардың бірігіп жазған еңбектерінің ішіндегі көптеген

мақалалардың авторы ретінде танылды. С.М. Иванов XIX ғасырдағы Осман мемлекетінің сыртқы экономикалық қарым-қатынастары мен сыртқы саудасына талдау жасады және оның әлемдік капиталистік жүйедегі орны жайлы да зерттеді. Автор арнайы Осман мемлекетінің сыртқы экономикасына елде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық үдерістердің ықпалын қарастырды. С.М. Иванов өз зерттеу жұмыстарында Осман империясының сауда-экономикалық қатынастарын дамыған еуропалық елдермен байланысы жөнінде суреттеген және де осы кездегі елдегі әлеуметтік эволюцияның экономикаға да әсерін көрсете [13] білген. С.М. Иванов Осман империясының ішкі-сыртқы экономикалық тарихы бойынша өз ғылыми жұмыстарын Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін де жалғастыра берді. Бұған ғалымның еңбектері дәлел бола алады. С.М. Иванов орыс-түрік экономикалық қатынастарына да қатысты ғылыми мақалалар жазды. Оның көптеген жылдар бойы іздеген Түркияның ішкі-сыртқы экономикалық тарихы жайлы еңбегі «Османская империя в мировой экономической системе (вторая половина XIX века – начало XX в.)» атты табысты қорғалған докторлық диссертациясымен аяқталды. Кейіннен бұл еңбек ғылыми монография болып басылып шығарылды. Автор өз еңбегінде ресейлік және шетелдік мұрағаттарда жұмыс жасап, көптеген құнды деректерді пайдаланды. Жұмыс толығымен синтез принципі бойынша формациялық және өркениеттік жолдармен де ғылыми талдау жасалған. Бұл жұмыстың басты ғылыми құндылығы Осман империясына Батыстың капиталистік елдерінің және Ресеймен экономикалық қарым-қатынасының саяси әсерін болып табылады.

Кеңестік тарихшылар өз кезегінде аталған кезеңдегі Осман империясы мен Ресейдің саяси байланыстарының деңгейін көрсетті. Бұл мәселеде көп ғылыми жұмыстар атқарылды. Осман империясының Ресей империясымен саяси байланыстары жайлы Г.А. Клейнман зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеуші негізінен екі империяның аймақтағы геосаяси және экономикалық тартыстары мен мемлекетаралық байланыстардың деңгейіне қатысты ғылыми мақалалар жариялады. Онда Ресейдің сыртқы саясатына қатысты мұрағат деректерін пайдаланғаны ерекше орын алады [14]. Оның ішінде 1799 жылы Наполеонға қарсы құрылған орыс-түрік одағына арнаған мақаласы бар. Г.А. Клейнманның жұмыстарында Ресей мен Осман империясының қатынастарын зерттеуде орыс мұрағаттарының құнды мағлұмат беретіні көрсетіліп, болашақта екі мемлекеттің саяси байланыстар тарихын ауқымды түрде қолға алу қажеттіліктері қамтылған.

Осман империясының Ресеймен жүргізген саяси қатынастары туралы зерттеген ғалымдардың бірі С.Ф. Орешкова болды. 1966 ж. «Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады, соның негізінде 1971 жылы сол тақырыппен өз кітабын шығарды [15]. Бұл жұмыстың құндылығы - ол құжаттық материалдардың, орыс, түрік және еуропалық тілдеріндегі мұрағат деректеріне ғылыми талдау мен тарихи сараптама жасауы болып табылады. Автор осы тақырыпқа қатысты барлық орталық мемлекеттік мұрағатты мұқият зерттеген. С.Ф. Орешкова XVII соңы мен XVIII ғ. басындағы орыс-түрік қатынастарын зерттегенде, Полтава шайқасындағы Ресейдің шведтерді жеңуін ерекше белгілеп, оның орыс-түрік қатынастарына тигізген әсерін көрсетеді. Монографияның басты мазмұнын 1710-1711 жж. болған орыс-түрік соғысы және оның саяси нәтижесі алады. Алайда, ол 1711 жылғы Прут соғысындағы I Петрдің жеңілу себептерін толық көрсетпеген. С.Ф.Орешкованың зерттеулерінде мұрағат құжаттары арнайы талдаудан өткізілген. Осындай жұмыстарға мысал ретінде оның «Турецкий документ первой половины XVIII в.» және «Османский источник второй половины XVII в.» жатқызуға болады. С.Ф. Орешкова М.Р. Аруновамен бірге Стамбулдағы орыс елшісі П.А. Толстойдың дипломатиялық әрекеттерін суреттеді.

Осман империясының сыртқы саяси тарихы, оның ішінде Ресеймен жүргізген соғыстары әскери тарихшы В.А.Золотаревтің еңбектерінде көрсетіледі. Зерттеуші

XIX екінші жартысындағы орыс-түрік соғыстарының ғылыми мәселелерімен айналысты. XVIII-XIX ғғ. орыс-түрік соғыстарына арналған көптеген еңбектері бар [16]. В.А. Золотаревтің еңбектерінің негізгі бөлігі 1877-1878 жж. орыс-түрік соғысына арналған. Онда автор осман және орыс мұрағатының құжаттарын пайдаланған. В.А.Золотаревтің бұл кітабында орыс және түрік әскерлерінің салыстырмалы жауынгерлігі мен соғыстың барысын толық баяндаған. Ол кітапта 1877-1878 жж. орыс-түрік соғыстарының себебі мен сипатын, оның нәтижесін, сонымен бірге Болгарияның тәуелсіздігіне себеп болған соғыстың зерттелуіне үлес қосқан орыс әскери тарихшыларының сараптамасы келтірілген. В.А. Золотаревтің кітабының көп бөлігі орыс армиясы мен орыс әскерінің әскери әрекеттері жайлы, сондай-ақ, түрік әскерінің жауынгерлігі мен оларды еуропалық командирлердің ұқыпты және епті етіп үйреткені туралы айтылады. 1826 ж. янычарлар корпусының жойылуынан кейінгі Осман империясының әскери реформасының сәтті өтуін де назардан тыс қалдырмаған.

Осман империясы мен Ресей арасындағы саяси байланыстар тарихына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген келесі бір кеңестік тарихшы Р. Михнева болды. Р. Михнева екі империяның өзара саяси-дипломатиялық байланыстарын халықаралық қатынастар аясында зерттеді. Соның нәтижесінде империялар арасындағы дипломатиялық байланыстарға қол жеткізген. Зерттеуші, «Россия Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века» атты монографиясында Осман империясындағы Ресей елшілерінің дипломатиялық қызметі мен оларға деген осман үкіметінің ұстанымдарын көрсеткен. Зерттеу жұмысында негізінен ресейлік елшілердің қызметіне көбірек басымдылық берілген. Елшілердің саяси-дипломатиялық қабілеттері талдауға түсіп, олардың екі мемлекет арасындағы саяси байланысты жақсартудағы ерекшеліктеріне терең тоқталған. Сонымен бірге, халықаралық дипломатия ісінің дамуына мән беріліп, оның екі елдің саяси қатынастарын жақсартудағы үлесі айқындалған.

Қорыта айтқанда, Осман империясының Еуропадағы сыртқы саяси, экономикалық және дипломатиялық қатынастары туралы кеңес тарихшылары өз еңбектерінде объективті принциптер негізінде зерделеуге тырысты. Алайда, кеңестік тарихшылар өз зерттеу жұмыстарын кеңестік-коммунистік методологияның аясында және марксистік ілім негіздеріне сүйене отырып жүргізгендіктен, көп жағдайда өз ғылыми тұжырымдарын ашық және шынайы түрде ұсына алмады. Сондықтан, жоғарыда аталған зерттеулердің көпшілігінде маркстік және лениндік идеялар басым болды. Кеңестік тарихшылар мемлекеттің идеологиясын қолдан жасауға көмектескендіктен, олардың әрбір ғылыми тұжырымы мен ғылыми көзқарастары сынға алынып отырды. Тек XX ғасырдың 80-ж. соңы мен 90 жылдарының басында кеңестік биліктің идеологиялық саясаты мен кеңестік цензураның тарих ғылымына көрсеткен қысымы әлсірей бастаған түста ғана кеңестік османтанушылар да өз ғылыми зерттеу нәтижелерін ашық жариялай бастады. Жалпы, кеңестік тарих ғылымында билік пен мемлекеттік идеология тарапынан мұндай кедергілердің орын алуына қарамастан, қарастырылып отырған тақырып бойынша кеңестік тарихшылар мен шығыстанушылар өз ойларын шынайы дәлелдеуге тырысқан және соның негізінде Осман империясының Еуропадағы сыртқы саясатының бағыттары кеңестік тарихнамадан және кеңестік османистикадан өзіне лайықты орын таба білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алимов А. А. Борьба за конституцию 1876 г. в Турции // Историк-марксист. Т. 14. / Под редакцией М.Н.Покровского, Ц.Фридлянда и др. – М.: Изд-во Коммунистической академии. 1929. – С. 228; Турция – «Очерки по истории Востока в эпоху империализма. – М.: Изд. Ком. Академии при ЦИК СССР, 1934. – С. 186 – кітап

2. Муратов Х. И. «Роль Англии в восточном кризисе» (Английская дипломатия и русско-турецкая война 1877-1878 гг.)». // Историк-марксист. – М., 1940. – № 7 (83). – С. 65-81 – кітап

3. Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX века. – М-Л.: «Нева». 1947. – С. 367; От Стамбула до Москвы: Сборник статей в честь 100-летия профессора А.Ф. Миллера / Составители: М. С. Мейер, С. Ф. Орешкова; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Институт стран Азии и Африки. – М.: Муравей, 2003. – С. 368; Краткая история Турции. – М.: Госполитиздат 1948. – С. 303; Очерки новейшей истории Турции. – М. Л.: Изд. АН СССР, Институт истории, 1948. – С. 280; – кітап

4. Новичев А. Д. Очерки экономики Турции до мировой войны / АН СССР Ин-т Востоковедения. – М-Л.: АН СССР. 1937. – С. 435; История Турции. – Т. I. Эпоха феодализма (XI-XVIII века). – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963. – С. 313; Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. – София.: Актес. 1969. – С.238. – кітап

5. Петросян Ю. А. «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. – М.: Наука. 1958. – С. 157; Младотурецкое движение (вторая половина XIX-начало XX в.). – М.: Наука. 1971. – С. 328; Желтяков А. Д., Петросян Ю. А. История просвещения в Турции (конец XVIII-начало XX в.). – М.: Наука. 1965. – С. 176; Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVIII-начало XX в.). – М.: Наука.1985. – С. 144; Петросян И. Е., Петросян Ю. А. Османская империя: Реформы и реформаторы (конец XVIII-начало XX в.). – М.: Наука. 1993. – С. 186; Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. – М.: Наука 1983 . С. 296; Петросян Ю. А. Османская империя: Могущество и гибель (исторические очерки). – М.: Наука. 1990. – С. 479; Петросян Ю. А., Юсупов А. Р. Город на двух континентах. М., 1977; 2-е изд. – М.: Наука. 1981. – С. 288; Древний город на берегах Босфора. Исторические очерки. – М.: Наука. 1986. – С. 240; – кітап

6. Данциг Б. М. Очерки по экономической географии Турции // Труды Московского института востоковедения. Вып. 13. – М.: Изд. Институт Востоковедения АН. 1930. – С. 137; Изучение Ближнего Востока в России. – М.: Наука. 1968. – С. 212; Данциг Б. М. Ближний Восток в русской науке и литературе. – М.: Наука. 1973. – С. 433 – кітап

7. Бондаревский Г. Л. Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903). – Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР. 1955. – С. 319 – кітап

8. Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40 года XIX в.). – М.: Наука. 1980. – С. 328; Изменения в османской дипломатии (30-е годы XIX в.) // Тюркологический сборник 1973. – М.: Наука 1975. – С. 62-82; Танзимат и Мустафа Решид-паша. – М.: Наука.1984. – С. 130 – кітап

9. Фадеева И. Л. Финансовое положение Турции в 50-60 гг. XIX в. // Вопросы экономического развития стран Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука. 1979. – С. 135; Новые тенденции в политике Порты начала 70-х годов XIX в. // Тюркологический сборник. – М.: Наука. 1984. – С. 224-237; Формирование новых политических установок в эпоху правления султана Махмуда II. // Тюркологический сборник. – М.: Наука. 1979. – С.140-158; Османская империя и англо-турецкие отношения всередине XIX в. – М.: Наука. 1982. – С. 182; Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм). – М.: Наука. 1985. – С.152; Концепция власти на Ближнем Востоке. – М.: Наука. 1993. – С. 286. – кітап

10. Витол А.В. Османская империя (начало XVIII в.). – М.: Наука. 1987. – С. 136; Из истории турецко-французских связей (посольство Йирмисекиз Челеби Мехмеда во Францию в 1720-1721 гг.) // Народы Азии и Африки. – М.: 1976. – № 4. – С. 123-128; Из истории Османской империи начала XVIII в. Деятельность Дамада Али-паши (1713-1716 гг.) // Ученые записки ЛГУ. Востоковедение. – Т.4. – Вып.

№ 20. – Л.: 1977. – С.34-42; Турция и европейские державы в Берлинском конгрессе (1878) // Тюркологический сборник, 1973. – М.: Наука. 1975. – С. 121-142 – кітап

11. Шеремет В. И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. Из истории Восточного вопроса. – М.: Наука. 1975. – С. 226; Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в. – М.: Наука. 1986. – С. 307; Русско-турецкие экономические связи в середине XIX века // История СССР. – М.: Наука.1978. – С. 155-162; Россия и славяне: Политика и дипломатия. Материалы международной научной конференции «Россия и славяне XVIII в. – 1918 г.» (Москва, 25–27 июня 1991 г.). – М.: Балканские исследования. – Вып. № 15. – 1992. – С. 224; Внешнеэкономические отношения и внешняя торговля Османской империи в конце XVIII-первой половине XIX в. // Внешнеэкономические связи Османской империи в Новое время. – М.: Наука.1989. – С.125; – кітап

12. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII-начало XX в. / отв. ред. Н. С. Киняпина. – М.: Наука, 1978. – 434 с; Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898). – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 208 с. – кітап

13. Внешнеэкономические связи Османской империи в Новое время (конец XVIII-начало XX в.) / С.М. Иванов (гл. II, III, IV, Заключение), Н. Г. Киреев (гл. III, раздел «Начало проникновения американского империализма на Ближний Восток»), М. С. Мейер (Вместо введения); В. И. Шеремет (гл. I). – М.: Наука. 1989. – С. 218; Приватизация в Османской империи: уроки истории // Госсобственность, госкапитализм, приватизация: Уроки истории и современность. – М.: ИНИОН АН СССР. 1991. – С. 76-85; Из истории русско - турецкой торговли в XVII - начале XX в. / Сергей Михайлович Иванов // Зарубежный Восток: вопросы истории торговли с Россией: Сб. ст./ Кол. авт. Институт востоковедения РАН; Отв. ред. А.М. Петров. – М.: Восточная литература, 2000. – С. 101-155; Османская империя в мировой экономической системе (вторая половина XIX-начало XX века). – СПб.:Изд. Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – С. 356 – кітап

14. Клейнман Г. А. Из истории изучения Турции в России: работы М.П. Вронченко // Проблемы истории Турции. – М.: Изд. Гл. ред. вост. лит. 1978. – С.115-122; Русско-турецкий союз 1799 г. // Доклады и сообщения исторического факультета (МГУ). – М., 1945. – Вып. № 3. – С. 112; Русские архивные материалы как источник для изучения русско-турецких отношений на рубеже XVIII-XIX вв. // Тюркологический сборник. – М.: Наука. 1978. – С.151-159 – кітап

15. Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М.: Наука, 1971. – С.168; Турецкий документ первой половины XVIII в. о международной ситуации в Европе и внешнеполитических целях Османской империи // Тюркологический сборник, 1976. – М.: Наука 1978. – С. 287-193; Османский источник второй половины XVII в. о султанской власти и некоторых особенностях социальной структуры османского общества // Османская империя. – М.: Наука. 1990. – С. 240-244; Российский посол в Стамбуле / Составление, вступительная статья и примечания М.Р. Аруновой и С. Ф. Орешковой. – М.: Наука. 1985. – С. 225; – кітап

16. Золотарев В. А. Противоборство империй. – М.: Наука. 1991. – С. 423; Россия и Турция. Война 1877-1878 гг. – М.: Наука. 1983. – С. 234 – кітап

17. Михнева Р. Россия Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. – М.: Наука. 1985 –189 с. – кітап

References

1. Alimov A. A. Bor’ba za konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii // Istorik-marksist. T. 14. Pod redaktsiyey M.N. Pokrovskogo, Ts. Fridlyanda i dr. – M.: Izd-vo Kommunisticheskoy akademii. 1929. – C. 228; Turtsiya – «Ocherki po istorii Vostoka v epokhu imperializma. – M.: Izd. Kom. Akademii pri TsIK SSSR, 1934. – S. 186 – kitap

2. Muratov Kh. I. «Rol' Anglii v vostochnom krizise» (Angliyskaya diplomatiya i russko-turetskaya voyna 1877-1878 gg.)» // Istorik-marksist. – M.,1940. № 7 (83). – S. 65-81 – kitap

3. Miller A. F. Mustafa pasha Bayraktar. Ottomanskaya imperiya v nachale XIX veka. – M-L.: «Neva». 1947. – S. 367; Ot Stambula do Moskvy: Sbornik statey v chest 100-letiya professora A. F. Millera / Sostaviteli: M. S. Meyer, S. F. Oreshkova; Moskovskiy gosudarstvennyi universitet im. M.V. Lomonosova. Institut stran Azii i Afriki. – M.: Muravey, 2003. – S. 368; Kratkaya istoriya Turtsii. – M.: Gospolitizdat 1948. – S. 303; Ocherki noveyshey istorii Turtsii. – M. L.: Izd. AN SSSR, Institut istorii, 1948. – S. 280; – kitap

4. Novichev A. D. Ocherki ekonomiki Turtsii do mirovoy voiny / AN SSSR In-t Vostokovedeniya. – M-L.: AN SSSR. 1937. – S. 435; Istoriya Turtsii. – T. I. Epokha feodalizma (XI-XVIII veka). – L.: Izd-vo Leningradskogo universiteta, 1963. – S. 313; Ekonomicheskie i sotsialnye sdvigi v MaloyAzii i na Balkanakh v pervoy polovine XIX v. i nachalo Tanzimata. – Sofiya.: Aktes. 1969. – S.238 – kitap

5. Petrosyan Yu. A. «Novye osmany» i borba za konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii. – M.: Nauka. 1958. – S. 157; Mladoturetskoye dvizheniye (vtoraya polovina XIX-nachalo XX v.). – M.: Nauka. 1971. – S. 328; Zheltyakov A.D., Petrosyan Yu. A. Istoriya prosveshcheniya v Turtsii (konets XVIII-nachalo XX v.). – M.: Nauka. 1965. – S. 176; Turetskaya publitsistika epokhi reform v Osmanskoy imperii (konets XVIII-nachalo XX v.). – M.: Nauka.1985. – S. 144; Petrosyan I. Ye., PetrosyanYu. A. Osmanskaya imperiya: Reformy i reformatory (konets XVIII-nachalo XX v.). – M.: Nauka. 1993. – S. 186; Gasratyan M. A., Oreshkova S. F., Petrosyan Yu. A. Ocherki istorii Turtsii. – M.: Nauka 1983. – S. 296; Petrosyan Yu.A. Osmanskaya imperiya: Mogushchestvo i gibel (istoricheskiye ocherki). – M.: Nauka. 1990. – S. 479; Petrosyan Yu. A., Yusupov A. R. Gorod na dvukh kontinentakh. M., 1977; 2-e izd. – M.: Nauka. 1981. – S. 288; Drevniy gorod na beregakh Bosfora. Istoricheskiye ocherki. – M.: Nauka. 1986. – S. 240; – kitap

6. Dantsig B. M. Ocherki po ekonomicheskoy geografii Turtsii / Trudy Moskovskogo instituta vostokovedeniya. Vyp. 13. – M.: Izd-o. Institut Vostokovedeniya AN. 1930. – S. 137; Izucheniye BlizhnegoVostoka v Rossii. – M.: Nauka. 1968. – S. 212; Dantsig B. M. Blizhny Vostok v russkoy nauke i literature. – M.: Nauka. 1973. – S. 433 – kitap

7. Bondarevskiy G. L. Bagdadskaya doroga i proniknoveniye germanskogo imperializma na BlizhniyVostok (1888-1903). – Tashkent.: Gosudarstvennoye izdatelstvo Uzbekskoy SSR. 1955. – S. 319 – kitap

8. Dulina H.A. Osmanskaya imperiya v mezhdunarodnykh otnosheniyakh (30-40 goda XIX v.). – M.: Nauka. 1980. – S. 328; Izmeneniya v osmanskoy diplomatii (30-e gody XIX v.) // Tyurkologichesky sbornik 1973. – M.: Nauka 1975. – S. 62-82; Tanzimat i Mustafa Reshid-pasha. – M.: Nauka.1984. – S. 130 – kitap

9. Fadeyeva I. L. Finansovoye polozheniye Turtsii v 50-60 gg. XIX v. // Voprosy ekonomicheskogo razvitiya stran Blizhnego i SrednegoVostoka. – M.: Nauka, 1979. – S. 135; Novyetendentsii v politikePortynachala 70-kh godov XIX v. // Tyurkologicheskysbornik. – M.: Nauka. 1984. – S. 224-237; Formirovaniye novykh politicheskikh ustanovok v epokhu pravleniya sultana Makhmuda II // Tyurkologicheskiy sbornik. – M.: Nauka. 1979. – S.140-158; Osmanskaya imperiya i anglo-turetskiye otnosheniya v seredine XIX v. – M.: Nauka. 1982. – S. 182; Ofitsialnye doktriny v ideologii i politike Osmanskoy imperii (osmanizm-panislamizm). – M.: Nauka. 1985. – S.152; Kontseptsiya vlasti na Blizhnem Vostoke. – M.: Nauka. 1993. – S. 286. – kitap

10. Vitol A.V. Osmanskaya imperiya (nachalo XVIII v.) – M.: Nauka. 1987. – S. 136; Iz istorii turetsko-frantsuzskikh svyazey (posolstvoYirmisekiz Chelebi Mekhmeda vo Frantsiyu v 1720-1721 gg.) // NarodyAzii i Afriki. – M., 1976, №

4. – S. 123-128; Iz istorii Osmanskoy imperii nachala XVIII v. Deyatelnost Damada Ali-pashi (1713-1716 gg.) // Uchenye zapiski LGU. Vostokovedeniye. – T.4. – Vyp. № 20. – L.: 1977. – S.34-42; Turtsiya i yevropeyskiye derzhavy v Berlinskom kongresse (1878) // Tyurkologicheskiy sbornik 1973. – M.: Nauka. 1975. – S. 121-142 – kitap

11. Sheremet V. I. Turtsiya i Adrianopolskymir 1829 g. Iz istorii Vostochnogo voprosa. – M.: Nauka. 1975. – S. 226; Osmanskaya imperiya i ZapadnayaYevropa. Vtoraya tret XIX v. – M.: Nauka. 1986. – S. 307; Russko-turetskiye ekonomicheskiye svyazi v seredine XIX veka // Istoriya SSSR. – M.: Nauka.1978. – S. 155-162; Rossiya i slavyane: Politika i diplomatiya. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Rossiya i slavyane XVIII v. – 1918 g.» (Moskva, 25–27 iyunya 1991 g.). – M.: Balkanskiye issledovaniya. – 1992. – Vyp. № 15. – S. 224; Vneshneekonomicheskiye otnosheniya i vneshnyaya torgovlya Osmanskoy imperii v kontse XVIII-pervoy polovine XIX v. //Vneshneekono-micheskiye svyazi Osmanskoy imperii v Novoye vremya. – M.: Nauka.1989. – S.125; – kitap

12. Vostochnyi vopros vo vneshney politike Rossii. Konets XVIII-nachalo XX v. / otv. red. N. S. Kinyapina. – M.: Nauka, 1978. – 434 s; Balkany i prolivy vo vneshney politike Rossii v kontse XIX veka (1878-1898). – M. : Izd-vo MGU, 1994. – 208 s. – kitap

13. Vneshneekonomicheskiye svyazi Osmanskoy imperii v Novoye vremya (konets XVIII-nachalo XX v.) / S.M. Ivanov (gl. II, III, IV, Zaklyucheniye), N.G. Kireyev (gl. III, razdel «Nachalo proniknoveniya amerikanskogo imperializma na BlizhniyVostok»), M. S. Meyer (Vmesto vvedeniya); V. I. Sheremet (gl. I). – M.: Nauka. 1989. – S. 218; Privatizatsiya v Osmanskoy imperii: uroki istorii // Gossobstvennost, goskapitalizm, privatizatsiya: Uroki istorii i sovremennost. – M.: INION AN SSSR. 1991. – S. 76-85; Iz istorii russko – turetskoy torgovli v XVII - nachale XX v./ Sergey Mikhaylovich Ivanov. // Zarubezhnyi Vostok: voprosy istorii torgovli s Rossiyey: Sb. st./ Kol.avt. Institut vostokovedeniya RAN; Otv. red. A.M. Petrov. – M.: Vostochnaya literatura, 2000. – S. 101-155; Osmanskaya imperiya v mirovoy ekonomicheskoy sisteme (vtoraya polovina XIX-nachalo XX veka). – SPb.:Izd-vo.Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, 2005. – S. 356 – kitap

14. Kleynman G. A. Iz istorii izucheniyaTurtsii v Rossii: raboty M.P. Vronchenko // Problemy istorii Turtsii. – M.: Izd.Gl. red. vost. lit. 1978. – S.115-122; Russko-turetskyi soyuz 1799 g. // Doklady i soobshcheniya istoricheskogo fakulteta (MGU). – M., 1945. – Vyp. № 3. – S. 112; Russkiye arkhivnye materialy kak istochnik dlya izucheniya russko-turetskikh otnosheniy na rubezhe XVIII-XIX vv. // Tyurkologicheskiy sbornik. – M.: Nauka. 1978. – S.151-159 – kitap

15. Oreshkova S.F. Russko-turetskiye otnosheniya v nachale XVIII v. – M.: Nauka, 1971. – S.168; Turetskiy document pervoy poloviny XVIII v. o mezhdunarodnoy situatsii v Yevrope i vneshnepoliticheskikh tselyakh Osmanskoy imperii // Tyurkologicheskiy sbornik 1976. – M.: Nauka, 1978. – S. 287-193; Osmanskiy istochnik vtoroy poloviny XVII v. o sultanskoy vlasti i nekotorykh osobennostyakh sotsialnoy struktury osmanskogo obshchestva // Osmanskaya imperiya. – M.: Nauka. 1990. – S. 240-244; Rossyskiy posol v Stambule / Sostavleniye, vstupitelnaya statya i primechaniya M. R. Arunovoy i S.F. Oreshkovoy. – M.: Nauka. 1985. – S. 225;

16. Zolotarev V.A. Protivoborstvo imperiy. – M.: Nauka. 1991. – S. 423; Rossiya i Turtsiya. Voyna 1877-1878 gg. – M.: Nauka. 1983. – S. 234

17. Mikhneva R. Rossiya Osmanskaya imperiya v mezhdunarodnykh otnosheniyakh v seredine XVIII veka. – M.: Nauka. 1985 –189 s.

К.Т. Жумагулов[1]
[1]КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Абдукадыров Н.М.[2]
[2]ТарГУ имени М.Х. Дулати,
г. Тараз, Казахстан

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ, ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ С ЕВРОПЕЙСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В XVIII-XIX ВЕКАХ

Резюме

Данная научная статья посвящена рассмотрению уровня научной разработанности истории политических, экономических и дипломатических взаимоотношений Османской империи с европейскими государствами в XVIII-XIX вв. в советской историографии. Изучение истории внешнеполитических направлений Османской империи в Европе, имело важное место в советской османистике, в частности, были подняты разные актуальные темы. Советские историки, османисты и востоковеды решили нескольких научных задач, касающихся внешнеполитических, экономических и дипломатических взаимоотношений Османской империи с европейскими странами. В советской историографии выполнен ряд научно-исследовательских работ по этой тематике, а некоторые историки специально занимались этими проблемами. В статье проанализированы научно-исследовательские работы, научно-теоретические направлениия, методологические принципы советских историков, а также раскрываются концепции советских ученых-османистов.

Ключевые слова: Османская империя, европейские государства, советская историография, османистика, экономика, дипломатия.

K.T. Zhumagulov[1]
[1]al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan

N.M. Abdukadyrov[2]
[2]M.Kh. Dulati TarSU,
Taraz, Kazakhstan

SOVIET HISTORIOGRAPHY OF POLITICAL, ECONOMIC AND DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND EUROPEAN STATES IN THE XVIII-XIX CENTURY

Summary

This research paper considers the scientific level of elaboration of political, economic and diplomatic relations history between the Ottoman Empire and European states in the XVIII-XIX century, in the Soviet historiography. The studies of the history of Ottoman Empire's foreign policy directions in Europe had an important place in the Soviet Ottoman studies

In particular there were raised various relevant topics. Soviet historians and Orientalists-Ottoman Empire researchers solved several research tasks related to the foreign policy, economic and diplomatic relations between the Ottoman Empire and European countries. In Soviet historiography there was written a number of research papers on this topic, and some historians were engaged in these issues specifically. The article analyzes the scientific research, scientific and theoretical directions, methodological principles of the Soviet historians, and reveals the concept of Soviet Ottoman Empire researchers.

Keywords: Ottoman Empire, European countries, Soviet historiography, Ottoman studies, economics, diplomacy.

УДК 94(574)

А. Ш. Бимендиев[1]
[1]Независимый исследователь, к.т.н.,
г. Алматы, Казахстан

«ВЕЛИКАЯ ШАПКА» – КАК СИМВОЛ ВЛАСТИ КАЗАХСКИХ ЧИНГИЗИДОВ

«Без султанов не может быть народа, как без поддержки не может стоять юрта».

Казахская народная поговорка

Аннотация

В данной работе автор, опираясь на обширный круг письменных, изобразительных и музейных источников, продолжает исследование властных атрибутов и регалий клана казахских торе-чингизидов – правящей элиты Казахского государства XV–XIX вв. В серии предыдущих статей, вошедших в номера журнала «Отан тарихы» за 2015-2016 гг., были разобраны такие инсигнии власти казахских правителей как трон, знамя, теперь же, рассматриваются династийные головные уборы казахских представителей «золотого рода» Чингис-хана, также восходящих к древним монголо-тюркским традициям репрезентации верховной власти, дарованной Небом.

Ключевые слова: Улус Джучи, Казахское ханство, султан, головные уборы, коническая и островерхая шапка, герб, знак m, құт.

Общеизвестно, что образ правителя в Евразийском степном пространстве в позднее средневековье, строился всецело на идее чингизизма [1, с. 14-56], основанной на предписаниях Великой Ясы, завещанной своим потомкам Чингис-ханом (к рубежу XIV–XV вв. в улусах Джучи и Чагатая Яса стала обозначаться старотюркским словом «тору», откуда произошло казахское «төре», заменившее монгольское понятие «алтан уруг»). Уподобление Чингис-хана – Тенгри, Небесному Богу, как его единственному сыну на земле, продолжало играть очень важную решающую роль и на исходе средневековья.

М.Г. Крамаровский отмечает [2, с. 72], что с 1206 г. после интронизации Темучжина, когда Великий курултай на реке Онон провозгласил его Чингис-ханом, с именем Чингиса оказались навсегда связаны символы императорской власти на всей ойкумене Великой Степи. Исследователи отмечают, что в XIII в. завоеванные монголами земли рассматривалось как родовая собственность представителей «золотого рода» («алтан уруг») Чингис-хана. К этому времени относится и сложение устойчивой политической традиции, определившей на многие века вперед систему властных отношений внутри государств-наследников Монгольской империи. Ядром этой системы стала постимперская властная элита, генеалогически связанная с Чингис-ханом, а политически – с новыми этнотерриториальными общностями. Именно, только из представителей этой элиты избирался верховный правитель государства – хан. Любой нечингизид, претендующий на сан хана, признавался узурпатором и мятежником против воли Неба. Ярким примером, определяющей и консолидирующей роли этой властной династийной прослойки, служит история казахских чингизидов (потомков сына Джучи-Орда-Эжена), которая в течение нескольких столетий, по образному определению С.Г. Кляшторного, «своими действиями и решениями, разумными или неразумными, удачными или трагически ошибочными, во многом определяла не только личную судьбу, но и судьбу всего казахского народа».

Начиная с середины XIV в. – времени исламизации Золотой Орды – членов «золотого рода» Чингис-хана в Дашт-и Кыпчаке стали титуловать арабским термином *султан*, идущего от коранического понятия светской власти. Султанами были первоначально первые казахские правители – Керей и Жанибек. Султаны в казахском традиционном обществе, чаще всего, были правителями отдельного рода или племени. По свидетельству Рузбихана, уже к первой трети XVI в. «каждый

казахский улус возглавляется одним султаном из рода Чингис-хана; каждый из них останавливается согласно Ясе на тех землях, которыми владели его предки».

В настоящей статье рассматриваются типы знаковых головных уборов казахских чингизидов, предпринята попытка их семантического осмысления. При исследовании символов власти казахских чингизидов, образовавших в начале второй половины XV в. Казахское ханство, мы обращаемся к сведениям современников Жанибека и Керея, Бурундука и Касым-хана, и других их потомков, дошедшим до нас в их повествованиях. Сложившиеся к эпохе Казахского ханства представления о Чингис-хане, характере его императорской власти способствовали созданию устойчивых образов мышления, которые находили свое выражение в эмблемах и знаках сферы власти, символах отношений господства и подчинения. Подобные процессы происходили в обществе постепенно на протяжении многих столетий, складываясь из элементов различного происхождения и разных периодов времени. Современники, конечно же, обычно не обращали внимания на многослойность и гетерогенность этого образа – образа правителя, символов власти, как и не пытались разыскать, или тем более, актуализировать смыслы, вкладывавшиеся некогда в ту или иную древнюю его составляющую и потому словно законсервировавшиеся в ней. Им было вполне достаточно либо сугубо эмоционального восприятия того, что им предъявлялось, либо же тех его трактовок, что были приняты в их время, в их среде, а среда иногда была противоборствующей стороной. Однако нам необходимо вскрывать, расшифровывать смыслы, отложившиеся наподобие культурного слоя, в том или ином элементе символического облика средневекового правителя, притом не только, чтобы просто их выявить. Исходные смыслы, которые были заложены, казалось бы, давно забыты, вполне могут исподволь влиять на восприятие того элемента репрезентации, с которым они были изначально связаны иногда и спустя столетия после своего возникновения. Наиболее устойчивыми и консервативными из таких элементов были, пожалуй, материальные предметы, прежде всего, знаки власти, инсигнии, наглядно выражавшие сан правителя, сан чингизида. Поэтому для расшифровки смыслов средневековых корон, знамен и трона казахских чингизидов, неизбежно придется спускаться по ступеням хронологии во все более глубокое прошлое кочевой цивилизации.

Истории казахских чингизидов и выявлению их роли и места в политико-экономической жизни казахского традиционного общества XVI–XIX вв. посвящено огромное количество литературы. Тем не менее, в освещении этой интересной темы остается еще много неисследованных «белых пятен». К числу таких, в первую очередь, следует отнести выявление этнографического материального субстрата, игравшего особую роль в системе оформления власти и военно-политической культуры, к коим относятся – головной убор – корона, трон, знаменный комплекс, парадный костюм, оружие, барабан и другие инсигнии казахских правителей.

Необходимо отметить, что головные уборы, отличающие носителя от своих соплеменников, придающие человеку «священные атрибуты», «божественность», возникли в евразийском пространстве в бронзовом веке. Обнаружены танцующие мужские фигуры с птичьими клювами, солнечные божества в виде человека с лучами вокруг головы, уникальные и очень близкие к людям-птицам наскальные рисунки [3, с. 9]. Так, отразился и дошел до нас один из древних символов и воплощений верховной власти – корона (*лат*. – corona) – венец, диадема (*каз*. – тәж, с персидскими корнями). Сходные головные украшения из рогов, перьев и т.п. встречаются у многих народов еще до письменных культур. Фактор определяющий символическое значение – связь с головой и верховенствующее положение относительно тела человека в целом. Корона возвышается над своим носителем и одновременно возвышает его над окружающими, воплощая саму идею господства (превосходства). При этом корона выступает знаком, проявлением высших сверхчеловеческих сил и полномочий, ниспосланных правителю.

По сведениям средневековых источников в Казахском ханстве существовали особые государственные регалии наподобие корон, особые символы и атрибуты власти, история которых еще недостаточно изучена. Проведенные нами исследования [4, с. 18–46; 5, с. 75–98] показывают, что к этим символам относится,

Рис. 1. Абулхаир хан и его сын Ералы. Пастель. Художник Джон Касл, 1734г.

в первую очередь – знамя, трон, головной убор, выполнявший функцию короны («тәж» – на каз.), тамга и др. атрибуты власти, наследованные казахскими чингизидами из практики Монгольской империи по аналогии в синхронных государствах чингизидов Евразийского пространства.

Несмотря на существующие письменные и устные сведения о наличии знаковых символов власти Казахского ханства, на сегодняшний день у исследователей нет точных сведений о том – как выглядело казахское знамя, какой формы и цвета было, что изображалось на полотнищах, размеры стяга; каков был трон казахских ханов; какова была корона, один из ярких символов, отличающий носителя от своих соплеменников; и каков был государственный герб, и были ли таковые регалии государственности, или это просто вымышленные и образные выражения историков средневековья.

В этой работе мы хотели привести промежуточные результаты проведенных исследований за последнее время и, хотели обратить внимание исследователей истории Казахской государственности и искусствоведов на предметы искусства прошлых эпох, сохранившиеся изобразительные материалы, опубликованные зарисовки путешественников XVIII–XIX вв., миниатюры средневековых авторов разных эпох, наглядно отражающие наличие всех регалий, символов власти казахских правителей в далеком и относительно недавнем историческом прошлом. Из обнаруженных нами «знаков власти», в этой работе будет рассмотрен весьма характерный и известный символ – головной убор, как атрибут правителя и, конечно же, чингизида.

Для целей изучения этого феномена кочевой культуры казахов, головного убора казахских чингизидов, как маркера знатности и регалий, очень интересна работа английского художника Джона Касла, обнаруженная нами в Третьяковской галерее [6, с. 56], рис. 1.

При этом необходимо отметить, что существование короны, как символа власти у казахских правителей, широко представлено в устном фольклоре, передававшийся из поколения в поколение. Упоминание и свидетельства о существовании короны у казахских ханов имеются и в письменных источниках. Так, неизвестный автор в первой четверти XVI в., описывая поездку посла шибанидов Джанибек-султана к правителю Казахского ханства Касым-хану, пишет: «…Приглядевшись, он

Рис. 2. «Битва при Легнице», перья в островерхом головном уборе чингизида и трехчастная форма шапки

увидел Касым-хана… На голове у него была украшенная драгоценными камнями корона Чингис-хана…» [7, с. 47, 124-125]. Далее анонимный автор этой работы отмечает: «… Справа от хана сидел хан Абулхаир (сын Касым-хана. – *А.Б.*), у которого на голове была желтая шаль, поверх которой одевался узбекский колпак с драгоценными камнями и золотой булавой» [7, с. 47; 8, с. 73-84]. При этом под «узбекским колпаком», здесь видимо имеется в виду войлочная шапка, средневековый вариант казахской «султанской шапки».

Относительно XVIII в. имеются сведения о «головном уборе» другого казахского хана – Абулхаир-хана, когда он правил в Хиве. Очевидец этих событий Д. Гладышев пишет: «Хан сидел на ханском месте, …и на нем была надета чалма красная шелковая» [9, с. 12]. Этого известного казахского хана в его казахских кочевьях запечатлел в своих работах Джон Касл. В этих работах казахский хан одет в конусную, остроконечную шапку [6, с. 55-67; 10, с. 6-57], рис. 1. Аналогичную остроконечную шапку можно наблюдать на картине европейского художника XIII в. «Битва при Легнице», рис. 2. В картине изображена битва татаро-монгол Джучидов (слева) и европейских рыцарей (справа). В этой битве, как известно, монголы разбили европейских рыцарей. Художник изобразил момент сраженного предводителя Чингис-хана, хотя он в этой битве не участвовал. Обратим внимание на головной убор Чингис-хана – это остроконечная шапка с двумя перьями и отороченная по краю синим ажурным материалом [11]. А головные уборы воинов-монголов, запечатленные в этой картине, напоминают шапку монгола-щитодержателя в гербе князя Чингиса на рис. 3 .

Рис. 3. Герб российского князя и генерал-лейтенанта Султан Хаджи Губайдулла Жангир-оглы Чингис-хана, сына хана Бокеевской Орды Жангира. Утвержден в 1866 г.

Еще один источник, который свидетельствует о существовании короны казахских чингизидов и напрямую исходит от самих носителей титулов правителей, казахских ханов и султанов – это герб князя Чингиса [12, с. 84], рис. 3. Герб князя Чингиса – это официальный геральдический знак сына хана Бокеевской Орды Жангира, князя и генерал-лейтенанта султан хаджи Губайдуллы Жангир оглы Чингис-хана,

а

б

Рис. 4. «Султаны» чингизидов на шлеме герба князя Чингиса, 4а и Токтамыш хана Золотой Орды в миниатюрах Зафар-наме, 4б.

где официальные родовые чингизовские регалии признаны, как принадлежавшие казахским чингизидам [13]. Из текста описания герба, приведенного в «общем гербовнике дворянских родов Всероссийской империи» вытекает, что основными элементами герба казахского чингизида являются две тамги: первый – в виде скошенного креста Х – знак Чингис-хана, второй – тамга в виде буквы m – знак ханов Букеевской Киргизской (Казахской) Орды. Центральный элемент герба – это булатный шишак Чингис-хана с двумя серебряными перьями в виде султанов. В данном случае булатный шишак Чингис-хана с золотыми украшениями и серебряными перьями – это боевой вариант короны казахских ханов чингизидов, он соответствует канонам доспехов золотоордынских правителей, например, булатному шишаку Токтамыш-хана, который изображен в работе средневекового художника [4, с. 18-46; 14, с. 80–84], рис. 4.

На основании этих наблюдений можно предположить, что в средневековом описании казахской короны Касым-хана, по канонам символов XVI в. должны присутствовать два пера (султана) на этой короне, которые можно обнаружить в головном уборе у предводителя монголов, изображенные на рисунке 2, являющиеся маркером знатности. Возможно, сефевидский историк устами шибанида Жанибек-султана, отнес этот знак к «украшениям из драгоценных камней короны». Но он это однозначно замечает в «узбекском калпаке» сына Касым-хана, в виде «золотой булавы», которая является обязательным элементом крепления этих перьев к головному убору.

Английский путешественник Томас Аткинсон вот как описал чингизида-султана в первой половине XIX века: «Тут я увидел султана…, высокого роста, он был одет в черный бархатный халат, обшитый соболем, и опоясан малиновой шалью. На голове у него была красная в виде конуса, шапка, обшитая лисьим мехом, украшенная совиным пером, которое показывало, что султан принадлежит к потомкам Чингис-хана» [15].

Таким образом можно предположить, что корона Чингис-хана на голове Касым-хана, имела дополнительные элементы в виде двух серебряных или натуральных перьев, которые в более позднее время трансформировались в два «султана».

В плане мифологической интерпретации семантики герба Чингиса, рис. 3, огромный интерес представляют и фигуры изображенных на гербе двух щитодержателей – знатного воина-монгола-чингизида, облаченного в воинский доспех, характерный для XIII-XIV вв., и казахского воина в парадной одежде торе-чингизида, несомненно, символизирующих идею преемственности власти казахских ханов от их знаменитого предка. Хотим обратить внимание на преемственность и головных уборов, т.е. взаимодополняемость конусной шапки монгола и шапки султанской «айр-калпак», которые на голове любого чингизида несет в себе знаковый смысл.

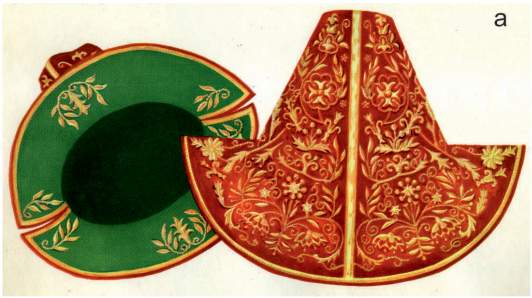

Рис. 5а. Калпак – мужской головной убор в форме высокого колпака. 50-е годы XIX в. Центральный государственный музей РК. (Орнаментированный знак т)

Рис. 5б. Султан Меньшой киргиз-кайсацкой Орды Мухаметжан Баймухамедов. Худ. Александровский С.Ф. 1883г.

Обратимся еще к одной, можно сказать группе, первоисточников, являющимися экспонатами музеев и отображенные в изобразительных источниках прошлых веков – так называемые войлочные султанские шапки. [16, табл. 56; 17, с. 304-321], (рис. 5а, б).

Головные уборы в традиционных культурах всегда являлись многофункциональным элементом костюма. Не являются исключением, в этом отношении, и головные уборы монгольского времени. Как отмечает М.Г. Крамаровский [2], встречающиеся в миниатюрах средневековья некоторые типы мужских головных уборов, являются, по сути, вымышленными. Так случилось с трехчастной «сельджукской короной», рис. 6а. Д.Талбот Райс наоборот относит ее к числу достоверных реалий, видя в ней стилизованный вариант монгольской войлочной трехчастной шапки [18]. Учитывая исламскую домонгольскую традицию в изображении трехчастных корон, а также корону тюркских каганов, можно предположить, что эта фантазийная деталь, скорее, маркировала уровень комплементарности и имели реальные прототипы, подчеркивающие воображаемую царственность.

Плоская круглая форма шапки с тканым задником, свисающим до плеч, основателя монгольской династии в Китае – Хубилай-хана [19, с. 229], рис. 6б, а также характерные головные уборы рядовых монголов с тканым назатыльником, дают основание считать, что китайская юаньская и ранняя минская живописная традиции сохранили неизменными некоторые существенные детали монгольского исторического костюма великоханского времени. Также необходимо отметить

Рис. 6а. Персонаж в сельджукской короне (по Талботу Райсу)
Рис. 6б. Плоская шапка с тканым задником
Рис. 6в. Женский головной убор бокко
Рис. 6г. Головные уборы чингизидов в Монгольской империи.

Рис. 7а. Монгольский тысячник. Лоренцетти А. «Мученичество францисканцев», 1330 г.
Рис. 7б. Татаро-монгольский хан с придворными, устраивающий щедрое угощение. Трактат «О семи наместниках». Италия, Генуя 1330 г.
Рис. 7в. Монгольский лучник, стреляющий в Себастьяна. Джованни Дель Бьондо.
Рис. 7г. Монгольский всадник. Джотто. «Распятие Святого Петра», 1299 г.

традицию использования в Золотой Орде и в монгольской империи женского головного убора – бокка [2; 19, с. 233], рис. 6в, и очень широкого распространения остроконечной и трехчастной шапки, запечатленные в европейских картинах [20; 21; 22; 23], рис. 7а, б, в, г.

Вопрос об этнографической идентификации этих шапок с традицией головных уборов монгольского рода Борджигин, к которому принадлежал Темучжин, необходимо рассмотреть в разрезе исторической ретроспективы степных кочевых культур, уходящую вглубь тысячелетий, учитывая, в самом общем виде, картину возникновения и развития искусства войлоковаляния в Евразии с момента его фиксации археологическими памятниками и до XIX века, а также историю возникновения формы этих шапок и семантики, восходящие к вселенской мифологической картине мироздания кочевого мира, о Вечном Синем Небе.

Самым известным войлочным атрибутом центрально-азиатской материальной культуры были остроконечные шапки, впервые описанные Геродотом в V в. до н.э.: «Скифы носят войлочные шапки и кафтаны, живут в войлочных шатрах». Также они часто встречаются на памятниках сакско-скифского изобразительного искусства [24, с. 143-163] рис. 8а, г распространившихся на всей протяженности Великого Степного пояса – от северного Черноморья и до высокогорной Тувы и Алтая.

По мнению исследователей, широкое освоение принципа войлоковаляния стало возможным после одомашнивания овцы, содержание которых большими стадами стало возможным при наличии в хозяйстве собак и верховых коней, т.е. после доместикации лошади, период между V–IV тыс. до н.э. Однако, независимо от места возникновения, способ валяния распространился, главным образом, у тех народов, для которых овцеводство стало важнейшим и широко практикуемым занятием – кочевым скотоводством в Евразийской степной полосе [24, с. 202-227; 25, с. 50-60; 26, с. 41].

Войлочное производство, как материальная культура кочевой цивилизации степи имеет несравненные художественные качества, вещественными подтверждениями которых являются находки из кургана «Аржан-1» [25, с. 5], и шедевры кургана Пазырыкской долины [24, с. 44; 26, с. 19], а также многочисленные изображения на сакско-скифских золотых предметах, ахеменидских рельефах и глиптике [24, с. 143-163], рис. 8а-д. Они сыграли исключительную роль в формировании особого

а

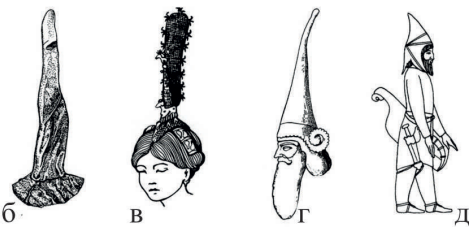

б в г д

Рис.8а. Скифы в остроконечных шапках.
Рис.8б. Войлочный колпак из погребения женщины, Ак-Алаха
Рис. 8в. Женский головной убор-парик (реконструкция), Ак-Алаха-3 (по Н.В. Полосьмак)
Рис. 8г. Скунха, вождь саков. С рельефа Бехистунской скалы.
Рис. 8д. Сакский воин с персепольского рельефа.

места и статуса при изготовлении головных уборов из этого материала, служившие маркерами социального статуса своих владельцев. Об этом свидетельствуют головные уборы и предметы одежды из некрополя Ноин-Улы, которые относятся к гунно-сюннуской культуре кочевого народа. Исследователи обращают внимание на то, что использование войлоков в Поднебесной отмечено в период сюннуского владычества, с III в. н.э. Вторично войлочное производство развивалось в период монгольского завоевания в 1280–1368 гг. Но искусство войлоковаляния не привилось в Китае после заката Монгольской империи. Даже лучшие войлоки, включая созданные императорскими мастерами VI–VII вв., рассматривались китайцами как ужасный результат варварского влияния.

Головные уборы «калпак» и др. предметы хозяйства и быта монголов, казахов и других кочевых народов, мало чем отличаются от форм, выработанных ноин-улинцами около двух тысяч лет назад. Технические возможности войлоков в целом соответствуют образу жизни обитателей холодных северных степей, как благодаря плотности непромокаемости, так и пластичности и быстрого изготовления.

Наиболее архаичный вариант головного убора представляют женские свадебные головные уборы «саукеле», почти точные копии конической шапки знаменитого иссыкского «Золотого человека», V–VII вв. до н.э. [27, с. 7], рис. 9б, г.

Потомки пришедших с Востока орд гуннов, тюрков, кыпчаков, монголов, татар принесли эту культуру в Восточную Европу. В период тюркской экспансии войлоки получили второе дыхание и получили распространение в Восточном

а б в г

Рис. 9 Конические и архаичные формы головных уборов разных эпох. а. Сакско-скифского времени; б. Иссыкский Золотой человек; в. Кипчакская женщина; г. Казахская девушка, XVIII–XIX вв.

Рис. 10. Высокие войлочные шапки разных эпох.
а. Османский кечели
б. Хумаюн. Худ. Дуст Мухаммад, ок. 1546 г.
в. Портрет шаха Абул-Мали, фаворита Хумаюна. Худ. Дуст Мухаммад, 1556 г.

Туркестане, Памире, войлоки проникли в Мавераннахр, через Хорасан в Иран. Арабское нашествие VIII в. и исламизация многих стран Востока, практически не повлияли на состояние ремесла. Последовавший в XI в. приход к власти сельджуков, рассматривавших войлок как один из маркеров своей культуры, способствовали распространению войлоковаляния на всех захваченных территориях, вплоть до Испании. С приходом тюрок местному населению было запрещено надевать высокие войлочные шапки, и вменено ношение фесок, поскольку «войлочные колпаки» становятся атрибутом исключительно правящей династии и определенных социальных слоев. В Анатолии с XIII в. белые высокие шлемы из войлока носились только офицерами высокого ранга, конические шапки «кулах» – слугами сераля, солдатами и дервишами некоторых орденов. Особая социальная группа населения Оттоманской империи янычары назывались «кечели» – «люди одетые в войлок», благодаря шапкам, украшенные длинной полосой войлока «кече» [28, с. 252, 254], рис. 10а.

Следует особо отметить, что в течение последних двух с половиной тысяч лет собственно войлок служил гарантом самого существования кочевых культур Великой Степи, вне зависимости от их этнокультурного генеза.

Войлочная шапка была характерной и для эпохи бабурида Хумаюна. Эта типичная войлочная шапка, напоминающая «султанскую» шапку казахских чингизидов, называлась «тадж-и-изат», которую разрешалось носить только узкому кругу приближенных императора. Шапка представляла собой типичный войлочный конусный (остроконечный) колпак, рис. 10б, в, с повязанным вокруг него красивым шарфом и украшенный пером или аграфом. Исследователи полагают, что этот головной убор Хумаюн придумал и сделал обязательным для приближенных, в противовес сефевидскому «тадж-и-хайдари», который носили придворные кызылбасского персидского шаха. Обязательное ношение «тадж-и-изат» было отменено императором Акбаром в день его совершеннолетия, после вступления на престол моголов [29]. В данном случае войлочная шапка у бабурида Хумаюна выступает и несет, видимо, не только религиозную функцию, выделением его суннитской веры от шиитской, а также подчеркивает древние традиции и имеет древнетюркские корни, восходящие к Вечному Синему Небу, рис. 10б.

По наблюдениям Т.Д. Скрынниковой, головной убор лидера, не просто часть обыденной одежды, он являлся «атрибутом правителя». Она же обратила внимание, что §255 «Сокровенного сказания», чингисовские наставления о «Великой шапке» явились необходимым условием наследования власти Угедеем [30, с. 66-88].

Таким образом, как видно из нашего анализа, остроконечные и конусообразные войлочные шапки имеют тысячелетнюю историю, а также имели сакральный смысл, возведенный в ранг царственности, как символ правителей. Войлочный материал имел значение как практичности, так и священности в мировоззрении кочевников, в некоторых случаях и как опознавательный знак, формы в виде остроконечных или конусообразных головных уборов играли глубокую идеологическую и мифологическую роль, будучи изготовленными в соответствие с мифологическими представлениями древних номадов [27, с. 7], рис. 9а, б. В этом случае головной

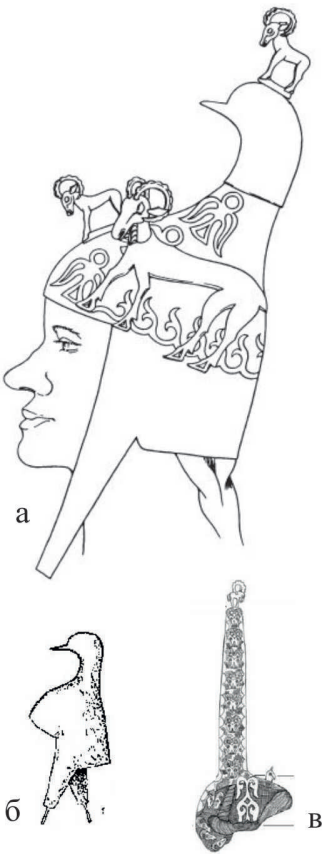

Рис. 11. Мифологические знаки в остроконечных и конусообразных головных уборах.

убор обозначал сакральный (верхний, небесный) мир, и поэтому основными украшениями на нем были солярные символы и знаки, представляющие в совокупности своеобразный текст. Весьма показательно, что основными употребляемыми на уборах знаками были конь, птица, архар (олень), также древо, которые как символы выполняли функции медиатора (посредника и связи между тремя мирами: верхним, средним и нижним). Так, например, пазырыкские «воинские шлемы» имели абрис в виде «птичьей головы», а основными деталями декора были фигурки все тех же лошадей и баранов [24, с. 157], рис. 11а, б, в.

Остроконечные головные уборы археологических окуневских культур первой половины 2-го тыс. до н.э. (эпоха бронзы) на территории Южной Сибири, сменившая афанасьевскую и предшествовавшая андроновской культуре, представляют собой большие антропоморфные и зооморфные изваяния и стелы в виде цилиндрических головных уборов, высотой доходящая до 6 метров, а также наскальные рисунки с очень высокими остроконечными головными уборами [31, с. 37-81], рис. 12а.

При этом некоторые исследователи отмечают, что колпак – это атрибут воина-эр'а – хозяина своей земли, а удлиненные головные уборы, как и удлиненные черепа хуннов (хунну), это подражание знаку единорога, который возможно олицетворял Тенгри [32], рис. 12б, в, г.

По Н.В. Леонтьеву и Ю.Н. Есину изваяния окуневской культуры – это мировой столп, в ряде случаев персонифицированный в обряд космического змеевидного дракона. Все другие персонажи, расположенные на «теле» дракона, являются его порождением и связаны с разными частями Вселенной [33, с. 143, 195], рис. 12 а, г, д, е.

Интересна мифология, приведенная в труде персоязычного автора середины XI в. Гардизи «Зайн ал-Ахбар» [34, с. 101], где ассоциативна связь понятий дракона-змеи, женщины-хатун (жены предводителя), реки и женского волоса, плавающего в божественной реке. Многие исследователи этот сюжет раскрывают и используют в качестве генеалогической основы происхождения кимаков. С.М. Ахинжанов [34, с. 110-112] доказывает, что каи являются народом переселившимися в верховья

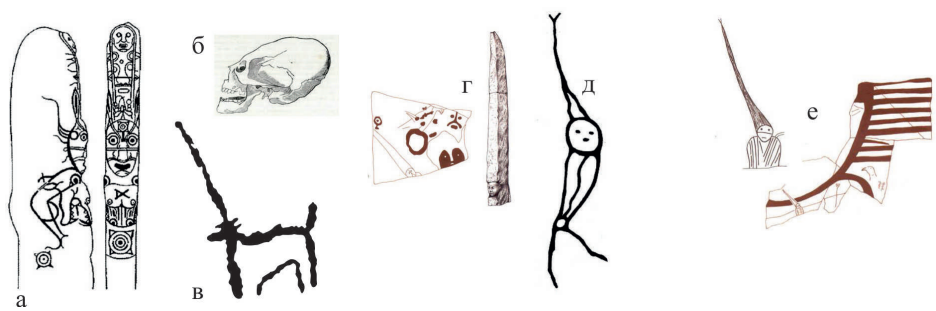

Рис. 12. Окуневские изваяния в виде остроконечных цилиндрических форм.

Иртыша из восточной монгольской степи, и этноним каи в диалектах монгольского языка означает змею, дракона и имеет тамгу, изображеннуя в виде змеи.

Во времена Уйгурского каганата, по данным источников [35, с. 35] о племенах, каи или си упоминаются в виде дачун тайцзы, что в переводе означает «великие змеи», а в кыпчакских женских захоронениях археологи фиксировали наличие остроконечных головных уборов [19, с. 179], рис. 13а, а в декоре костяных накладок для колчанов изображение трехчастных головных уборов [36, с. 234], рис. 13б.

Исходя из всего сказанного, уместно предположить, что змей-дракон был тотемным животным определенного крупного этнического коллектива, распространившиеся к XII–XIII вв. по всей Евразийской степной зоне.

И, возвращаясь к приведенному Гардизи сюжету о супруге предводителя кимаков, которая плавала в образе волоса (элемент головы), в обожествленной кимаками реке-духе (река – бог кимаков), хозяином которой являлся дракон, напрашиваются параллели: у многих народов существует поверье, что дракон (и змей – главная его ипостась) является первосоздателем всего сущего на земле. Дракон отделил небо от земли, создал солнце, людей, но остался божеством нижнего мира. Представление о последнем связано с божеством плодородия, основой всего сущего, иначе говоря, дракон (змей) не только тождествен божеству, живущему на земле, но он также имеет непосредственное выражение в женщине-хатунь, как созидательница и мать человечества, в воде без которой прекращается всякая жизнь.

Для нас важно, из контекста этого анализа, что все исследователи подчеркивают «божественность» или же «священность» «трезубчатой короны», головного убора в виде «островерхого колпака», и взаимосвязанность этого персонажа с солярным культом, который мог означать небо, вселенную, а также с драконом, как божеством, живущим на земле и имеет отношение к женщине-хатунь, как созидательнице и матери человечества.

Для полного раскрытия и понимания семантики остроконечных головных уборов казахских чингизидов, придающие им «священные атрибуты» и отличительную божественность носителя от своих соплеменников, необходимо обратиться к древнетюркским и тюркским обрядам почитания Верховного божества Тенгри.

У древних тюрок моление небу считалось священным культом, которое проводил каган вместе со знатными людьми, чтобы принести жертву богу Неба. К обряду не допускались ни женщины, ни девушки. Примечательно, что мужчины при молении прикрепляли к головному убору по две ленты, но их они не одевали на голову при проведении обряда. Головной убор одевал только один человек, который вел церемонию и он должен был одет в суконную (войлочную) одежду. При этом у него головным убором являлась высокая женская шапка [37, с. 273].

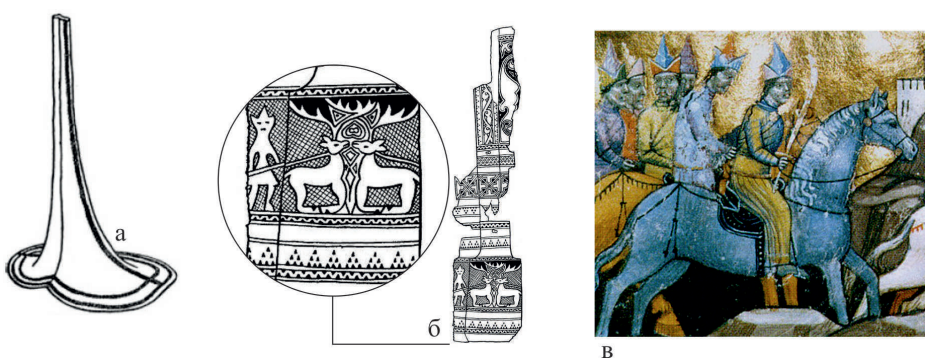

Рис. 13.
а. Головной убор кипчакской женщины, XII в.
б. Кипчакская костяная накладка XIII–XIV вв.
в. Монголы в Венгрии, 1241 г. Венгерская Национальная библиотека.

Рис. 14. Казнь у казахов. XVIII в. Художник А. де Барбиш. Альбом рисунков «Киргизия. Обычаи». ГЭ. Санкт-Петербург

Л.П. Потапов приводит этнографические данные, что у бельтиров ленты или повязки (могли быть и перья), которые прикреплялись к шапке (головному убору), называют «ульдурбе», что означает головной убор «творца», или по некоторым толкованиям название духа, т.е. остроконечный головной убор, который связан со служителями тенгрианского (шаманского) культа [37, с. 266].

В генеалогической легенде, сохранившейся в анналах династии Чжоу, говорится о предках древних тукю, в числе которых один (родившийся от волчицы) «был затронут дуновением духа, поэтому он обладал способностью вызывать ветер и дождь» [37, с. 65, 120, 223-224]. Обратим внимание на получение древних тюркских шаманов шаманского «дара» через «дуновение» божества или духа. Надо добавить еще следующее замечание Ф.Симокатты: «Своими жрецами ставят тех, которые, по их мнению, могут дать им предсказание будущего» [37, с. 121, 148]. Многие исследователи указывают на исторические факты, что шаманы в раннем и более позднем средневековье действительно участвовали в государственном

Рис. 15а. Портрет султана Тезека. Ч. Валиханов

Рис. 15б. Тезек Муралин - ага султан албанского рода. Худ. Кошаров. 1864г.

Знак *т* на головном уборе казаха и татаро-монгола XIII в.

Рис. 16. Знак т на головных уборах казахов (на рис. де Барбиша) и гербе князя Чингиса. Знак т на головном уборе казаха и татаро-монгола XIII в.

управлении у кочевников. Жан-Поль Ру дал сводку фактов, почерпнутых из письменных источников, указывающих на политическую роль шаманов, вплоть до того, что они порой выступали основателями государств, вождями племен и т.д. [37, с. 122-123, 271]. В рукописи мусульманского автора Васаф-шаха (конец XII – начало XIII вв.) описывается, как «хакан тюрков» выступал с пророчеством или предсказыванием в церемонии, связанной с культом огня [37, с. 122].

У монголов XII в. шаманы входили в правящую верхушку родов. Напомним и о знаменитом шамане, носившем титул «небесного» (Тэб Тенгри), возглавлявшем церемонию возведения на престол Чингис-хана [37, с. 122, 130; 38, с. 167]. По данным Л.П. Потапова шаманами были – сын Чингис-хана Чагатай и его жена. Вплоть до XIX в. они почитались как «хозяева общемонгольского огня» у южных монголов и забайкальских бурятов. Следовательно, участие шаманов в управлении государством у кочевников Центральной Азии – не исторический эпизод, а скорее традиция.

Ряд исследователей вполне обоснованно усматривают шаманский ритуал в церемонии возведения каганов на престол. Еще Лю Мао-Цай, опираясь на китайские источники, обращал внимание на сходство этой церемонии с ритуалом возведения каганов на престол, и находил, что каган «одновременно считался верховным духовным лицом государства и, что его суверенная власть вытекала из магической власти» [37, с. 123]. А Т.Д. Скрынникова обращает внимание на сходство, которое наблюдается у правителя/жреца и у шамана в атрибутике, сходство, которое является бульшим, чем просто внешнее сходство, поскольку, вероятнее всего, для обеих групп эти атрибуты были связаны с предками: шапка,

бубен/барабан, копье/знамя, трость/плеть [39, с. 225]. Как было отмечено выше, об этих атрибутах, особенно о шапке, как атрибутах шамана, писалось много. Как справедливо отмечает Т.Д. Скрынникова, хотим подчеркнуть, что эти атрибуты шамана были и принадлежностью правителя.

Островерхая шапка со знаком птицы – это знаки возвеличивания Неба и богини Умай, это те атрибуты, обладающие магической силой, дающие кут, «священную благодать» каганам. Забота каганов о легитимности и укрепления собственной власти привела не только к обращению, но и бережному сохранению и развитию народных представлений тюркоязычных кочевников о кут. Это делало модификацию упомянутых культов кочевой аристократией более доступной для влияния на рядовых кочевников.

Таким образом, остроконечная войлочная шапка – это результат замены живых реалистических образов (птичьих головных уборов) на условные знаки и символы, прихода нового абстрактно-схематического стиля. Священная шапка, берущая начало из тотемических представлений, когда «свято было звериное», показывало, что божественная сила в звере и чтобы обладать ею, человек должен приобретать образ зверя или, по крайней мере, быть получеловеком, полузверем. Остроконечная шапка шамана или ее носителя изображала обычно лося, оленя (единорог), а часто птицу, в некоторых случаях и змеевидного дракона и олицетворяла в древнетюркских традиционных верованиях представления о сношениях с миром духов, о внесении через нее посредством молений и жертв, о покровительстве небесных богов. Она также отражала процесс появления людей с отличительным элементом в головном уборе, придающем носителю «священность» птиц (Умай – мать – птица – огонь), как надежных посредников между миром людей и воображаемым миром духов и Небесных богов. Дракон со способностями летать и дышать огнем, возможно был одним из забытых проявлений Умай, на это указывает телеутовский призыв Умай: «тридцатиголовая мать-огонь, …, спустись, окружи и будь отцом! Спустись, покрой и будь матерью, …, с гребневидной головой мать Умай».

Атрибут (головной убор) с неестественно большими размерами, возможно, был изначально женским, как на это указывает этнографические материалы алтайских тюркских народов: что при молении Небу, все мужчины снимают свои головные уборы, а старший – надевает суконную одежду, высокую женскую шапку. Также этот атрибут, возможно, является реликтом из эпохи матриархального общества, где господствовало женское начало, на это указывает категорический запрет на присутствие в молениях Небу, главному божеству – всему женскому: женщинам, девушкам, самкам животных, включая жертвенных ягнят.

Важный момент – предводителю, вступающему в связь с Небом без посредника (т.е. без шамана и бубна), этот головной убор придавал «священный атрибут», призывая мать Умай, обладающую магический силой, дающую кут и «священную благодать» и «божественность».

Взаимосвязь «кут» с духами предков, которую мы рассматривали в работе «Еще раз о термине «жуз» [40, с. 112-125], связь с головным убором отражает значение слова «құтас», имеющий корень «құт» и означающий, согласно словарю В.Радлова [41, с. 992] – «украшение головы, султан», являющееся частью головного убора любого чингизида.

В историческом контексте интересно то, что для средневековой Европы – шапка знак высокого общественного положения, символ власти и даже «представитель полномочий того, кому она принадлежит». Причем это относится и к главе всего христианского мира. М.А. Бойцов в своей работе «Величие и смирение. Очерки политического символизма в средневековой Европе» приводит впечатление средневекового очевидца от папской «шапки»: «Вслед за папой ехал рыцарь в доспехах на большом коне и держал в руке длинный шесть, на шесте была высокая заостренная (наверху) шапка, вверху узкая, внизу такая широкая, что цепляла обе стороны переулка. Она была поделена на желтые и красные (полосы), спускавшиеся сверху вниз. На шапке было золотое навершие, а на навершии стоял золотой ангел…» [42, с. 155]. При этом автор приводит разъяснение, что

нет удивительного в том, что этот очевидец, используя слово hut (кут. – *А.Б.*), не вкладывает в него иной смысл, нежели «шапка» или «шляпа».

Далекие отголоски понятия «кут», как знак связи с Небом, Умай, можно увидеть в названии саков, которых ираноязычные персы называли «тиграхаудами», что означало «саки с остроконечными шапками», где «шапки» относились ко второй части слова «haud», очень созвучного со словом «кут» (хауд). Это подтверждается существующей гипотезой об иранском происхождении слово «кут» (qut – древнеиранское «kaut»), принадлежащее Х.Шедеру [43, с. 177]. Возможно двухчленное название иранских боевых шлемов «кулахуд» восходит к этим понятиям.

Неизменность формы этого головного убора, своеобразной короны кочевых империй, в течение тысячелетий, из глубины веков, позволяет экстраполировать это миропонимание в разные эпохи, свидетельством которых может выступать проведенный анализ, как процесса получения материала войлока, а также формы этих головных уборов, их морфологии, функции, их особой роли, как социально-дифференцирующего атрибута и сакральности, мифологической информации о своем носителе.

Шапка «султанская» казахских чингизидов, как аналог Великой шапки Чингис-хана, несет в себе всю эту семантику. В обрядовых действиях и текстах характерное вместилище харизмы – это голова вождя, древко знамени или его навершие (макушка отца… Кюль-Тегина). Исследование показывает, если в знамени эту роль играет навершие [44, с. 12-36], то для правителя вместилище харизмы также важно, благодаря наличию головного убора со знаком Умай (перья, стрела), символизирующее покровительство, оказанное Небом. Но для казахских ханов и султанов важно еще обращение к харизме великого предка Чингис-хана.

Иконографическим воплощением харизмы Чингис-хана для его потомка казахского хана Касым-хана, является наличие в головном уборе двух перьев – черного и белого, восходящие к обрядовым действиям, связанных с харизмой Чингис-хана, а точнее к его двум знаменам «Цаган сульдэ» (Белое знамя) и «Хара сульдэ» (Черное знамя). «Цаган сульдэ» символизировало покровительство, оказанное небом Чингис-хану и его роду; «Хара сульдэ» представляло воплощение его харизмы, т.е. Чингис-хана [45, с. 94-107].

Надо отметить, что эти символы на островерхом головном уборе любого казахского чингизида, утвердились как говорящие знаки, как знаки Казахских ханов и султанов, рис. 14. Этот язык образов для большинства подданных оказался более понятным, в то же время более доступным, чем тексты сложных письменных законов и привилегий. Это мы можем заметить на зарисовке Ч.Ч. Валиханова «Портрет старшего султана Тезека», где чингизиды XIX в. изображены «…в старинном головном уборе, украшенном перьями птицы каркара, сильно напоминающем нам головные уборы монголов…» [46, с. 257-260], рис. 15а. Надо отметить, что по словам А.Х. Маргулана, Ч.Ч. Валиханов был внимателен в передаче всех особенностей пышных парадных костюмов и головных уборов. Этого же героя-чингизида в своих работах запечатлел художник Кошаров, где головной убор снабжен «султаном», рис. 15б.

Вот как заметил этот язык обрядов и говорящие знаки английский путешественник Т.Аткинсон при встрече казахского чингизида: «На голове у него была красная в виде конуса шапка, украшенная совиным пером, которое показывало, что султан принадлежит к потомкам Чингис-хана» [15].

Казахские чингизиды, кроме Великого предка Чингис-хана, практически заменившего культ Тенгри, поклонялись и харизме предков по линии ближайшей ветви. Иконографическим изображением этой харизмы выступает тамга, знак тамги – m.

По сохранившимся изображениям, в этнографических и художественных зарисовках и картинах XIV в. и XVIII–XIX вв. можно разглядеть и «прочитать» ценные сведения о деталях, черте, особенностях покроя, размерах, материале и, самое главное, наличие и расположение украшений и скрытых символов в головных уборах, способа ношения, которые являются наиболее устойчивыми, не случайными, и являющимися характерными для всего хронологического

Рис. 17а. Казахский султан с соколом. 1812. Художник Е. Корнеев.

Рис. 17б. Портрет султана Адиля Нуралиева. 1854. Художник Р. Чередеев

Рис. 17в. Монгольский тысячник. Лоренцетти А. «Мученичество францисканцев», 1330 г.

периода и территориального охвата. В течение всего рассматриваемого периода характерными особенностями головных уборов чингизидов, оставшихся в наследство от кочевых предков, остаются использование меха и войлока, сохранение высокой остроконечной верхушки, несмотря на изменение в хозяйстве, социально-экономической жизни, а также широкое культурное взаимодействие с другими народами. Сравнение головных уборов на рис. 16 показывает стойкое сохранение именно этих головных уборов (мужских меховых шапок, войлочных шляп «калпак») и даже возрождение традиции их ношения на рубеже XV–XVI вв. В этом контексте для нас представляет интерес характер отражения символических знаков власти, т.е. знака тамги (знак m) в самом символе власти, т.е. в головном уборе. На рис. 5а, 14, 16а-г [16, табл. 56; 17, с. 46, 86], можно обнаружить расположение знаков власти в обозримом месте головного убора, возможно для усиления характера воздействия символа власти чингизида на политическое поведение людей. Это воздействие определяется не только связью политического символа с мировоззренческими представлениями, но и с уровнем развития общественного сознания кочевого общества, в котором преобладает магическая ментальность, где символ (головной убор с тамгой), практически отождествляется с властью.

Украшение двумя перьями головных уборов, представляет собой символизацию родственной связи носителя, т.е. казахского чингизида, с тотемным предком, харизмой Чингис-хана в виде его двух знамен («Хара сульде» и «Цаган сульде»), тем самым, легитимируя власть чингизида или его родовой группы над конкретной территорией. Поздние головные уборы казахских чингизидов украшались не только перьями,

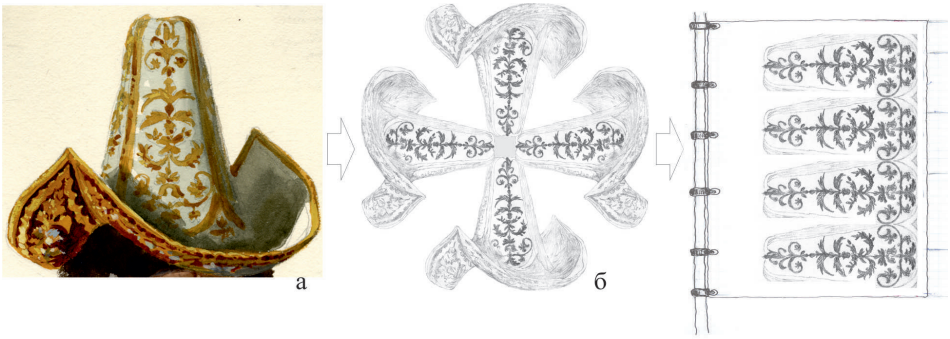

Рис. 18 Рисунок раскроя и развертки визуальных знаков головного убора

но и другими дополнительными символическими изображениями, как правило, рисунками, орнаментально представляющими древо и знамена (заменитель тех же перьев), свидетельствовавшими о властных полномочиях его носителя. Таким образом, покрытый визуальными знаками прав и обязанностей предводителя, головной убор конической формы приобрел особую значимость и воспринимался в казахском обществе как символ власти [10, с. 6-57], рис. 17а, б, как у татаро-монгол Джучидов XIII в. [20] рис. 17в.

Из обнаруженных нами [47] трех видов головных уборов, являвшихся символами власти казахских чингизидов, наиболее значимым, на наш взгляд, является, именно, коническая островерхая шапка, которую можно увидеть на голове казахского хана XVIII в. Абулхайр-хана, рис. 1, а также более поздний вариант (XIX в.) – на голове его внука, султана Адиля Нуралиева, рис. 17в.

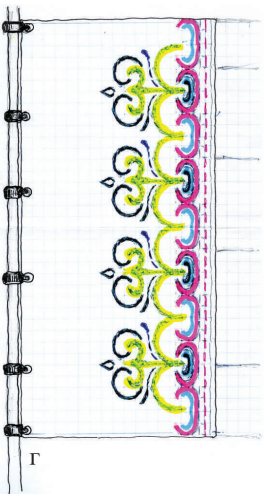

18г. Казахское белое знамя. Реконструкция А.Ш. Бимендиева. Знамя №2 [4, с. 36].

Дополнительно можно отметить еще одно наблюдение – при раскрое и развертке визуальных знаков головного убора на плоскость, все четыре древа располагаются таким образом, что материал, в котором присутствуют узоры, превращается в знамя казахского чингизида, приведенные нами ранее в работе «Знамя как символ власти казахских ханов-чингизидов (по изобразительным и этнографическим источникам) [4, с. 18-46], рис. 18 а, б, в, г.

Обобщая сказанное, можно провести параллели, связанные с изучением потестарно-политической символики и атрибутики власти в традиционных политических культурах народов мира (индейцев Аляски XIX в.): «Самыми престижными атрибутами считались головные уборы, которые красноречивее других прочих атрибутов указывали на высокий статус своего владельца и воспринимались как символы его власти. …Среди них особо значимым считался конический головной убор, декор которого обычно нес такую высокую символическую нагрузку, что данный тип убора вождя приравнивался к родовому гербу» [48, с. 285-300].

Список использованной литературы

1 Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая… // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. – Алматы: Гылым, 1992. – С. 14-56.

2 Крамаровский М.Г. Золото Чингизидов: Культурное наследие Золотой Орды. – СПб.: Славия, 2001. – 364 с.

3 Максимова А.Г., Ермолаева А.С., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения урочища Тамгалы. – Алматы: Өнер, 1985. – 144 с.

4 Бимендиев А.Ш. Знамя как символ власти казахских ханов-чингизидов (по изобразительным и этнографическим источникам) // Отан тарихы. – 2015. – № 3. – С. 18-46.

5 Бимендиев А.Ш. Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры // Отан тарихы. – 2015. – № 4. – С. 75-98.

6 Бимендиев А.Ш. К открытию новых портретных изображений казахских ханов Абулхаира и Ералы работы художника Джона Касла, хранящихся в фондах Третьяковской галереи и Русского музея // Материалы международной научной конференции «Развитие Казахского ханства: эпоха, события. личности», посвященной 550-летию Казахского ханства (1 октября 2015 года). – Актобе, 2015. – С. 55-67.

7 Атыгаев Н.А. Казахское ханство в потоке истории. Очерки. – Алматы: Елтаным, 2015. – 384 с.

8 Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Новый источник по истории Казахстана XVI века: предварительные результаты изучения ʻĀлам-āрā-йи Шāх Исмāʻӣл // Отан тарихы. – 2013. – №2. – С. 73-84.

9 Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740–1741 гг. Гладышевым и Муравиным. Изд. с приложением совр. карты Миллерова пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно, Я.В. Ханыковым, действ. чл. Имп. русск. геогр. общества. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1851. – 85 с.

10 Бимендиев А.Ш. История и культура казахского народа в изобразительных источниках // Казахи. История и культура. Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев. – Алматы: АБДИ Компании, 2004. – С. 6-57.

11 The Battle of Liegnitz; The Beheading of Heinrich and His Soul Carried by Angels to Heaven. The J. Paul Getty Museum (Музей Гетти, Калифорния, США). Эл. ресурс: http://www.getty.edu/art/collection/objects/4019/unknown-maker-the-battle-of-liegnitz-the-beheading-of-heinrich-and-his-soul-carried-by-angels-to-heaven-silesian-1353/?artview=dor93528.

12 Мукатаев Г.К. Хан Жангир. Великий преобразователь степи. – СПб.: Изд-во М.В. Иркиной, 2001. – 88 с.

13 Герб Князя Чингиса. Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской империи. По материалам Государственного реестра уникальных документов Архивного фонда Российской Федерации (РГИА, ф.1411, оп.1, ед. хр. № 102) // Эл. ресурс: http://gerbovnik.ru/arms/1973.html.

14 Бимендиев А.Ш. Знамя Казахского ханства в изобразительных и этнографических источниках. Часть 1 // Политическое и культурное влияние Казахского ханства в евразийском пространстве. Сб. матер. Междун. науч.-практ. конф. – Семей: ГУ им. Шакарима г. Семей, 2015. – С. 80-84.

15 Аткинсон Т. Путешествие по русско-китайской границе и степям Центральной Азии // Всемирный путешественник. – Т. IX. – СПб, 1871. – С. 49-93.

16 Казахский народный костюм. Альбом. Центральный государственный музей Каз. ССР. Ответ. ред. С.С. Есова, рис. А.Галимбаевой. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 50 с.

17 Казахи. История и культура / Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 656 с.

18 David Talbot Rice, Basil Gray. Illustrations to the “World History” of Rashid Al-Din. – Edinburg: University Press, 1976. – 192 s.

19 Большой атлас истории и культуры Казахстана / Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2008. – 880 с.

20 Эл. ресурс: Ambrogio Lorenzetti. Martirio di cinque frati francescani // https://it.wikipedia.org/wiki/Basilica_di_San_Francesco_(Siena)#Cappelle_del_transetto.

21 Эл. ресурс: Miniature of a Tartar khan enthroned at a lavish banquet with courtiers, dogs, and musicians, illustrating Gluttony. Italy, N. W. (Genoa) http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=24289.

22 Эл. ресурс: Giovanni del Biondo. Martyrdom of St Sebastian. Firenze, Museo dell'Opera del Duomo, il Martirio di San Sebastiano (1370-75), parte centrale di un trittico //https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/86/Giovanni_del_Biondo_-_Martyrdom of_St_Sebastian_and_scenes_from_his_life_-_central_panel.jpg

23 Эл. ресурс: The Stefaneschi Triptych, rear face, created by Giotto di Bondone in 1320 for Cardinal Jacopo. 1320 // https://it.wikipedia.org/wiki/Polittico_Stefaneschi

24 Полосьмак Н.В. Всадники Укока. – Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2001. – 336 с.

25 Грязнов М.П. Аржан. – Л.: Наука, 1980. – 62 с.

26 Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани. – М.: Искусство, 1968. – 136 с.

27 Акишев,А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.

28 Царева Е.Г. Войлоки Евразии // Культурное наследие народов Центральной Азии, Казахстана и Кавказа. – СПб: «Наука», 2006. – С. 226-265.

29 Эл. ресурс: Дуст Мухаммад. Портрет Шаха Абул Маали. ок. 1556 г., Музей Ага Хана, Женева // https://ru.wikipedia.org/wiki8C#/media/File:6_Dust_Muhammad._Portrait_of_Shah_Abu%27l_Ma%E2%80%98ali._ca._1556_Aga_Khan_Collection.jpg

30 Скрынникова Т.Д. Представления монголов XIII века о харизме и культ Чингис-хана // «Тайная история монголов»: источниковедение, филология, история. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. – С. 66-88.

31 Вадецкая Э.Б. Изваяния окуневской культуры // Памятники окуневской культуры. – Л., 1980. – С. 37-81.

32 Эл. ресурс: Колпак и длинные головные уборы // http://www.khakasia.com/forum/index.php?threads/8B.846/#post-13437

33 Леонтьев Н.В., Капелько В.Ф., Есин Ю.Н. Изваяния и стелы окуневской культуры. – Абакан: Хакасское кн. изд-во, 2006. – 236 с.

34 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.

35 Малявкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX–XII вв. Новосибирск: Наука, 1974. – 210 с.

36 Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII в.). – Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2003. – 248 с.

37 Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. – 321 с.

38 Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Т. I. Кн. 1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 221 с.

39 Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Изд. 2-е, перераб. и исправл. – СПб.: Евразия, 2013. – 384 с.

40 Бимендиев А.Ш. Еще раз о термине «жуз» // Отан тарихы. – 2016. – № 3. – С. 112-125.

41 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1899. – 1052 стб.

42 Бойцов М.А. Величие и смирение. Очерки политического символизма в средневековой Европе. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 550 с.

43 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные/ АН СССР.Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1974. – 768 с.

44 Бимендиев А.Ш. К проблеме образа птиц в навершиях знамен у казахских правителей средневековья // Отан тарихы. – 2016. – № 2. – С. 12-36.

45 Галданова Г.Р. Эволюция представлений о тэнгэри (по текстам монголоязычных обрядников) // Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники. – Улан-Удэ, 1995. – С. 94-107.

46 Бимендиев А.Ш. Чокан Валиханов о «Великой шапке» и «тронном месте» казахских чингизидов // «Қазіргі жоғары білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 257-260.

47 Бимендиев А.Ш. Головные уборы казахских чингизидов как ханские регалии (на материалах изобразительных источников) // Ежегодная научно-практическая конференция «Кастеевские чтения-2016». ГМИ РК им. А.Кастеева. 13-14 октября 2016. (В печати).

48 Дзенискевич Г.И. Символы статуса тлинкитского вождя // Символы и атрибуты власти: Генезис, семантика, функции / Отв. ред. В.А. Попов; РАН. МАЭ им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб.: МАЭ РАН, 1996. – С. 285-300.

References

1 Yudin V.P. Ordy: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya… // Utemish-hadzhi. Chingiz-name / Faksimile, perevod, transkripciya, tekstologicheskie primechaniya, issledovanie V.P. Yudina. – Almaty: Gylym, 1992. – S. 14-56.

2 Kramarovskiy M.G. Zoloto Chingizidov: Kul'turnoe nasledie Zolotoy Ordy. – SPb.: Slaviya, 2001. – 364 s.

3 Maksimova A.G., Ermolaeva A.S., Mar'yashev A.N. Naskal'nye izobrazheniya urochishcha Tamgaly. – Almaty: Өner, 1985. – 144 s.

4 Bimendiev A.Sh. Znamya kak simvol vlasti kazakhskih khanov-chingizidov (po izobrazitel'nym i etnograficheskim istochnikam) // Otan tarihy. – 2015. – № 3. – S. 18-46.

5 Bimendiev A.Sh. Simvoly vlasti kazakhskih chingizidov. Tron – kak fenomen kochevoy kul'tury // Otan tarihy. – 2015. – № 4. – S. 75-98.

6 Bimendiev A.Sh. K otkrytiyu novyh portretnyh izobrazheniy kazakhskih khanov Abulkhaira i Yeraly raboty khudozhnika Dzhona Kasla, hranyashchihsya v fondah Tret'yakovskoy galerei i Russkogo muzeya // Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii «Razvitie Kazakhskogo khanstva: epokha, sobytiya. lichnosti», posvyashhennoy 550-letiyu Kazakhskogo khanstva (1 oktyabrya 2015 goda). – Aktobe, 2015. – S. 55-67.

7 Atygaev N.A. Kazakhskoe khanstvo v potoke istorii. Ocherki. – Almaty: Eltanym, 2015. – 384 s.

8 Atygaev N.A., Dzhandosova Z.A. Novyi istochnik po istorii Kazakhstana XVI veka: predvaritel'nye rezul'taty izucheniya ʻĀlam-ārā-ji Shāh Ismāʻūl // Otan tarihy. – 2013. – №2. – S. 73-84.

9 Poezdka iz Orska v Khivu i obratno, sovershennaya v 1740–1741 gg. Gladyshevym i Muravinym. Izd. s prilozheniem sovr. karty Millerova puti ot Orska do Zyungorskih vladeniy i obratno, Ya.V. Khanykovym, deystv. chl. Imp. russk. geogr. obshchestva. – SPb.: Tipografiya ministerstva vnutrennih del, 1851. – 85 s.

10 Bimendiev A.Sh. Istoriya i kul'tura kazakhskogo naroda v izobrazitel'nyh istochnikah // Kazakhi. Istoriya i kul'tura. Gl. ruk. proekta A.Sh. Bimendiev. – Almaty: ABDI Company, 2004. – S. 6-57.

11 The Battle of Liegnitz; The Beheading of Heinrich and His Soul Carried by Angels to Heaven. The J. Paul Getty Museum (Muzej Getti, Kalifornija, SShA). Jel. resurs: http://www.getty.edu/art/collection/objects/4019/unknown-maker-the-battle-of-liegnitz-the-beheading-of-heinrich-and-his-soul-carried-by-angels-to-heaven-silesian-1353/?artview=dor93528.

12 Mukataev G.K. Khan Zhangir. Velikiy preobrazovatel' stepi. – SPb.: Izd-vo M.V. Irkinoy, 2001. – 88 s.

13 Gerb Knyazya Chingissa. Obshchiy Gerbovnik dvoryanskih rodov Vserossiyskoj imperii. Po materialam Gosudarstvennogo reyestra unikal'nyh dokumentov Arkhivnogo fonda Rossiyskoy Federacii (RGIA, f.1411, op.1, ed. hr. № 102) // El. resurs: http://gerbovnik.ru/arms/1973.html.

14 Bimendiev A.Sh. Znamya Kazakhskogo khanstva v izobrazitel'nyh i etnograficheskih istochnikah. Chast' 1 // Politicheskoe i kul'turnoe vliyanie Kazakhskogo khanstva v evraziyskom prostranstve. Sb. mater. Mezhdun. nauch.-prakt. konf. – Semei: GU im. Shakarima g. Semei, 2015. – S. 80-84.

15 Atkinson T. Puteshestvie po russko-kitayskoy granice i stepyam Centralʻnoy Azii // Vsemirnyi puteshestvennik. – T. IX. – SPb, 1871. – C. 49-93.

16 Kazakhskij narodnyi kostyum. Alʻbom. Centralʻnyi gosudarstvennyi muzey Kaz. SSR. Otvet. red. S.S. Yessova, ris. A. Galimbaevoy. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1958. – 50 s.

17 Kazakhi. Istoriya i kul‘tura / Gl. ruk. proekta A.Sh. Bimendiev. – Almaty: AO «ABDI Company», 2014. – 656 s.

18 David Talbot Rice, Basil Gray. Illustrations to the “World History” of Rashid Al-Din. – Edinburg: University Press, 1976. – 192 s.

19 Bol’shoy atlas istorii i kul’tury Kazakhstana / Gl. ruk. proekta A.Sh. Bimendiev. – Almaty: AO «ABDI Company», 2008. – 880 s.

20 El. resurs: Ambrogio Lorenzetti. Martirio di cinque frati francescani // https://it.wikipedia.org/wiki/Basilica_di_San_Francesco_(Siena)#Cappelle_del_transetto.

21 El. resurs: Miniature of a Tartar khan enthroned at a lavish banquet with courtiers, dogs, and musicians, illustrating Gluttony. Italy, N. W. (Genoa) http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=24289.

22 El. resurs: Giovanni del Biondo. Martyrdom of St Sebastian. Firenze, Museo dell’Opera del Duomo, il Martirio di San Sebastiano (1370-75), parte centrale di un trittico // https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/86/Giovanni_del_Biondo_-_Martyrdom_of_St_Sebastian_and_scenes_from_his_life_-_central_panel.jpg

23 Jel. resurs: The Stefaneschi Triptych, rear face, created by Giotto di Bondone in 1320 for Cardinal Jacopo. 1320 // https://it.wikipedia.org/wiki/Polittico_Stefaneschi

24 Polos’mak N.V. Vsadniki Ukoka. – Novosibirsk: INFOLIO-press, 2001. – 336 s.

25 Gryaznov M.P. Arzhan. – L.: Nauka, 1980. – 62 s.

26 Rudenko S.I. Drevneyshie v mire khudozhestvennye kovry i tkani. – M.: Iskusstvo, 1968. – 136 s.

27 Akishev,A.K. Iskusstvo i mifologiya sakov. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 176 s.

28 Careva E.G. Voyloki Evrazii // Kul’turnoe nasledie narodov Central’noy Azii, Kazakhstana i Kavkaza. – SPb: «Nauka», 2006. – S. 226-265.

29 El. resurs: Dust Muhammad. Portret Shakha Abul Maali. ok. 1556 g., Muzey Aga Khana, Zheneva // https://ru.wikipedia.org8C#/media/File:6_Dust_Muhammad._Portrait_of_Shah_Abu%27l_Ma%E2%80%98ali._ca._1556_Aga_Khan_Collection.jpg

30 Skrynnikova T.D. Predstavleniya mongolov XIII veka o kharizme i kul’t Chingis-hana // «Taynaya istoriya mongolov»: istochnikovedenie, filologiya, istoriya. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, 1995. – S. 66-88.

31 Vadetskaja Ye.B. Izvayaniya okunevskoy kul’tury // Pamyatniki okunevskoy kul’tury. – L., 1980. – S. 37-81.

32 El. resurs: Kolpak i dlinnye golovnye ubory // http://www.khakasia.com/forum/index.php?threads/8B.846/#post-13437

33 Leont’yev N.V., Kapel’ko V.F., Yessin Yu.N. Izvayaniya i stely okunevskoy kul’tury. – Abakan: Khakasskoe kn. izd-vo, 2006. – 236 s.

34 Akhinzhanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. – Almaty: Gylym, 1995. – 296 s.

35 Malyavkin A.G. Materialy po istorii uighurov v IX-XII vv. Novosibirsk: Nauka, 1974. – 210 s.

36 Pletnyova S.A. Kochevniki yuzhnorusskih stepey v epokhu srednevekov’ya (IV-XIII v.). – Voronezh: Izd-vo Voronezh, gos. un-ta, 2003. – 248 s.

37 Potapov L.P. Altayskiy shamanizm. – L.: Nauka, 1991. – 321 c.

38 Rashid-ad-din. Sbornik letopisey. – T. I. Kn. 1. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – 221 s.

39 Skrynnikova T.D. Kharizma i vlast’ v epokhu Chingis-khana. Izd. 2-e, pererab. i ispravl. – SPb.: Evrazija, 2013. – 384 s.

40 Bimendiev A.Sh. Eshche raz o termine «zhuz» // Otan tarihy. – 2016. – № 3. – S. 112-125.

41 Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechiy. T. 2. – SPb.: Tip. Imp. AN, 1899. – 1052 stb.

42 Boycov M.A. Velichie i smirenie. Ocherki politicheskogo simvolizma v srednevekovoy Evrope. – M.: Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN), 2009. – 550 s.

43 Sevortyan Ye.V. Etimologicheskiy slovar’ tyurkskih yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye/ AN SSSR. In-t yazykoznaniya. – M.: Nauka, 1974. – 768 s.

44 Bimendiev A.Sh. K probleme obraza ptits v navershiyah znamen u kazakhskih praviteley srednevekov'ya // Otan tarihy. – 2016. – № 2. – S. 12-36.
45 Galdanova G.R. Evoljuciya predstavleniy o tyengyeri (po tekstam mongoloyazychnyh obryadnikov) // Srednevekovaya kul'tura Central'noy Azii: pis'mennye istochniki. – Ulan-Udje, 1995. – S. 94-107.
46 Bimendiev A.Sh. Chokan Valikhanov o «Velikoy shapke» i «tronnom meste» kazakhskih chingizidov // «Qazirgi zhogary bilim zhuyesindegi arkheologiya, etnologiya zhane muzeytanu» atty «VIII Orazbayev oqulary» halyqaralyq gylymi-adistemelik konferenciya materialdary / zhauapty red. A.B. Qalysh. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – S. 257-260.
47 Bimendiev A.Sh. Golovnye ubory kazakhskih chingizidov kak khanskie regalii (na materialah izobrazitel'nyh istochnikov) // Yezhegodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Kasteyevskie chteniya-2016». GMI RK im. A.Kasteeva. 13-14 oktyabrya 2016 (V pechati).
48 Dzeniskevich G.I. Simvoly statusa tlinkitskogo vozhdya // Simvoly i atributy vlasti: Genezis, semantika, funkcii / Otv. red. V.A. Popov; RAN. MAE im. Petra Velikogo (Kunstkamera).– SPb.: MAE RAN, 1996. – S. 285-300.

Ә.Ш. Бимендиев[1]
[1]Тәуелсіз зерттеуші, техн.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан

«ҰЛЫ БӨРІК» – ҚАЗАҚ АҚСҮЙЕКТЕРІНІҢ БИЛІК НЫШАНЫ РЕТІНДЕ

Түйін

Ә.Ш. Бимендиевтің мақаласында әр түрлі дереккөздердің (жазба, бейне, заттай) кең аясының негізінде XV–XIX ғғ. дәстүрлі қазақ қоғамындағы билеуші элитасының - төре-ақсүйектерінің бас киімдері алғаш рет зерттелуде. Алайда, ең маңызды әрі жиі қолданылатын түрлерге мыналар жатады: «дұлыға», «кулах» және «айыр-қалпақ». Автордың пікірінше, бас киімдердің нақ осы үш түрі олардың иесінің ерекше ақсүйек мәртебесіне, Шыңғыс-ханның „алтын тұқымына“ жататынын айқындайтын басты белгілері болып табылады. Мақалада, сондай-ақ, ең көлемді тарихи-мезгілдік ауқымдағы мысалдар негізінде, „тәңір берген жоғары биліктің“ атрибуты ретінде конустық бас киімнің пішіні бойынша „үшкір үштының“ идеалогиялық негіздерін анықтауға да талпыныс жасалады.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы, Қазақ хандығы, сұлтан, бас киімдер, конустық және үшкір басты бөрік, елтаңба, m белгісі, құт.

A. Sh. Bimendiyev[1]
[1]Independent Researcher, Candidate of Technical Sciences,
Almaty, Kazakhstan

«THE GREAT HAT» AS A SYMBOL OF POWER OF KAZAKH GENGHISIDES

Summary

The article of Bimendiev A.Sh. is based on the analysis of an extensive range of various sources (written, visual, material), first investigated the hats of ruling elite of the Kazakh traditional society in XV-XIX centuries – the clan of tore-genghisides. The most important and commonly used types are: "dulyğa", "kulah" and "ayr-kalpak". Precisely, these three kinds of hats, according to the author, are the main markers of a particular noble status of the owner, indicating that it belongs to the Genghis Khan's "golden family". The article also attempts to trace the ideological origins of "pointed hat" in the form of a conical headdress as an attribute of the "divine supreme power" in the examples of the wide range of historical sources.

Keywords: Ulus Jochi, Kazakh Khanate, sultan, hats, conical and peaked cap, coat of arms, m sign, qut.

ӘОЖ

Б.К. Қалшабаева[1]
[1]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

РЕСЕЙ ҒАЛЫМДАРЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫ (XIX ғ. II жартысы - XXI ғ. басы)

Аннотация

Мақалада автор XIX ғ. II жартысы мен XXI ғасырдың бас кезеңіндегі Ресей зерттеушілерінің Батыс Сібір қазақтары жөніндегі еңбектеріне тарихи-этнографиялық тұрғыдан талдау жасалынады. Автор бұрын ғылыми айналымға көп түспеген зерттеулердегі мәліметтерге көңіл бөледі. Оның ішінде орыс патшалығы тұсындағы еңбектердегі А.Ф. Леопольдовтың қазақ-орыс қарым-қатынасына деген көз қарасын, К. Ельницкийдің қазақтың үш жүзі жөнінде, мерзімдік баспасөздегі «Тобольские епархиальные ведомости» газетіндегі мәліметтер жөнінде, Кенес дәуірі кезеңіндегі Н.А. Томиловтың, Ш. Ахметованың, қазіргі кезеңдегі Г.А. Ташпековтың еңбектеріндегі Батыс Сібір қазақтарының тарихы мен этнографиясы жөніндегі еңбектерді зерделей отырып, ондағы қазақтардың орналасуы, саны, көші -қоны, рулық құрамы және қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-мәдени дамуы жөніндегі мәліметтерді талдайды. Мақалада көрсетілген еңбектердің бір бөлегі қазақстандық зерттеулерде ғылыми айналымға көп ене қоймаған.

Түйін сөздер: Ресей зерттеушілері, батыс Сібір қазақтары, қазақ этнографиясы, қазақтардың орналасуы, рулық құрамы.

XIX ғ. II жартысы XX ғ. бас кезеңіндегі зерттеулердегі Батыс Сібір қазақтары.

Ресейдің Батыс Сібіріндегі қазақтардың да бір бөлегі ертеден келе жатқан ата-бабасының жерінде отыр деп есептегенмен де, ендігі бір тобының белгілі оқиғаларға байланысты Ресей империясының әкімшілік-территорияларға бөлу саясаты, отаршылық мақсат, онан кейінгі қызыл террор, ашаршылық, т.б. тарихи себептердің нәтижесінде қалыптасқандығын жоққа шығара алмаймыз. Жалпы, Батыс Сібірдегі қазақтар жөнінде XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. бас кезеңінде орыс миссионерлері, саяхатшылары, тарихшыларының сипаттама түрінде болса да жарияланған еңбектері бар. Біз кітапханамызда көп кездеспейтін, әлі де болса ғылыми айналымға көп түсе қоймаған кейбір еңбектер мен зерттеулерге тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Алғашқы жарияланған И.Г. Андреевтің «Описание Средней орды киргиз-кайсаков, касающимися до сего народа, так, же и прилегающих к Российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями» еңбегі [1, с.15]. Бұл еңбекте қазақтардың үй саны, Сібір линиясы бойынша орналасқан қазақ рударының көші-қоны, Железинскіден Омбы бекінісіне дейін көшіп қонатын қазақтардың шөп оруға өтуі жөніндегі мәліметтер бар. XIX ғ. ортасындағы саратовтық тарихшы А.Ф. Леопольдовтың [2, с.197] мақаласында қазақ пен орыс қарым қатынасына да талдау жасай отырып, қазақ пен орыс мәдениетінің жақындасуын, бір-бірінің мәдениет элементтерін екі жақтың да қабылдағаны жөнінде жазады. Мәселен, қазақтар өзінің үй түрмысы жабдығын, жағдайын орыстарға қарап, жақсартты. Кейбірі қыста сырты қапталып, жылытылған жеркепе үйлер салды, соның нәтижесінде қыстаулар пайда болды. Ал, тағамдарына өсімдік түрлері мен үнды қосты. Ал, орыстар да қазақтардан көп нәрсе үйренді. Мәселен, жылқы өсіруді, ас тағамдарына ет, бауырсақ, қуырдақ сияқты ас түрлері қосылды, деп жазады. 1867 жылы И.И. Завалишиннің [3, с.25] Москвада шыққан еңбегін сараптайтын болсақ, XIX ғ. I жартысындағы қазақтардың тарихы, шаруашылығы

және мәдениеті жөнінде жаза келіп, Ресейдің өз империясының шекарасын кеңейтуге бағытталған саяси курсы яғни көршілес елдерді өз иелігіне бағындыру саясатын қолдайтындығын білдіреді. Тіпті қазақ тілін орыс әліппесіне жақындату, сондай тілге бейімделген кітап, Омбыда газет шығару керектігі айтылады Сол сияқты Ресей иелігіндегі қазақтар жөніндегі мәліметтерді мерзімдік баспасөз беттерінен де көптеп кездестіруге болады.

1860 жылы «Томские губернские ведомости» газетінде И. Русанов қазақтардың экономикалық және қоғамдық түрмысы және қазақтардың Томск губерниясы иелігіне қалай өткендігі жөнінде жазады [4, с. 48.].Сол сияқты қазақтардың әдет-ғұрпы, қоғамдық түрмысы, шаруашылығы, олардың орыстармен қарым-қатынасы жөніндегі көптеген мәліметтерді «Томские епархиальные ведомости», «Отчет об алтайской и киргизской миссий Томской епархии», «Московские церковные ведомости», «Тобольские епархиальные ведомости», т.б. баспасөз беттерінен жарық көреді. Мәселен, 1885 жылы №15, 18 сандарында «Томские епархиальные ведомости» газетінде Батыс Сібірдегі қазақтардың, оның ішінде, Томск аумағындағы қазақтардың қоныстануы, саны, жергілікті халықтармен қарым-қатынасы жөнінде жан-жақты мағлұматтар береді [5, с.5]. Бұл баспасөз жарияланымдары біздің Қазақстан зерттеушілерінің назарына көп іліге қоймаған деуге болады. Сондықтан Батыс Сібірдегі қазақтарды зерттейтін болсақ, болашақта осындай баспасөз жарияланымдарынан да көптеген деректер табуға болады.

1879 жылы Санкт-Петербург қаласынан басылып шыққан «Народы России» кітабының IV-бөлімі қазақтардың этникалық тарихына, түрмысы мен мәдениетіне, жергілікті халықтармен қарым-қатынасы мәселелеріне арналған. «Киргизы» (қазақ - *Қ.Б.К.*) атты осы бөлімде қазақ халқындағы барымта, «тамыр болу (достасу)» аңшылық, шаруашылығы, түрмысы мен мәдениеті жөнінде мәліметтер бар. Онда екі адам достасқысы келсе кеуделеріне жалаңаш қылыштарын қойып, ант беріседі. Бірақ екеуі бір-бірінен қалау алады, яғни ең қимас заттарын беру керек, егер оған қарсы болса, достықтары екіге айырылады, дей келе қазақтағы барымташылық осындай келіспеушілік нәтижесінде болады. Орыстардың келуімен бұл әдетке тиым салынды деген мағлұматтар бар [6, с.20]. Сол сияқты қазақ халқының аңшылық кәсібі жөнінде айта келіп, бұл кәсіп қазақтарда күн көрістің қамымен емес, саятшылық, көңіл көтеру мақсатында қазақ кәсіптеріне енген деп түжырым жасайды. Қазақтар аңға аң құстарының 7 түқым түрлерін салады - деп нақтылай беріледі. Мәселен, қасқыр мен түлкіге бүркіт, тау ешкісі және аққуға қыран, үйрек пен қаздарға қаршыға құстарымен шығатынын айтады. Сондай ақ, аң құстары қазақтар арасында құны жоғары бағаланатын, мәселен, жақсы бүркіт 5-6 түйе, қыран 1-2 түйе, ал қаршыға арзандау болып келеді. Сонымен қатар аң құстарын күтіп-баптау, оны аңға салу жөнінде де көптеген мәліметтер алуға болады [6, с.20]. Ал, енді қазақтардың егіншілікке өтуі жөнінде, ол табиғи жолмен жүрген жоқ, негізінен қазақтардың ең кедейленген жатақтар тобының егіншілікпен айналысуы, орыс жер иеленушілеріне жалдануынан отырықшылыққа өтті, - деп келтіреді. Сонымен бірге көптеген қазақтар керуеншілікпен айналысу үшін түйе көп өсіргендігі жөнінде айтады [6, с.26]. Қазақтар керуеншілікпен саудагерлердің товарын тасығанымен, бірақ өздері саудамен айналыспағандығын байқатады.

К. Ельницкий өзінің еңбегінде қазақтарды көші-қонына қарай Кіші жүз, Орта жүз және Үлы жүз деп бөледі дей отырып, барлық қазақтардың саны 2,5 млн. Олар екі жікке ақсүйектер мен үш жүзге бөлінеді деп көрсетеді [7, с.78]. Ол сонымен қатар қазақтардың материалдық мәдениетіне ерекше көңіл бөледі. Бұл кезеңде қазақтың материалдық мәдениеті айтарлықтай өзгеріске түсе қойған жоқ. Сондықтан, Ельницкий өз еңбегінде жалпы қазаққа тән ұлттық киім үлгілерін, киіз үй құрылысын мал шаруашылығы жөнінде жан-жақты сипаттап жазады. Бірақ біз, бұл еңбектен сол кезеңнің өзінде дөңгелек үстелдің болғандығын және қазақтардың көбінің қыс түссе қыстауға кететінің жазады. Қыстаудағы баспана

қамыстан іші-сырты балшықпен сыланып, бөренелермен жабылғандығы олардың 1-2 кішкене ғана терезесі, пәс есігі бар екендігін айтады [7, с.102]. Сондай ақ адам суықтанғанда қалай емделетіндігі айтылады. Ол үшін ауырған адамды ақ киізге орап, әбден терлегенше қозғайды. Сосын оны суытып, киізді орай бастайды, бірақ денені орап, қымтап отырады, -деп көрсетеді [7, с.103].

1877 жылы Омбыда Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің (ЗСО РГО) ашылуы Батыс Сібірде этнографиялық ізденістер мен зерттеулердің жандануына жол ашты. Аймақтағы этнографиялық жұмыстардың идеологы әрі ұйымдастырушысы Н.М. Ядринцев болды. Ол «Батыс Сібір халықтарын зерттеу бағдарламасын» жасады [8, с.30]. Жалпы, бұл тараушада ең алдымен, келтірілген зерттеулер мен мерзімдік басылымдар біздің кітапхана қорларынан көп кездеспейді. Екіншіден, Сібірдегі қазақтардың отырықшылықпен, егіншілікпен айналысуын орыстармен жақын қарым-қатынаста болуымен байланыстырады. Үшіншіден, алынған мәліметтердің көпшілігі Батыс Сібірдегі қазақтардың тарихы, мәдениетімен байланысты құнды деректер деуге болады.

Кеңес дәуірі мен XXI г. бас кезеңіндегі Ресей ғалымдарының зерттеулеріндегі қазақтар.

Кеңес дәуірінде басқа этникалық кеңістіктегі этностар «диаспора», «ирредент» ретінде зерттеле қойған жоқ. Әрине бұл кезеңдегі әміршіл-тоталитарлық биліктің мақсаты «совет халқы» деген бір этникалық қауымға біріктіру саясаты болғандығын бәріміз білеміз. Сондықтан басқа мемлекет не республика аясындағы халықтар тарихи-этнографиялық жағынан жеке-дара зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Дегенмен де, осы кезеңде Ресейге қарайтын аймақтардағы қазақтар мен орыстардың өзара қарым-қатынасы, даму ерекшеліктері, этникалық тарихы жөнінде жазылған еңбектер бар.

Кеңес дәуірінде ОГҚ (РГО – Русское географическое общество) қызметін зерттеген И.В. Захарова [9, с.35], қоғамның зерттеушілері аса маман болған жоқ, сондықтан олардың жұмысы көбіне сипаттау түрінде берілді, дегенмен де ондағы мақалалардың кейбір материалдары мен қорытындыларының деректік маңызы бар. Мұнда қазақ халқының тарихы мен этнографиясына қатысты шыққан мақалаларға талдау жасалды. 1960 жылдардың II жартысында А.Д. Колесников пен А.Ф. Палашенковтың мақалалары жарық көрді. Олардан Омбы облысындағы қазақтардың қалыптасу тарихы мен санына қатысты мәліметтер берілсе [10, с.44], О.М. Проваторова Омбы қазақтарының этникалық өзіндік санасы, этномәдени үдерістері, шаруашылық ерекшелігі жөніндегі өзінің еңбектерін жариялайды [11, с. 21]. 1983 жылы алғаш рет архив құжаттары мен материалдары және т.б. деректердің негізінде Н.А. Томиловтың еңбегінің бірінші тарауы XVI ғ. мен XIX бірінші ширегіндегі Сібір қазақтарының этникалық тарихына арналған зерттеу жұмысы жарық көрді [12, с. 46]. Еңбектің құндылығы сонда, ол Сібір қазақтарының қалыптасу тарихынан бастап олардың рулық құрамы, орналасуы, саны жөнінде көптеген мәліметтер береді. Қазақтар жөніндегі мәліметтер архив құжатында кездеседі. Мәселен, мына бір құжатта 1939 жылы Саратов облысында 23436 қазақ, оның ауылдық жерде тұратыны 20929, ал қалада 2507 адам өмір сүрді. Ал, Поволжьедегі неміс Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасында 8988 қазақ өмір сүрді [13, 151 л.]. Жалпы, 1984 жылы Астрахан облысында 126,5 мың қазақ, Саратовта 73,4 мың, Волгоградта 41,5 мың қазақ өмір сүргендігі көрсетіледі [14, с.119,122,120]. XX-XXI ғғ. Батыс Сібір қазақтарының этникалық тарихы мен мәдениеті көптеген Ресей тарихшылары мен этнографтарының зерттеу нысанына айналды. Оңтүстік Алтайдағы локальдық топ (Қошағаш, Турата және Шу қазақтары) қазақтардың этнодемографиялық және этномәдени дамуы И.В. Октябрскаяның және Н.А. Тадинаның зерттеулерінде орын алған [15, с.61].

Ресей ғалымдары, соның ішінде, өз қандастарымыз да бар тарихшылар бүгінде Ресейдегі аз санды этникалық топтардың тарихын, мәдениетін зерттеуге де

ерекше көңіл бөліп келе жатыр деуге болады. Бұл Ресейдегі өз қандастарымыздың өз халқының тарихына, мәдениетіне деген ынтасы болса, бір жағынан болашақ ұрпақтың өзіндік ұлттық болмысын жоғалтпай, ұлттық тарихын білуге деген құштарлығын арттыруға ықпал ету болса, енді бірінің кәсіби қызметімен де байланысты деуге болады. Сондай еңбектерге Курган облысы қазақтары жөніндегі көпшілік оқырман қауымға арналған кітапты жатқызуға болады. Ол энциклопедия түрінде жазылған ұжымдық еңбек деуге болады. Мұнда ең алдымен қазақтардың шоғырланған орталықтары көрсетілген. Қазақтардың шоғырланған орталықтарына (компактно) Астрахан, Орынбор, Самара, Саратов, Волгоград, Омбы облыстары болса, ал Курган, Челябинск, Новосибирск және Тюмен облыстары, Алтай республикасы, Саха (Якутия), Башқұрстан, Татарстан, Калмыкия және Мәскеу мен Санкт-Петербург сияқты ірі қалалар шашыраңқы (дисперсно) орналасқандығы жөнінде көрсетеді. Аталған еңбекте Оңтүстік Орал облыстарындағы қазақтарға жалпы сипаттама берілген. Оңтүстік Оралды қазақтар ертеден ата-бабасының жері деп есептейді. Оңтүстік Оралмен қатар жатқан Кичигино поселкасынан археологтар II-IV ғасырға жататын сақ әскерінің қабірін тапқан. Ал, сақтардың Орта Азия, Қазақстан, Оңтүстік Орал территориясына дейін мекендегені бізге белгілі. Кейінірек Оңтүстік Орал Алтын Орданың солтүстік Шығыс бөлігі болды. Ал Жайық (Орал) өзені Ресей империясы мен қазақ ордасының шекара өзені болғандығы белгілі. Челябі облысында орта және кіші жүз ұрпақтары өмір сүреді. Онда Орта жүздің – арғын, қыпшақ, уақ және Кіші жүздің – жағалбайлы, тама, телеу, әлімұлы, кете рулары мекендейді. Қазақтардың бұл рулары ғасырлар бойы Челябі, Орынбор, Қостанай, Свердлов, Курган облыстары мен Жайық өзені жағасында мал шаруашылығымен айналысқандығын көрсетеді. Сондай ақ, жұмыста қазақтардың саны жөнінде де мәліметтер кездеседі. Мәселен, 2002 жылғы Халықтардың Бүкілресейлік санағының мәліметі бойынша Оңтүстік Оралда 36219 қазақ, ол жалпы халықтың 1 пайызын құрайды. Осы кезеңдегі берілген мәлімет бойынша Челябинскіде – 2117 адам, Магнитогорскіде-3014, Тройцкіде – 1720, ал Нагайбак ауданындағы Арсланбай елді мекенде тек қазақтар ғана тұрады. 2010 ж. санақ бойынша Курган облысында 15 мың қазақты құрап, ол облыстағы барлық халықтың 1,5 пайызын алатындығы беріледі [16, с.17-19]. Ал, енді Г.А. Ташпековтың Саратов қазақтары жөніндегі еңбегіне келетін болсақ, мұнда қазақтардың этникалық тарихына саяси, әлеуметтік-мәдени дамуы мәселелерін жақсы көрсете білген, бірақ олардың қазіргі кезеңдегі этномәдени мұраларының сақталуы не өзгерісі, тарихи-этнографиялық ерекшелігі, этномәдени мұраларының сақталуы жөніндегі мәселелерге тереңдей алмаған деуге болады. Оның себебі, ондағы қазақтардың өз-өзінің этномәдени мұраларының сақталуы мен өзгерісін салыстыра отырып зерттеуге жетік емес. Яғни, бұл зерттеу тәсілін емес, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін біле бермейді деген сөз. Біздің қолымызға түскен қай еңбекті алсақ та қазақ мәдениеті сол баяғы XIX-XX ғғ. бас кезеңінде жазылған зерттеулер негізінде беріледі. Десек те, бұл еңбектерден сол аймақтағы қазақтардың орналасуы, саны жөніндегі мәліметтерді алуға болады. Г.А. Ташпеков, қазақтардың Саратовқа қоныс аударуын негізінен XVIII ғ. II жартысында 1771 жылы қалмақтардың тастап кеткен жерлеріне орналасуынан басталады деген тұжырымды айтады. Ол А.Г. Догалоковтың мәліметін келтіре отырып, қалмақтар мен ноғай тайпаларының тастап кеткен жеріне ертеректе орыстар половецтер, ал олар өздерін қыпшақтар, кейінірек қазақтар деп аталған халықтар қоныстанды - деп көрсетеді [17, с.35]. Г.А. Ташпеков Саратовтағы қазақтардың қоныстануына қатысты деректер мен зерттеулерді салыстыра отырып, қарастырады. Ол О.Б. Наумованың «Казахская диаспора в России: этническое самосознание и миграционное поведение» деген мақаласында Саратовтағы қазақтардың қоныстануын 200-300 жылға жатқызатындығын, 1771 жылы қалмақтар кеткеннен кейін Саратовтың Заволжья жерін қазақтар да орыстармен қатар игергендігін дәлелдейді, деп көрсетеді [18,

с.184]. Сонымен Г.А. Ташпеков қорыта келіп, қазіргі Саратов облысындағы қазақтар Ішкі (Бөкей) Ордасының тікелей үрпақтары, олардың мекен еткеніне 200 жылдан асқан деп көрсетеді [18, с.188]. 1993 жылы 1 қаңтарда статбасқарманың берген мәліметі бойынша қазақ диаспорасының саны 77725 құрап, олар Заволжьяның ауылдық жерлерінде Алгай, Дергачевск, Маркс, Ершов, Озинск, Перелюбск, Питер, Новоузен, Пугачев, Краснопартизан, Ровен, Совет, Краснокутск, Энгельс аудандарында шоғырланды. Олар қазақтың қаракесек, жаппас, байбақты, беріш, шеркеш, тана, тама, кердері, қызыл құр, төленгіт, т.б. Бірақ қазіргі кезеңде жастар өз руларын білмек түгілі жүзге бөлінетіндіктерін де білмейді. Қазіргі кезеңдегі қазақ жастарының тілін білмеуі тіпті ата-анасымен тілдесуде де қиындық тудырып отырғанын айтады [19, 40-41-бб.]. Дегенмен де бүгінде онда көптеген қазақ мәдени орталықтарының (Қазақстан – мәдени-ұлттық орталық жетекшісі ғылым докторы Е.Т. Жунельбаев), қоғамдық үйымдар (Поволжье қазақтарының лигасы жетекшісі Р.С. Бисенғалиев), т.б. жұмыс істейді.

XIX-XXI ғғ. бас кезеңіндегі Ресей және Қазақстан ғалымдарының Батыс Сібір қазақтарын зерттеген еңбектерге талдау жүргізген, сараптама берген Ш.К. Ахметова мен Н.А. Томиловтың мақалаларын айта кеткен дұрыс [20, 255 б.]. Ал, Ш.К. Ахметованың монографиясы XVIII ғасырдан XXI ғасырға дейінгі Батыс Сібірдегі қала халқының қалыптасу үдерісін, әкімшілік-территориалдық бөлініс бойынша орналасқан қазақтардың сандық динамикасы анықталады. Сондай-ақ, бұл еңбекте алғаш рет бұрын белгісіз болып келген қазақтың «Үш жүз» социалистік партиясы, оның көшбасшылары М. Айтпенова мен Ш. Әлжанов, К. Төгісовтің қызметі, жастар ағартушылық-мәдени қоғамы «Бірлік», оның белсенді мүшелері А. Досов, Х. Кемеңгеров, т.б. жөнінде мәліметтер береді [20, с.42]. Омбы университетінің ғалымы Б.А. Тынысов XX ғ. бірінші ширегінде Омбы Ертіс өңірі территориясына қазақтардың қоныстануы жөнінде жазады [21, с.190]. Омбы уезіне қазақтардың оның ішінде Атығай, Қарауыл, Қыпшақ және Керей руларының белсенді түрде қоныс аударуы XVIII ғасырда басталады. Онда негізінен Орта жүздің Керей, Найман, Қыпшақ және Арғын рулары мекендейді. Айта кету керек, қазақтар тек Омбы округімен ғана шектеліп қоймай, солтүстікке қарай жылжи отырып, Тобыл және Томбы губернияларының оңтүстік бөлігіне және Тюкалы және Тарск уездеріне дейін өздерінің көші-қон жайылымын бекітіп алады. Қазақтардың рулық тобымен қоныстанғаны белгілі, уақыт өте келе қазақтардың ішкі қозғалысының нәтижесінде ірі рулық топтың белгілі территорияны бекітіп алуымен қатар жүрді. Мәселен, Атығай руы - Омбы болыстығын, Қарауыл-Николаевск, Қыпшақтар-Черлаковск, Керей-Покровск және Курган болыстығын құрды [21, с.191-192]. Бірақ, 1921 жылы Омбы губерниясының оңтүстік бөлігі Қазақстанға өтеді. Қазақтардың қоныстануында 1930 жылға қарай өзгерістер болып, поселок типінде орналаса бастайды.

Қазақтың әдет-ғұрыптары жөнінде Алтай Мемлекеттік университетінің ғалымы Е.А. Белгібаев, т.б. еңбектерінен алуға болады [23, с.118]. Ол Алтай өлкесінің Михайлов ауданындағы неке құрылымы динамикасына қатысты өзінің мақаласында статистикалық мәліметтерді келтіре отырып, 1970-1979 жж. қазақтардың қатысуымен 117 неке құрылса, оның 88 (75,2%) бірұлтпен (қазақ-қазаққа), 29 (24,8%) – аралас некені құраса, сонымен қатар 1970-2002 жж. 479 некенің 312-і бірұлтпен (қазақ-қазаққа) неке құруы 65,1% құрады [23, с.219-221].

Сонымен бірге Батыс Сібір қазақтарының мәдениетіне қатысты қорғалған кандидаттық диссертацияларды да айта кеткен жөн. Солардың бірі А.В. Смелякованың «Казахские этнографические коллекции в музейных собраниях Западной Сибири» деген кандидаттық диссертациясы. Диссертацияда автор Омбы, Новосібір, Томск және Тюменнің оңтүстік облысындағы қазақтарынан жиналған этнографиялық коллекциялардың тарихы мен семантикалық мән-сағынасын аша отырып, сипаттама беріледі. Ол музейдегі

қазақ халқының этномәдени мұраларын катологқа енгізіп, оны зерттеп, әр заттың мән-мағынасын ашып, олардың қазақ этносының мәдениетін көрсетуде жаңа деректік роліне көңіл бөледі. Сондай ақ Батыс Сібірдегі қазақтардың музей коллекцияларына айналған мәдениет элементтерін қазақ мәдениетімен салыстыра көрсетеді [24, с.23]. А.А. Дайрабаеваның 2010 ж. Омбыда тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалып қорғалған диссертациясы «XIX ғ. аяғы –XX ғ. бас кезеңіндегі Батыс Сібірдің далалық зонасындағы қазақтардың дәстүрлі ою-өрнектегі өнері (Традиционное орнаментальное искусство казахов степной зоны Западной Сибири конца XIX-XX веков)» тақырыбына арналады. Онда автор алдымен Батыс Сібір территориясында қазақтардың пайда болуына қысқаша экскурсия жасай отырып, кейбір кәсіпкершіліктің дамуына XIX ғ. аяғы –XX ғ. бас кезеңіндегі Батыс Сібірдегі тарихи жағдайдың өзгерісі контекстінде қарастырады. XIX ғ. аяғы –XX ғ. бас кезеңі Батыс Сібірдегі қазақтардың жаппай отырықшылыққа көшуімен байланысты материалдық мәдениетінің түбегейлі өзгерісіне әкелді. Баспананың дәстүрлі түрінен (киіз үй) тұрақты баспана түрлеріне көшу, мал санының қысқаруы әрине текемет, киіз басудың қысқаруына әкелді. Есесіне сәндік-қолданбалы өнердің жаңа түрі пайда болды. Кестелеу өнері дамыды. Көрпе, сырмақ, төсеніштер түрі көбейгендігін айтылады [25, с.13]. Талдау жүргізілген мұндағы зерттеулердің барлығы дерлік сол Батыс Сібір қазақтарының тарихы мен мәдениетін көрсететін Ресей ғалымдарының еңбектері.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков, касающимися до сего народа, також и прилегающих к Российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями. – СПб: Полиздат, 1989. – 300 с.
2. Леопольдов А.Ф. Отношение русских к киргизам // Саратовские губернские ведомости. –1853. – №43. – С.197-200.
3. Завалишин И.И. Сибирско-киргизская степь // Описание Западной Сибири. – М.: Наука,1867. – Т.3. – С. 89-93.
4. Русанов И. Взгляд на экономический и общественный быт киргизов. Из путевых заметок // Томские губернские ведомости. – Томск, 1861. – №34-44. – С. 48-49.
5. Материалы для истории отношений татар, киргиз и других инородцев к русским XVII и отчасти XVIII веков в пределах, главным образом Томской епархии // Томские епархиальные ведомости. –1885. – № 15. – С.25-33.
6. Народы России. – СПб: Книга по Требованию, 1880. – С. 20.
7. Ельницкий К. Инородцы Сибири и Среднеазиатских владении России. Этнографические очерки. – СПб: изд-во Д.Д. Полубояринова, 1895. – С.136.
8. Ядринцев Н.М. Программа для описания сибирских инородцев // Вестник Европы. – 1880. – № 6. – С.12
9. Захарова И.В. Работа Западно-Сибирского отдела РГО по изучению Казахстана (1877-1917 гг.) // Проблемы этнографии и социологии культуры. – Омск, 1988. – С. 35.
10. Колесников А.Д. Основание Омской крепости и ее роль в заселении Прииртышья // Известия Омского отдела географического общества Союза ССР. – Омск, 1965. – Вып. № 14. – С.156.
11. Проваторова О.М. Межэтнические контакты казахов Западной Сибири как фактор этнического развития // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1984. – С.168.
12. Томилов Н.А. Казахи Западной Сибири в конце XVI-первой четверти XIX вв. // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1983. – С.33-36

13. ГАСО. Ф.2052, оп. 9а, д.13, лл. 151, 160.

14. Национальный состав населения РСФСР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990. – С.119, 122, 120.

15. Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая. История и современность // Аборигены Сибири: Проблемы изучения исчезающих языков и культур. – Новосибирск, 1995. – С.197-199.; Тадина Н.А. Об этнокультурном взаимовлиянии чуйских казахов и теленгитов // Этнография Алтая. – Барнаул, 1996. – С.61-65.

16. Казахи Курганской области. – Шумиха, 2013. – 184 с.

17. Ташпеков Г.А. Казахи Саратовской области: Историко-этнографические очерки. – Саратов: Детская книга, 2002. – 280 с.

18. Ташпеков Г.А. Казахи Саратовского Заволжья в XIX веке // Казахи России: История и современность. – Омск, 2010. –1 том. – 308 с.

19. Ахметова Ш.К., Томилов Н.А. Казахи западной Сибири в исследованиях российских и казахстанских ученых XIX-начала XXI веков // Казахи России: История и современность: Материалы международной научно-практической конференции (20-22 мая 2009 г., Омск. В 2-х томах). – Омск: Ом. Гос университет, 2010. –1 том. – 308 с.

20. Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. – Новосибирск: Наука, 2002. – 392 с.

21. Тынысов Б.А. Расселение казахов на территории Омского Прииртышья в первой трети XX века // Казахи России. – Москва, 2010. – С.190-198.

22. Белгибаев Е.А. Погребальная обрядность казахов Барнаула // Исторический ежегодник. – Омск: Наука, 2002. – С.118-123.

23. Бельгибаев Е.А. Динамика Брачной структуры казахов Михайловского района Алтайского края (1970-2002 годы) // Казахи России. – Москва, 2010. – С.210-215.

24. Смелякова А.В. Казахские этнографические коллекции в музейных собраниях Западной Сибири: Автореф. ... канд. культурологии. Специальность 24.00.03 – музееведение, консервация и реставрация историко-культурных обьектов. – Кемерово, 2009. – 23 с.

25. Дайрабаева А.А. Традиционное орнаментальное искусство казахов степной зоны Западной Сибири конца XIX-XX веков: Автореферат ... – Омск, 2010. – 26 с.

References

1. Andreyev I.G. Opisanie Sredney ordy kirgiz-kaysakov, kasayushchimisya do sego naroda, takozh i prilegayushchih k Rossiyskoy granice po chasti Kolyvanskoy i Tobol'skoy guberniy krepostey dopolneniyami. – SPb: Polizdat, 1989. – 300 s.

2. Leopol'dov A.F. Otnoshenie russkih k kirgizam // Saratovskie gubernskie vedomosti. –1853. – №43. – S.197-200.

3. Zavalishin I.I. Sibirsko-kirgizskaya step' // Opisanie Zapadnoy Sibiri. – M.: Nauka,1867. – T.3. – S. 89-93.

4. Russanov I. Vzglyad na ekonomicheskiy i obshhestvennyi byt kirgizov. Iz putevyh zametok // Tomskie gubernskie vedomosti. – Tomsk, 1861. – №34-44. – S. 48-49.

5. Materialy dlya istorii otnosheniy tatar, kirgiz i drugih inorodtsev k russkim XVII i otchasti XVIII vekov v predelah, glavnym obrazom Tomskoy yeparkhii // Tomskie yeparkhial'nye vedomosti. –1885. – № 15. – S.25-33.

6. Narody Rossii. – SPb: Kniga po Trebovaniyu, 1880. – C. 20.

7. Yel'nitskiy K. Inorodtsy Sibiri i Sredneaziatskih vladeniy Rossii. Etnograficheskie ocherki. – SPb: izd-vo D.D. Poluboyarinova, 1895. – S.136.

8. Yadrintsev N.M. Programma dlya opisaniya sibirskih inorodtsev // Vestnik Evropy. – 1880. – № 6. – S.12

9. Zakharova I.V. Rabota Zapadno-Sibirskogo otdela RGO po izucheniyu Kazakhstana (1877-1917 gg.) //Problemy etnografii i sociologii kul'tury. – Omsk, 1988. – S. 35.

10. Kolesnikov A.D. Osnovanie Omskoy kreposti i eyo rol' v zaselenii Priirtysh'ya// Izvestiya Omskogo otdela geograficheskogo obshvchestva Soyuza SSR. – Omsk, 1965. – Vyp. № 14. – S.156.

11. Provatorova O.M. Mezhetnicheskie kontakty kazakhov Zapadnoy Sibiri kak faktor etnicheskogo razvitiya // Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnyh narodov Sibiri i sopredel'nyh territoriy. – Omsk, 1984. – S.168.

12. Tomilov N.A. Kazakhi Zapadnoy Sibiri v konce XVI-pervoy chetverti XIX vv. // Etnogenez i etnicheskaya istoriya tyurkskih narodov Sibiri i sopredel'nyh territoriy. – Omsk, 1983. – S.33-36

13. GASO. F.2052, op. 9a, d.13, ll. 151, 160.

14. Nacional'nyi sostav naseleniya RSFSR po dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g. – M., 1990. – S.119, 122, 120.

15. Oktyabr'skaya I.V. Kazakhi Yuzhnogo Altaya. Istoriya i sovremennost' // Aborigeny Sibiri: Problemy izucheniya ischezayushchih yazykov i kul'tur. – Novosibirsk, 1995. – S.197-199.; Tadina N.A. Ob etnokul'turnom vzaimovliyanii chuyskih kazakhov i telengitov // Etnografija Altaya. – Barnaul, 1996. – S.61-65.

16. Kazakhi Kurganskoy oblasti. – Shumikha, 2013. – 184 s.

17. Tashpekov G.A. Kazakhi Saratovskoy oblasti: Istoriko-etnograficheskie ocherki. – Saratov: Detskaya kniga, 2002. – 280 s.

18. Tashpekov G.A. Kazakhi Saratovskogo Zavolzh'ya v XIX veke // Kazakhi Rossii: Istoriya i sovremennost'. – Omsk, 2010. –1 tom. – 308 s.

19. Akhmetova Sh.K., Tomilov N.A. Kazakhi Zapadnoy Sibiri v issledovaniyah rossiyskih i kazakhstanskih uchenyh XIX-nachala XXI vekov // Kazakhi Rossii: Istoriya i sovremennost'. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii (20-22 maja 2009 g., Omsk. V 2-h tomah). – Omsk: Om. Gos universiteta, 2010. –1 tom. – 308 s.

20. Akhmetova Sh.K. Kazakhi Zapadnoy Sibiri i ih etnokul'turnye svyazi v gorodskoy srede. – Novosibirsk: Nauka, 2002. – 392 s.

21. Tynyssov B.A. Rasselenie kazakhov na territorii Omskogo Priirtysh'ya v pervoy treti XX veka // Kazakhi Rossii. – Moskva, 2010. – S.190-198.

22. Belgibayev E.A. Pogrebal'naya obryadnost' kazakhov Barnaula // Istoricheskiy ezhegodnik. – Omsk: Nauka, 2002. – S.118-123.

23. Bel'gibayev E.A. Dinamika Brachnoy struktury kazakhov Mikhailovskogo rayona Altayskogo kraya (1970-2002 gody) // Kazakhi Rossii. – Moskva, 2010. – S. 210-215.

24. Smelyakova A.V. Kazakhskie etnograficheskie kollekcii v muzeinyh sobraniyah Zapadnoy Sibiri: Avtoref. ... kand. kul'turologii. Special'nost' 24.00.03 – muzeyevedenie, konservaciya i restavraciya istoriko-kul'turnyh ob'ektov. – Kemerovo, 2009. – 23 s.

25. Dairabayeva A.A. Traditsionnoe ornamental'noe iskusstvo kazakhov stepnoy zony Zapadnoy Sibiri konca XIX-XX vekov: Avtoreferat ... k.i.n nauk. – Omsk, 2010. – 26 s.

Б.К. Калшабаева[1]
[1]КазНУ им. аль-Фараби

КАЗАХИ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ (2-я половина XIX – начало XXI вв)

Резюме

В статье автор с историко-этнографической точки зрения анализирует труды российских исследователей второй половины XIX - начала XX века, посвященные казахам Западной Сибири. Автор уделяет особое внимание сведениям, до сих пор не введенным в научный оборот, в том числе дореволюционным трудам. К примеру, в своих исследованиях А.Ф. Леопольдов выражает точку зрения по поводу казахско-русских взаимоотношений, К. Ельницкий рассказывает о трех

жузах. В периодических изданиях, в «Тобольских епархиальных ведомостях», в советское время – в трудах Н.А. Томилова, Ш. Ахметова, сегодня – в трудах Г.А. Ташпекова анализируются данные о казахах Западной Сибири; их расселение, численность, пути кочевок, родовой состав и социально-культурное развитие. В статье рассматриваются некоторые материалы которые почти не введены в научный оборот в казахстанских исследованиях. Поэтому некоторые из указанных трудов в перспективе можно использовать в научных исследованиях.

Ключевые слова: российские исследователи, казахи Западной Сибири, этнография казахов, расселение казахов, родовой состав.

B.K. Kalshabayeva[1]
[1]al-Farabi Kazakh National University

THE KAZAKHS OF WEST SIBERIA IN THE STUDIES OF RUSSIAN SCHOLARS (2-nd half of the XIX-early XXI century)

Summary

In this article the author from the historical and ethnographic point of view analyzes the works of the Russian researchers of the second half of XIX - the beginning of the XX century devoted to the Kazakhs of Western Siberia. The author pays special attention to the data which are still not introduced into scientific turn, including pre-revolutionary works. For example, in the researches of A.F. Leopoldov there expressed the point of view concerning the Kazakh-Russian relationship, K. Yelnitskiy tells about three zhuzes. In periodicals, in «The Tobolsk Diocesan Sheets». Besides, the in Soviet period in N.A. Tomilov's, Sh. Akhmetov`s works, today – in G.A. Tashpekov's works there analyzed the data on Kazakhs of Western Siberia; their resettlement, population, ways of movements, patrimonial structure and welfare development. The article considers some materials which are almost not introduced for scientific use in Kazakhstan studies. Therefore some of the mentioned works in the long term can be used in scientific research.

Keywords: Russian researchers, Kazakhs of Western Siberia, ethnography of Kazakhs, resettlement of Kazakhs, patrimonial structure.

УДК 316.35:39

А.Т. Абдулина[1], к.и.н.
[1]Казахская Академия труда и социальных отношений,
г. Алматы, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ И ЭТНОЯЗЫКОВЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В статье была поставлена задача изучения основных тенденций этнокультурных и этноязыковых процессов в Казахстане с начала 1990-х годов, в сложный период становления суверенного государства и трансформации социально-экономических основ казахстанского общества. В области этнокультурных процессов, в первую очередь, интересовала динамика образовательных показателей населения Казахстана, имевшая положительные тенденции увеличения удельной доли лиц с высшим и средним специальным образованием, в особенности среди городского населения, в условиях расширения негосударственных форм образования. Причина престижности высшего и среднего специального образования среди всех этносов Казахстана связана с высокой безработицей и конкурентностью на рынке труда. Назрела задача решения проблемы расширения сети государственных профтехучилищ и выпуска рабочих кадров, в том числе из среды казахов, в силу исторических традиций слабо мотивированных на освоение рабочих специальностей. Система среднего образования в Казахстане в наибольшей степени реализует право 9 крупных этносов на получение образования на родных языках, в 2010 г. число учащихся на казахском языке практически в 2 раза превышало число учеников на русском.

Ключевые слова: межэтнические отношения, межэтническое согласие, система образования, толерантность, этнос, этнокультурные процессы, этноязыковые процессы, язык.

Введение. Важными индикаторами хода этнокультурных процессов являются показатели уровня образования населения Казахстана в период независимости. Кардинальные изменения произошли в сфере среднего профессионального и высшего образования, где вместо модели «бесплатное образование для всех» утвердилась модель «бесплатное образование на конкурсной основе плюс платное образование». Крушение государственной монополии в системе высшего образования было неизбежным следствием формирования в стране рыночной экономики, когда образовательные услуги стали предметом жесткой конкуренции частных структур. Процесс законодательного регулирования реформирования сферы образования проходил параллельно со структурными сдвигами, иногда опережая их, иногда подводя законодательную базу под уже существующие реалии. Главной целью образовательных реформ была гармонизация с международным образовательным пространством. В этой связи государственная политика в области образования осуществлялась в направлении реформирования законодательной базы, системы управления и финансирования образования в контексте поставленной задачи.

Методы. Полученные результаты исследования в данной работе, основанной на изучении государственной статистики и этносоциологических опросах,

могут быть использованы в развитии образовательного кластера и выработке государственной этнополитики.

Результаты. Несмотря на сложный период реформирования образовательной системы, в 1989-1999 гг. общий образовательный уровень населения республики в расчете на 1000 чел. в возрасте 15 лет и старше повысился с 941 человека до 988 промилле, причем у мужчин увеличился с 971 до 993 промилле, а у женщин с 915 до 982, демонстрируя существенный рост. Тенденция повышения уровня образования женщин характерна как для сельской местности, так и городской. Темпы роста образовательного уровня сельских жителей были гораздо выше, чем у горожан, соответственно увеличившись с 923 до 984 промилле и с 954 до 991 промилле [1, с. 26]. Хотя, как мы видим, в целом уровень образования городских жителей выше, чем сельских.

В следующий межпереписной период 1999-2009 гг. тенденция роста образовательного уровня населения была устойчивой. Так, в 2009 г. 47,9 населения в возрасте 15 лет и страше имели образование против 36,7% в 1999 г. В разрезе видов образования с 1999 г. по 2009 г. произошли следующие изменения: количество человек на 1000 с высшим образованием увеличилось со 126 до 198; с незаконченным высшим с 17 до 33; со средним специальным с 224 до 250, а в группах с более низким образованием соответственно наблюдалось понижение показателей – количество человек с общим средним образованием снизилось с 366 до 335; с основным средним с 180 до 133; с начальным с 74 до 49 [2, с. 34].

Отмеченный рост образовательного уровня населения Республики Казахстан связан с развитием негосударственных форм образования, появлением частных вузов, расширивших рамки доступности престижного высшего образования на платной основе для обеспеченных слоёв. Статистика свидетельствует, что с 1991 г. по 1999 г. число вузов увеличилось с 61 до 163, количество учащихся с 288,4 тыс.чел. до 365,4 тыс.чел., а в 2010 г. количество вузов сократилось до 149 с контингентом студентов в 620,4 тыс.чел. Причем, частных вузов в 1999 г. было 106 с контингентом в 94,4 тыс.чел. (в сравнении с государственными – 57 с контингентом 271 тыс.чел.), а в 2010 г. стало 96 с контингентом 310,3 тыс. чел. против 53 государственных с контингентом 310,1 тыс. чел. [3, с. 23-24]. Как мы видим, частные вузы опередили государственные по приёму студентов. Кроме того, казахская сельская молодежь получила возможность обучаться на государственном языке, что также отразилось на росте образованности. Так, в 1999 г. удельный вес казахов с высшим образованием среди общего количества обладателей дипломов достигал 54%, увеличившись до 66% в 2009 г., а русских снизился с 32% до 24% [4, с. 94], что также связано с активной эмиграцией русских. Тем не менее, как у казахов, так и русских показатель высшего образования вырос: с 13,9 до 21,7% у первых и с 12,3 до 18,3% у вторых [4, с. 94]. В Республике Казахстан наблюдался неуклонный рост количества студентов с казахским языком обучения. Так, на начало 2015/2016 учебного года общая численность студентов составляет 459369 человек, доля студентов обучающихся на казахском языке составляет 62,7%, на русском – 34,3% и на английском языке – 3,0% [5].

С 1995 г. вместе с образованием Ассамблеи народов Казахстана представителям национальным меньшинств выделяется 10-процентная квота на поступление в вузы. Следствием этой меры явился значительный рост за 10 лет среди других основных этносов Казахстана удельной доли людей с высшим образованием: у узбеков с 7,4 до 10,8; украинцев с 10,4 до 14,2; белорусов с 7,8 до 10,9; уйгуров с 7,7 до 13; у татар с 13,2 до 20; немцев с 6,4 до 11,7; корейцев с 26,2 до 36,2; турок с 4,2 до 7,9%. Данная тенденция показательна и для кавказских этносов, ранее не отличавшихся высоким уровнем образования [4, с. 99]. Однако представители многих этносов Казахстана лишены возможности получать высшее образование на родных языках. Так, в начале 2000-х годов в государственных вузах РК на

узбекском языке обучалось 401 человек, корейском – 11, немецком – 14, уйгурском – 16, других языках – 17 человек [6, с. 41].

На росте престижности высшего образования отразился фактор безработицы, усиливший конкуренцию на рынке труда, когда высшее образование рассматривалось как дополнительный бонус при поиске работы и трудоустройстве. Между тем, из общего контингента студентов в 2000/01 уч. г. более 71% студентов всех вузов учились на платной основе, из которых 61% составляли студенты государственных вузов [7, с. 201]. Эта тенденция отражает снижение доступности высшего образования для малообеспеченных слоев и падения компетентности многих выпускников, которые вынуждены работать для внесения оплаты за обучения в ущерб получению знаний. Этносоциологические исследования 2002 г. показали, что возможность для поступления в вузы имели лишь 27,9% сельчан, рейтинг причин нежелания продолжения образования выглядел следующим образом: 85,3% респондентов отметили отсутствие денег, 10,6% – отсутствие нужных связей для получения бесплатного образования, 10% – необходимость работы из-за отсутствия средств в семье [8, с. 46].

Тяжелый экономический кризис первых лет независимости, разрыв сложившихся хозяйственных связей привел к закрытию многих промышленных предприятий, спрос на рабочие специальности и их престиж в республике значительно упал, что привело к регрессу в развитии профессионально-технического образования и нехватке кадровых рабочих в настоящее время. В системе начального профессионального образования с 1994 г. число профессионально-технических школ плавно понижалось до 2000 г. с 415 до 282, а затем несколько увеличилось к 2007 г. до 313, а контингент учащихся в названные годы составлял 159,6 тыс. чел., 86,1 тыс. чел. и 106,8 тыс.чел. Причем, количество негосударственных профессиональных школ в 2007 г. было всего лишь 24 [3, с. 20]. В 2000/01 уч. г. в профтехшколах республики обучалось 67% горожан [7, с. 194], что связано с уменьшением мест в общежитиях в связи со сдачей в аренду, отменой государственных льгот на бесплатное питание и обмундирование студентов, низкими доходами сельских семей.

Более престижным было обучение в колледжах, относящихся к среднему профессиональному образованию, число которых возросло с 244 в 1991 г. до 460 в 2007 г., а количество учащихся увеличилось почти в два раза (с 238,3 тыс. чел. до 499,6 тыс. чел., из них 418,3 тыс. чел. получало платные образовательные услуги) [3, с. 21]. Исследователи отмечают неравномерную концентрацию колледжей по регионам республики, многие из которых были открыты в Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Южно-Казахстанской, Павлодарской, Костанайской областях и г. Алматы, т.е. в местах традиционного развития системы среднего профессионального образования [7, с. 198]. Несмотря на то, что в 2009 г. среди учащихся колледжей преобладали казахи (361,1 тыс. чел. против 91,8 тыс. чел. русских, 7,4 тыс. чел. украинцев, 1,7 тыс. чел. белорусов [3, с. 22]), однако у русских и других этносов среди занятого населения доминировала удельная доля лиц со средним специальным образованием: так, если у русских было с высшим образованием – 24,4%, украинцев – 19,7%, белорусов – 15,8%, уйгуров – 17,1%, турок – 11,5%, а показатели среднего специального образования были соответственно 39,3%, 37,8%, 39,3%, 22,4% и 16,4%, у казахов же было 30,2% занятых с высшим образованием и 25,9% со средним специальным [2, с. 45]. Как мы видим, Национальная перепись населения Казахстана 2009 г. зафиксировала тенденцию на получение казахами высшего образования, причем, преимущественно гуманитарного профиля, что связано с традиционными стереотипами престижности гуманитарного знания и отсутствия в традиционном казахском обществе потребности в технических специалистах. Это, в свою очередь, приводит к сохранению диспропорции в национальном составе

квалифицированных рабочих кадров, где и в советское время всегда преобладали представители европейских этносов.

В 1990-е годы была проведена реорганизация системы среднего образования, приведшая к существенному сокращению количества школ. Уровень охвата детей обучением на первой (начальной) ступени образования в течение 1990–1999 гг. был достаточно высоким и составлял 98,7–99,6% [7, с. 181]. В то же время, в указанный период на второй (основной) ступени образования он имел тенденцию к снижению с 95 в 1991 г. до 78,7% в 1995 г., но к 1999 г. коэффициент охвата повысился до 93,4%. На начало 2000-х годов удельный вес начальных школ в общем количестве общеобразовательных составлял 16,9%, основных – 17,9%, средних – 63,9%. В сельской местности были расположены 94% начальных школ, 89% – основных и 67,6% – средних [7, с. 183].

В 1991–2001 гг. были закрыты 422 государственные общеобразовательные школы, последующая деградация многих сельских поселений, передача общеобразовательных школ в ведение местных властей с финансированием из местных бюджетов и государственная политика оптимизации малокомплектных школ привели к сокращению данного показателя на 515 ед. в 2001–2011 гг. В городах появились школы с тремя сменами обучения, 39% учащихся обучались во второй половине дня, а в сельской 30,3 % [7, с. 182]. В годы независимости с 1993/94 уч. г. стали открываться частные дневные общеобразовательные школы, в основном в городах, число которых увеличилось к 2011 г. с 11 до 117 с контингентом учащихся 117 тыс. чел. [3, с. 19-20] (1,51 % от общего числа учащихся школ). Как мы видим, частные школы относятся к элитному образованию, недоступному для большинства казахстанских семей в силу высокой стоимости образовательных услуг.

В отношении языков обучения надо отметить значительный рост количества учащихся с казахским языком обучения. Так, если в 1991 г. на казахском языке получали среднее образование 1063,6 тыс. чел. против 1975,3 тыс. чел. на русском, то в 2011 г. 1573,7 тыс. чел. против 843,4 тыс.чел. С целью реализации государственной языковой политики в дневных общеобразовательных школах обучение ведётся на 9 языках: казахском, русском, узбекском, уйгурском, таджикском, украинском, татарском, немецком и английском. В 2000/01 уч. г. в местах компактного проживания этнических меньшинств в имеются 82 узбекские, 13 уйгурских, 3 таджикских и 1 украинская школы, что обеспечивает обучение на родном языке 82,9% узбеков, 59% таджиков, 45,6% уйгуров, 0,1% украинцев. Часть детей получили возможность изучать родной язык на факультативных занятиях: 17186 учащихся изучают уйгурский, 6365 – узбекский, 6294 – дунганский, 4211 – турецкий, 1608 – польский, 496 – азербайджанский, 431 – таджикский, 477 – курдский, 257 – корейский, 113 – еврейский и др. языки [7, с. 187-188]. Кроме того, в начале 2000-х гг. в РК существовало 173 воскресные национальные школы от ассирийского, азербайджанского, армянского, чеченского, ингушского, греческого, грузинского, дунганского, карачаево-балкарского, корейского, курдского, немецкого, польского, татарского, турецкого, уйгурского республиканских национально-культурных центров, а также воскресная школа Русской общины. Основная часть этих школ финансируется из негосударственных источников: взносов родителей, помощи исторической родины и т.д., в Алматинской, Восточно-Казахстанской, Павлодарской областях, г. Астане ряд воскресных школ финансировались из областных и городского бюджетов [6, с. 37-38].

Качественный уровень образования определяется содержанием образовательных программ, кадровым и материально-техническим обеспечением. Наблюдаемое снижение образовательного уровня выпускников казахстанских школ было связано с частым обновлением содержания образовательных программ и, соответственно, учебников, имеющих множество как содержательных, так

и грамматических, орфографических ошибок в связи со сжатыми сроками их подготовки и выпуском частными издательствами. Кадровое обеспечение школ также значительно ухудшилось, поскольку молодежь перестала считать данную профессию почетной и привлекательной на рынке труда по причине низких окладов. В школах, в особенности сельских, наблюдались текучесть кадров, резкий дефицит учителей-предметников, многие учителя, не имея педагогического или, вообще, высшего, образования, а некоторые даже побывавшие в местах лишения свободы, были допущены к образовательному процессу. Повсеместно практиковалось совместительство, увеличение педагогической нагрузки при снижении ставок окладов по категориям, отрицательно отражавшиеся на качестве подготовки педагогов к занятиям. Что касается материально-технического обеспечения общеобразовательных школ, то здесь главной проблемой было размещение в ветхих, недостаточно оборудованных зданиях. В 2000 г. каждая десятая школа требовала капитального ремонта, а каждая третья была расположена в приспособленных помещениях. С 1997 г. стала внедряться программа информатизации среднего образования, на реализацию которой было выделено 154 млн. долларов США [7, с. 189-191]. Согласно данным МОН, к 2003 г. все школы закупили компьютерную технику и подключились к всемирной сети Интернет [9, с. 19].

Этнокультурные процессы в Казахстане определяются не только доступом к образовательным учреждениям, но и к общественно-финансируемым СМИ. В 2011 г. в республике действовало 2740 средств массовой информации, из которых 84% (2301) – негосударственные СМИ, 16% (439) – государственные. Подавляющее большинство средств массовой информации – 2494 или 91% – традиционно представлено газетами и журналами, 8,5% приходится на электронные СМИ – 233 и 0,5% (13) – информационные агентства. В разрезе языков ситуация выглядела следующим образом: на казахском языке издавались (выходили в эфир) 543 средства массовой информации, на русском языке – 920, на казахском и русском языке – 930, на казахском, русском и других языках – 347 [10]. В соответствии со Статьей 18 Закона РК «О Языках в РК» от 11 июля 1997 года №151-I, а также Статьей 3 Закона РК «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 года № 451- I за годы независимости 95% действующих теле и радиокомпаний 50% объема вещания программ осуществляли на государственном языке, однако сетка вещаний казахоязычных программ устанавливалась в утреннее и вечернее время, когда рейтинг просмотров телезрителями достаточно низкий. Представленная статистика показывает, что русский язык в Казахстане остается основным коммуникативным средством, тем более, что 5248 газет и журналов на русском языке поступают из Российской Федерации и других стран [11, с. 21].

Государственная забота о развитии казахского языка, практически вытесненного в бытность Советского Союза из многих сфер общественного пользования, привела к ограничению прав этнических меньшинств на доступ к СМИ, вещающими на их родных языках. Так, в 2003 г. благодаря государственной поддержке выходило лишь 11 национальных газет, 44 телестудии вещали на 12 национальных языках и 18 радиостанций на 7 национальных языках [6, с. 36]. Причем, многие сохраняют высокий уровень национальных ориентаций в культуре и языковой сфере, понимая тесную связь культурной и этнической идентичностей. По данным этносоциологического опроса, проводившегося в 2002 г. с охватом более 1000 респондентов в разных регионах Казахстана, только 6,8% респондентов считали не обязательными книги, газеты и журнала на родном языке, 9,2% – радио- и телепередачи [6, с. 38].

Как мы видим, этноязыковые процессы являются важной частью этнокультурных процессов, оказывая в Казахстане влияние на состояние межэтнических отношений. Доминирование в СССР одного типа двуязычия – национально-русского в условиях политики русификации и вытеснения казахского

языка из сфер государственного управления, образования и науки, использование его преимущественно в семейно-бытовой сфере и в области традиционной культуры, привело к тому, что в конце 1980-х годов по некоторым данным 40% казахов не знали казахского языка или знали его плохо, а в бывшей столице г. Алма-Ате 90% подростков-казахов не говорили на родном языке [1, с. 30].

Государственная языковая политика, направленная на искоренение одностороннего двуязычия, когда русские в Казахстане не ощущали социокультурной потребности к овладению казахским языком, повышению его функционального значения, осуществлялась в соответствии первоначально с «Законом о языках в Казахской ССР» от 22 сентября 1989 г. Затем 11 июля 1997г. был принят Закон РК «О языках в Республике Казахстан», в соответствии с которым была выдвинута задача формирования трехъязычного общества, с достаточной степенью владения не только казахским, русским, но и английским языками. В осуществление данных законодательных актов были также приняты государственные программы функционирования и развития языков на 1990-2000, 2001-2010 и 2011-2020 годы, направленные на увеличение доли казахстанцев, владеющих, в первую очередь, государственным языком, а затем уже русским как официальным и языком межнационального общения и формирование до 20% доли англоязычных граждан.

Прежде всего, в качестве первоочередной была выдвинута задача внедрения в делопроизводство казахского языка, в соответствии с которой к 2006 году, по данным, озвученным при проведении круглого стола «Будущее Казахстана и государственный язык», в пяти областях (Атырауская область, Жамбылская область, Кызылординская область, Мангистауская область, Южно-Казахстанская область) делопроизводство было официально переведено на государственный язык. Однако, даже в этих областях компактного проживания казахов возникли трудности с внедрением сплошного казахского документооборота, в связи с чем в Атырауской области этот показатель достиг лишь 51% всего официального документооборота, в Жамбылской – 50%, в Кызылординской – 49% [5]. Государственная политика перевода делопроизводства на государственный язык является неизменной и ставит стратегические задачи ведения всей документации, исходящей из государственных органов, в обязательном порядке на казахском языке. Реализация государственной языковой политики вызывает негативную реакцию со стороны славянского движения «Лад», принявшего в 2011 г. политическое заявление, в котором отметили исключение «официального» русского языка из общественного употребления и начало языковых «кадровых чисток» во всех структурах власти РК [5].

Усилия государственных органов по реализации языковой политики, а также изменение национального состава страны в пользу коренного населения в результате внешней миграции русских привели к увеличению доли владеющих казахским языком до 64,4% по данным переписи населения 1999 г., в том числе 14,9% русских в сравнении с 0,9% в 1989 г., 28,8% корейцев против 1% в 1989 г., 80,5% уйгуров против 9,1% в 1989 г. и др. [1, с. 32]. В 2009 г. удельная доля лиц в возрасте 15 лет и старше, владеющих казахским языком, составила 74%, свободно понимают русскую речь 94,4% (92% казахов, 98,4% русских), а английскую только 15,4% (17,5% казахов, 12,6% русских) [2, с. 24]. В отношении овладения государственным языком русскими надо отметить, что уже 25,3% понимали устную речь, 8,8% свободно читали и 6,6% свободно писали [4, с. 258]. Причём, уровень владения русским и английскими языками в городской местности значительно выше, чем в сельской.

Дискуссия. По мнению Ж.К. Нургалиевой, казахский язык и основанная на нем культура стали ресурсом для успешного социального продвижения на государственной службе в соответствии с разработанным в 2004 г. списком должностей, для вступления в которые необходимо сдавать экзамен на знание

государственного языка, и повышения социального статуса [11, с. 21]. Между тем, в стране существует проблема эффективного обучения неказахского населения государственному языку, которая заключается в отсутствии инновационных методик преподавания казахского языка, качественного учебно-методического обеспечения, квалифицированного кадрового состава, системы мотивации к его овладению.

Одним из направлений развития государственного языка в РК является возвращение изначальных казахских наименований и переименования населенных пунктов, улиц и пр. Так, в 1991–2005 гг. были переименованы три области, 12 городов, 53 областных района, 7 городских районов, 43 железнодорожных станций и разъездов, 957 сельских поселений, а также около 890 учреждений культуры, образования, здравоохранения и спорта [11, с. 21]. Зачинателями этой политики была наиболее этнократически настроенная часть казахской интеллигенции, решительно выступавшая за построение казахской государственности на казахской земле и искоренение наследия колониализма. Результаты деятельности ономастических комиссий вносили межэтническую напряженность в особенности в северном и восточном регионах, где доминировало европейское население, не согласное с массовыми переименованиями, рассматривая их как дискриминацию и забвение исторического прошлого времён Российской империи и СССР. Так, в 2007г. только 9,1% русских Восточно-Казахстанской области положительно отнеслись к переименованиям против 52,4% казахов [12 с. 16].

К практике политического строительства в Республике Казахстан относится создание уникального института как главного координирующего центра достижения межэтнического согласия – Ассамблеи народов Казахстана согласно указу Президента страны от 1 марта 1995 г. Ассамблея объединяет 818 этнокультурных объединений, малых ассамблей 46 этносов полиэтничного Казахстана [11, с. 24]. Республиканские и региональные национальные культурные центры как рычаги для возрождения и развития национальных языков, обычаев, традиций, поддержания культурных связей с исторической родиной играют важную роль в качественном изменении социокультурного положения этнических меньшинств в независимом Казахстане.

Рассмотрев основные направления государственной национальной и языковой политики, повлиявшие на ход этнокультурных и этноязыковых процессов, необходимо остановиться на культурных и языковых ориентациях доминирующих этносов Казахстана, выявленных в результате этносоциологических исследований. В начале 2000-х годов среди опрошенных русскоязычных казахов, большинство было намерено его изучать, лишь 5-я часть не испытывала потребности в этом. В основном это были молодые люди мужского пола (55,1%) в возрасте 20-29 лет (31,9%). Наоборот, лишь каждый 4-й респондент русской национальности, не владеющий казахским языком, собирался изучать государственный язык. Об этом намерении чаще всего указывали женщины (57,9%) до 30 лет (49,7%). Среди опрошенных казахстанцев в среднем лишь 35,7% поддержали обязательное 50%-е вещание на казахском языке, из которых 75,3% составляли казахи, 42,4% негативно отнеслись к этому, из них 56,9% русские [13, с. 49, 51].

В психологии казахского населения все более утверждается тенденция на осуждение людей любой национальности, в особенности этнических казахов, не знающих родной язык. Так, стандартизированное интервьюирование в Восточном Казахстане показало, что в 2004 г. отрицательно относились к тому, что многие казахи еще не овладели государственным языком, 65,1% респондентов-казахов, а в 2007 г. аналогичный показатель уже составлял 82,3%. В отношении русского населения ответы казахов были более лояльными: в 2004 г. показатель был 46,4%, увеличившись в 2007 г. до 49,6%. Закрепление данных стереотипов в национальной психологии казахов приводит к межэтническим конфликтам по поводу незнания

казахского языка, с чем сталкивались в 2007 г. 28,1% русскоязычных казахов и 42,6% русских, 37,5% представителей других национальностей [12, с. 12]. В отношении вопроса об использовании языков в делопроизводстве ответы выявили этнократические установки казахов: 45,6% казахов считали, что делопроизводство должно вестись только на казахском языке, на казахском и русском – 27,4%, дифференцированно – 19,8%, только на русском языке – 2,4%. Ответы русских респондентов на аналогичные вопросы были следующие: 1,4% – только на казахском языке, 53,1% – на обоих языках, дифференцированно – 16,1%, только на русском – 23,1%. Представители других национальностей Семипалатинской области более склонились к мнению русских: никто из респондентов не поддержал введение делопроизводства только на казахском языке, на русском языке – 12,5%, на обоих языках – 50%, дифференцированно – 37,5% [12, с. 16]. Как мы видим, для большей части населения характерны билингвистические установки как условие для соблюдения прав всех этносов Казахстана и сохранения межэтнического согласия. Между тем среди казахов удельная доля выступающих за полную казахизацию делопроизводства очень высокая и, возможно, что такое мнение будет в перспективе доминирующим, внося осложнения в межэтнические отношения.

Этносоциологические опросы зафиксировали высокие показатели национальных ориентаций в культуре, поскольку лишь 17,1% респондентов доминирующих этносов считали не обязательными национальные детские сады, 4,9% – национально-культурные центры, 18,8% – квоты для поступления в вузы, 28,4% – делопроизводство на родном языке и 4,2% – традиционные праздники и дни национальной культуры [6, с. 38].

Заключение. Таким образом, этнокультурные процессы носили достаточно интенсивный характер в условиях коренной трансформации социально-экономических основ общества в транзитный период перехода от командно-административного социализма к рыночному капитализму. Государственная статистика показала увеличение образовательного уровня населения Казахстана, характеризующаяся увеличением удельной доли лиц с высшим образованием среди всех этносов, а также со средним специальным (в особенности, городское население). Причины заключались в развитии негосударственных форм образования и высокой конкуренции на рынке труда в условиях преодоления затяжной стагнации национальной экономики. Обратная тенденция наблюдалась в отношении начального профессионального образования, здесь произошло кардинальное сокращение государственных профтехучилищ при слабом развитии частных услуг в этой сфере, к тому же сохраняется этническая диспропорция учащихся этих школ в сторону доминирования представителей европейских этносов и слабой представленности казахами. Это ставит проблему нехватки квалифицированного рабочего персонала в условиях инновационного развития республики.

Ситуация со средним образованием в настоящее время демонстрирует положительную траекторию после существенного спада первых лет независимости: в начале 2000-х годов в Казахстане удалось охватить практически всех детей средним образованием. Проблемы в области среднего образования в основном концентрируются в сельской местности, где около 3% детей из малообеспеченных семей по-прежнему не имеют возможности для посещения образовательных учреждений, многие школы относятся к малокомплектным, расположены в приспособленных помещениях и требуют капитального ремонта, ощущается низкое материально-техническое и кадровое обеспечение. Общей тенденцией в области системы образования является постепенное увеличение числа учащихся с казахским языком обучения на всех уровнях образовательного процесса. Представители крупных этносов Казахстана также имеют возможность получать среднее образование на родных языках, но лишены этой возможности в отношении среднего специального и высшего образования.

Что касается этноязыковых процессов, то здесь наблюдалось формирование биязычного социально-коммуникативного пространства с преобладанием казахского и русского языков. В области СМИ с русским языком начал конкурировать казахский язык, имеющий весомый политический ресурс. Малая часть этнических меньшинств имела свои национальные газеты и передачи на радио и телевидении, именно поэтому большую роль в сохранении их культурной идентичности играли Ассамблея народов Казахстана, а также региональные и национальные культурные центры.

Планомерная реализация государственной языковой политики, активное внедрение его в делопроизводство и государственную службу, имела результатом повышения показателей владения казахским языком, ставшим функционально востребованным, среди всех этносов Казахстана. Однако наличие противоречий в языковой сфере, национально-языковой неудовлетворенности со стороны некоренных этносов остается главным конфликтогенным фактором в республике.

Список использованной литературы

1. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Оркениет, 2001. – 112 с. – книга

2. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года: аналитический отчет. Т.1.: Статист. сб. / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2011. – 65 с.

3. Казахстан за годы независимости. 1991-2010 гг.: Статист.сб. / Агентство РК по статистике / Под ред. А. Смаилова. – Астана, 2011. – 194 с.

4. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан: Статист. сб. / Под ред. А. Смаилова. – Астана, 2010. – 297 с.

5. Языковая политика в Казахстане [Электрон. ресурс]. – 2015. –Https:// ru.wikipedia.org/wiki (дата обращения: 22.08.2016) – интернет источник

6. Курганская В.Д. Мониторинг прав этнических меньшинств в Казахстане: Научно-исследовательский отчет / В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, К.К. Айтхожин. – Алматы: ЦГИ, 2003. – 100 с. – книга

7. Шокаманов Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. – Алматы: Агенство РК по статистике, 2001. – 348 с. – книга

8. Развитие села в Казахстане: проблемы и перспективы: Отчет о человеческом развитии 2002 // ПРООН. – Алматы, 2002. – 152 с.

9. Цели развития на пороге тысячелетия в Казахстане. 2005: Обзор. – Алматы, 2005. – 88 с. – книга

10. Министерство связи и информации РК опубликовало аналитическую справку о состоянии отрасли СМИ за 2011 год [Электрон. ресурс]. – 2012. –http:// www.internews.kz/newsitem/20-01-2012/17371 (дата обращения: 22.08.2016) – интернет источник

11. Нургалиева Ж.К. Конструирование этнической и гражданской идентичности в национализирующем государстве на примере Республики Казахстан: Автореф. дис... канд.соц.н. (22.00.04) / СПб. Гос.ун-т. – СПб, 2012. – 28 с.

12. Коновалов А.П. Развитие национальной ситуации и этносоциальных общественных объединений в Восточном регионе Казахстана (системные социологическ ие исследования) // Общественное объединение «Русский соц.-культ.центр», – Семей: Центр соц. мониторинга и прогнозирования СГУ им. Шакарима.2007. – 75 с.

13. Казахстан и казахстанцы: Мониторинг общественного мнения 1 квартала 2002 года (январь-март) / Под общ.ред. Б. Бектурганова: Ассоциация социологов и политологов. – Алматы, 2002. – 69 с.

References

1. Assylbekov M.Kh., Kozina V.V. Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviyah suvereniteta //, – Almaty: Orkeniet, 2001. – 112 s. – kniga

2. Itogi Nacional'noy perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda: analiticheskiy otchet. T.1.: Statist. sb./ Pod red. A.A. Smailova. – Astana, 2011. – 65 s.

3. Kazakhstan za gody nezavisimosti. 1991-2010 gg.: Statist.sb. / Agentstvo RK po statistike / Pod red. A. Smailova. – Astana, 2011. – 194 s.

4. Nacional'nyi sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazakhstan. Itogi nacional'noy perepisi naseleniya 2009 goda v Respublike Kazakhstan: Statist.sb. / Pod red. A. Smailova. – Astana, 2010. – 297 s.

5. Yazykovaya politika v Kazakhstane [Electron. resurs] // – 2015. – Https:// ru.wikipedia.org/wiki (data-obrashcheniya-22-08-2016). - Internet source

6. Kurganskaya V.D. Monitoring prav etnicheskih men'shinstv v Kazakhstane: Nauchno-issledovatel'skiy otchet / V.D. Kurganskaya, V.Yu. Dunaev, K.K. Aytkhozhin; Centr gumanitarnyh issledovaniy. – Almaty: CGI, 2003. – 100 s. – kniga

7. Shokamanov, Yu.K. Tendencii chelovecheskogo razvitiya v Kazakhstane – Almaty: Agenstvo RK po statistike, 2001. – 348 s. – kniga

8. Razvitie sela v Kazakhstane: problemy i perspektivy: Otchet o chelovecheskom razvitii 2002 / PROON. – Almaty, 2002. – 152 s.

9. Celi razvitiya na poroge tysyacheletiya v Kazakhstane. 2005: Obzor. – Almaty, 2005. – 88 s. – kniga

10. Ministerstvo svyazi i informacii RK opublikovalo analiticheskuyu spravku o sostoyanii otrasli SMI za 2011 god [Electron. resurs]. – 2012. –Http://www.internews.kz/ newsitem/20-01-2012/17371 (data-obrashcheniya-22-08-2016). – Internet-source

11. Nurgalieva Zh.K. Konstruirovanie ehtnicheskoy i grazhdanskoy identichnosti v nacionaliziruyushchem gosudarstve na primere Respubliki Kazakhstan: Atoref. dis.... kand.soc.n. (22.00.04) / SPb. Gos.un-t. – SPb, 2012. – 28 s.

12. Konovalov, A.P. Razvitie nacional'noy situacii i ehtnosocial'nyh obshchestvennyh ob'yedineniy v Vostochnom regione Kazakhstana (sistemnye sociologicheskie issledovaniya) / Obshchestvennoe ob'yedinenie «Russkiy soc.-kul't.centr». – Semey: Centr soc. monitoringa i prognozirovaniya SGU im. Shakarima, 2007. – 75 s.

13. Kazakhstan i kazakhstancy: Monitoring obshchestvennogo mneniya 1 kvartala 2002 goda (yanvar'-mart) / Pod obshch. red. B. Bekturganova: Associaciya sociologov i politologov. – Almaty, 2002. – 69 s.

А.Т. Абдулина[1]
[1]Қазақ Еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясы
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ЭТНОТІЛДІК ҮДЕРІСТЕРДІҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Түйін

Мақалада 1990-жылдардың басынан бері, тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуы мен қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық негізінің қалыптасуының ауыр кезеңінде қалыптасқан этномәдени және этнотілдік үдерістер тенденциясын зерттеу мақсаты қойылған. Этномәдени үдерістер саласында ең алдымен Қазақстан түрғындарының білім алу динамикасы, оның ішінде жоғары және орта арнайы білімі бар азаматтардың үлес санының арту тенденциясы, әсіресе қала түрғындарының ішінде мемлекеттік емес білім беру түрлерінің кеңеюі жағдайындағы құбылыстар қарастырылған. Қазақстандағы барлық этностар арасындағы жоғары және орта білімнің жоғары сұранысқа ие болуының себебі еңбек нарығындағы үлкен бәсекелестік және жұмыссыздықтың жоғары көрсеткіште болуы. Қазіргі кезде қазақстандық қоғамда мемлекеттік кәсіптіктехучилищелер мен жұмысшы кадрларын дайындау мәселесі, әсіресе, қазақтар арасында жұмысшы

мамандығына сұраныстың төмен болуы проблемасын шешу мәселелері көлденең түр. Қазақстандағы орта білім беру жүйесі көбіне 9 ірі этностың туған тілінде білім алуы құқығын іске асырады, 2010 жылы қазақ тілінде оқитындардың саны орыс тілінде оқитындардан 2 есеге артты.

Түйін сөздер: ұлтаралық қатынастар, ұлтаралық келісім, білім беру жүйесі, толеранттылық, этнос, этномәдени үдерістер, этнотілдік үдерістер, тіл.

A.T. Abdulina[1],
[1]Kazakh Academy of Labor and Social Relations,
Almaty, Kazakhstan

BASIC TENDENCIES OF ETHNO-CULTURAL AND ETHNO-LINGUISTIC PROCESSES IN KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Summary

The article considers the study of basic tendencies of ethno-cultural and ethno-linguistic processes set in Kazakhstan from the beginning of 1990, in the difficult period of becoming of nation-state and transformation of socio-economic bases of Kazakhstan society. In the area of ethno-cultural processes, the author was interested, first of all, in the dynamics of educational indexes of Kazakhstani population, having positive tendencies of increasing specific share of persons with the higher and middle special education, especially among urban population, in the conditions of expansion of non-state forms of education. The reason of prestige of the higher and middle special education among all the ethnoses of Kazakhstan is related to high unemployment and competition at the labor market.

The time has come to solve the problem of expansion of public vocational schools network and graduation of specialists, including from among the Kazakhs, who poorly motivated for the development of labor specialties due to historical traditions.

The system of secondary education in Kazakhstan in a most degree realizes the right of 9 large ethnoses to get education in the mother tongues; in 2010 the number of pupils studying in Kazakh language exceeded the number of pupils studying in Russian practically in 2 times.

Keywords: interethnic relations, interethnic consent, system of education, tolerance, ethnicity, ethno-cultural processes, ethno-linguistic processes and language.

ӘОЖ 94 (5)

М.Қ. Егізбаева[1]
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Г.Б. Қозғанбаева[1]
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИЕТІ

Аннотация

Тәуелсіз Қазақстан – көпұлтты мемлекет, елімізде 130-ға жуық ұлттың өкілдері өмір сүреді. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың айтқанындай: «...дамыған өркениетті 50 елдің қатарына өтетін болсақ, ел экономикасын жоғары сатыда дамыта отырып, біз еліміздегі көп этникалық ұлттар мен халықтар арасындағы достастық пен ынтамақтастыққа қол жеткізе аламыз» – дегенінен-ақ, бұл – ел басымыздың негізгі ұстап отырған саясатының бірі екендігінің айғағы. Ал, елдегі этникалық ұлттар мен ұлыстардың тен құқықта дамуына жол берудің өзі біздің мемлекетіміздегі

түрақтылықтың белгісі болып табылады. Қазақстандағы әр ұлт өкілдерінің өзінің қайталанбайтын рухани және материалдық мәдениеті, өз тарихы, дәстүрі мен әдет-ғұрыптары бар. Бұндай мәселелерді зерттеп, саралау этнологтардың міндеттеріне жатады. Осындай зерттеулер нысандарының бірі – ұйғыр халқы. Қазіргі кезде Қазақстандағы ұйғырлар Алматы облысында көптеп шоғырланған. Олардың мәдениеті, шаруашылығы, қазіргі кездегі тілдік жағдайы сияқты мәселелер жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Себебі, мұндай мәселелерді зерттеу Қазақстандағы ұлттар арасындағы түсіністік пен ынтымақтастыққа қол жеткізуде үлкен септігін тигізері даусыз.

Мақалада Қазақстандағы ұйғырлардың зерттелуі мен этномәденитінің кейбір аспектілері зерделенген. Авторлар Қазақстанда өмір сүріп отырған ұйғырлар туралы зерттеулерге қысқаша тоқталып, олардың қоныстануы, орналасуы, материалдық мәдениеті, киімі, рухани мәдениеті сияқты мәселелерді қарастырады.

Түйін сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, киім, қолөнер.

Ұйғырлар – Орталық Азиядағы ежелгі түркі халықтарының бірі, Қытайдың Шыңжаң ұйғыр автономиясының түрғылықты халқы. Қазіргі кезде Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Таяу Шығыс елдерінде де өмір сүріп жатыр[1, 136-137-бб.].

Ұйғырлардың Жетісуға қоныс аударуы (XIX ғасырдың 80-90-жылдары) –Қытайдағы Іле өлкесін мекендеген халықтың Ресей қол астына кіруге тілек білдіріп, оның қарамағындағы қазақ жеріне қоныс аудару үдерісі. XVIII ғасырдың II жартысында ұйғыр халқының тәуелсіздік жолындағы көтерілісін басып-жаныштаған Цинь үкіметі олардың біраз бөлігін (8 мыңға жуық отбасы) Қашғар, Куча, Ақсу, Жаркент, Хотан, т.б. қалалардан **Шығыс Түркістанның батысындағы** Іле өлкесіне көшірді. 1864 жылы Іле өлкесін мекендеген халықтар ұлттық езгіге қарсы күреске шықты. Мұнда Іле сұлтандығы құрылды. Англия мен Түркияның Шығыс Түркістандағы астыртын әрекеттерінен қауіптенген әрі өзіне жақында қосылған Жетісу өлкесінің қауіпсіздігін қорғауға ұмтылған патша үкіметі бұл өлкені 1871 жылы басып алды. Іле өлкесінің Ресеймен қарым-катынастары барған сайын нығайып, мұның өзі өндіргіш күштерінің өсуіне, өндірістік-шаруашылық қарым-қатынастарының дамуына қолайлы жағдай туғызды. Петербург трактатына сәйкес (1881) Іле өлкесі Қытайға қайтарылды, Қытайдың немесе Ресейдің қол астына қарау халықтың өз еркіне берілді. Іле ұйғырларының едәуір белігі Ресейге қосылып, оның иелігіндегі аумаққа қоныс аударуға тілек білдірді. 1881-1894 жылдар аралығында Жетісуға 9752 ұйғыр шаңырағы (45373 адам) көшіп келді [1, 89-б.].

Ұйғыр халқының тарихына, мәдениетіне қатысты төңкеріске дейінгі зерттеулерге тоқталар болсақ, XIX ғасырда Шығыс Түркістанда археологиялық зерттеулер басталғандығын айтуға болады. Бұл аймақтағы алғашқы зерттеулер қатарына 1879 жылы ежелгі Турфан қаласын зерттеген ботаник Регельдің жұмыстары жатады. 1895 жылы ұйғырлардың басқа да қалашықтарын В.И. Роборовский зерттеді. Қашқардағы көне заман мұрасын зерттеуде Н.Ф. Петровскийдің орны ерекше. Оның басты еңбектерінің бірі Мақалада Шығыс Түркістанның ислам дінінің келуіне дейінгі ескерткіштерін топтастыруы болып табылады.

XIX ғасырдың басы мен XX ғасырда Монғолия және Шығыс Түркістандағы ежелгі ұйғырлардың руникалық, қолжазба және ксилографиялық ескерткіштері жайлы ғылымда алғашқы зерттеулер пайда болды. 1889 жылы орыс археологы Н.М. Ядринцев Орхон өзені бассейні бойынан тасқа қашап жазылған екі үлкен ескерткіш тапты. Осы жағдайға байланысты зерттеушілер: «Көне түрік мұрасын зерттеуде ұйғыр әдебиеті мен тілін зерттеу өте маңызды, яғни, ұйғыр тілі жайлы деректерді солтүстік шығыс Монғолиядан, Орхон өзені бойы мен ежелгі Гаочан қаласы орналасқан Шығыс Түркістан жерінен іздеу керек» – деген тұжырымға келді [2, 56-б.].

Табылған жазбалар Орхон және Шығыс Түркістан жерінде үйғырлардың қоныстану уақыты жайлы анықтама береді. Осы жағдай алғашынды ресейлік, кейіннен еуропалық шығыстанушылар мен түркологтардың назарын Монғолиядан Шығыс Түркістанға аударған болатын. Осы ретте үйғырлардың әдебиеті ерте кезден-ақ жақсы дамығанын, жан-жақты зерттеліп келе жатқанына куә бола аламыз.

Үйғырлардың жазба ескерткіштерін зерттеуде В. Радловтың, Паве-де-Куртейль және Г. Вамберилердің алатын орны ерекше. Паве-де-Куртейль үйғырлардың XV ғасырдағы шығармаларының аудармасын жарыққа шығарды.

Үйғыртанулық зерттеулерде маңызды орынды XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы шығыс Түркістанға жүргізілген экспедициялар алады. Осы кезеңде архитектуралық, мәдениет, сондай-ақ қытай жазбалары, тибеттік, соғдылық, хотан-сақ тілдеріндегі және де түрік руналық алфавиті мен ежелгі үйғыр тіліндегі ескерткішер табылған.

Көне үйғыр жазба және мәдениет ескерткіштерін зерттеуде орыс саяхатшыларының еңбектерін ерекше айтып кетуге болады. 1898 жылы Ресей Ғылым академиясы Д. Клементдің басшылығымен Шығыс Түркістанға тарихи-археологиялық экспедиция аттандырды. Осы экспедиция нәтижесінде Д. Клементдің «Турфан жеріндегі тарихи анықтамалар», «Шығыс Түркістан мәдениеті жайлы қысқаша анықтама»атты еңбектері жарық көрді.

Бұдан кейінгі уақытта үйғыр мәселелерін зерттеу кеңестік дәуірде ерекше қолға алынды. Үйғыр халқы Орталық Азияның саяси және мәдени тарихында із қалдырған ежелгі халық ретінде дүниежүзіндегі шығыстанушылардың назарын аударып келеді. Сол себепті әр түрлі тілдерде жазылған еңбектер де аз емес. Бұл салада көп жылдар бойы еңбек еткен көрнекті орыс ғалымдарының қатарына А.Н. Бернштам [3], Б.Н. Денике [4], С.Е. Малов [5], В.В. Радлов [6], Г.Е. Грумм-Гржимайло [7], Д.И. Тихонов [8], В.В. Бартольд [9], Н. Аристов [10] және т.б жатқызуға болады. Ал Қазақстандық зерттеушілер қатарына Ш. Уәлиханов [11], Г.М. Исхаков [12], М.И. Кабиров [13] және т.б жатқызуға болады.

Үйғырлардың қоныс аударуына байланысты М.Н. Кабировтың ‹‹Очерки истории уйгуров Советского Казахстана››, салт-дәстүріне байланысты Г.М. Исхаковтың ‹‹Исследования по уйгуроведению›› атты еңбектерін атап айтса болады. Бұл еңбектерде XIX ғ. 80-жылдарындағы үйғыр халқының басынан өткен тарихи оқиғалар жайлы мәліметтерге толы. Яғни, қоныстанған жерлерінде жер шаруашылығына бейім болғандығын және тек осы кәсіппен ғана айналысып, дәнді-дақыл өсірген, егін еккендігі атап көрсетіледі.

Үйғыр халқының Қазақстан жеріне қоныс аударуы жөнінде Ш. Сейдеханованың ‹‹Үйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға қоныс аударуы›› мақаласын айтуға болады. Ал Г.М. Исхаков, М. Кабиров, А. Казем-бек, А.К. Камалов, Р.У. Каримов, В.С. Кузнецов, К. Маймайди, А. Малявкин, К. Масими, С.Ю. Турдиев, М. Хамраев, Ф.Т. Хасанов, С. Хасанов, К. Хожамберди, Л.А. Чвырь, Д. Ясенов, Ю. Мухлиси, Ш. Надыров, Г.Б. Никольская, Д. Позднеев, Г. Рахметова, А.М. Решетов, Дж. Руделсон, М.Р. Рузиев, Г. Саитова, А.С. Такенов, К.Т. Талипов, И.И. Троицкая, Д.И. Тихоновсынды ғалымдардың оқу құралы, монографиялары, мақалаларын да атап өтсе болады. Бұл зерттеушілер үйғыр халқының этногенезін, тарихын, қоныстануын, салт-дәстүрін, мейрамдарын, мәдениетін зерттеген ғалымдар.

Сонымен қатар, Байұзақ Қожабекұлының ‹‹Үйғырлар›› атты мақаласында үйғыр қағандығынан бастап, әр түрлі ғұлама, ойшылдардың үйғырларға қатысты жазба деректер туралы айтылған. Үйғыр халқының бала туу және оның тәрбиесіне қатысты салт-дәстүрлері жөнінде Ш. Майғаранова ‹‹Үлгілі үйдің ұл қызы›› атты кітабында сипатталған. Ал Р.У. Каримованың ‹‹Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров›› атты еңбегінің де алатын орны ерекше, себебі, бұл кітапта олардың сәндік қолданбалы өнері, ұсталық, зергерлік өнері, баспананы безендіру, киім тігу сияқты қолөнер түрлерін сипаттаған.

Тағамдану жүйесіне байланысты Рәхимжан Һошуровтың ‹‹1200 уйғур таамлири›› деген кітабында әр түрлі тағамдардың тізімі беріліп, қысқаша сипаттамалар берілген. Сонымен қатар басқа да көптеген авторлардың еңбектері бар.

Ал ұйғырлардың рухани мәдениеті жайлы С. Кибированың ‹‹Уйгурский музыкальные инструменты в традиционной культуре››, Т. Алибакиеваның ‹‹Уйгурские исторические песни›› атты еңбектерінде ұйғыр әндерінің тарихы, қолданылуымен қатар саз аспаптарына да жекелей тоқталып кеткен.

Жалпы ұйғырлар жайлы Д.Ж. Касымованың ‹‹Уйгурия››, ‹‹Уйгурский язык››, Һакимжан Гулиевтің ‹‹һәзил-чақчақ››, Ташполат Намәтовтың ‹‹Көз мончақ››, Илахун Һошурдың ‹‹Өмүрнамә››, сондай-ақ ассамблеяның 20-жылдығына орай жарық көрген ‹‹Ученые женщины-уйгурки – Уйгур алимәлири›› сынды ұйғыр тілінде жарық көрген шығармаларды да айтса болады. Бұл еңбектер басқа тілге аударылмағандықтан, оларды тек ұйғыр оқырмандарына ғана арналған кітаптар десе де болады.

Ұйғырлардың ұлттық киімдер сипаттағанда, қазіргі кезде оның дәстүрлі белгілерінен айрылғандығын айта кету керек. Бұрын Жетісу ұйғырларының ерлер костюмы жіңішке тік жағалы ұзын кең пішілген желбегей жейде (койнэк) мен балағы етіктің ішіне салынатын кең шалбардан (тамбал) тұрған. Жейденің сыртынан қысқа башмет киіп, оның сыртынан жіңішке тік жағалы және тар жеңді ұзын шапан киген. Шапанды мақта матаның ұзын қиындысынан жасалған белбеумен (бэлваг) байлаған. Қысқы сырт киім ретінде қой терісінен жасалған тонды (жута) киді. Аяқтарына ұзын қонышты жұмсақ етіктер (мэсэ) киген, оның сыртынан былғары кебіс киіп, үйге кірерде оны шешіп қоятын болды. Бас киім ретінде жазда тақия (допа), қыста қой елтірісімен қапталған шұға бөрік (топа), ал ауқатты ұйғырлар арасында кәмшат, бұлғын, құндыз терісімен жұрындалған бөрік кең тарады [14, 123-б.].

Ал әйелдер болса мақта матадан тігілген, кішкене тік жағалы туника тәрізді етіп пішілген ұзын кең жейде, сонымен қатар толарсаққа қарай тарланып келетін кең шалбарлар (шаровары) киген. Түрмыстағы әйелдердің жейдесінің қиығы мен ілгегі алдыңғы өңірінде, ал қыздардыкі иықтарында болған. Түрмыстағы әйелдер жейдесінің оң жақ кеудесі кестемен безендірілген. Жейденің сыртынан ұзын, тізеге дейін жететін, ілгексіз жеңсіз камзол (кэмзэл) киген. Сыртқа шыққанда тар жеңді шапан (чапан), ал оның сыртынан анағұрлым ұзын және кең шапан (перенджэ) немесе сырылған қысқа көкірекше киетін болған. Қытайлық үлгіде пішілген, өзіндік өрнектермен (мади-хан) безендірілген көкірекше (хтай-чэкойнек) де әйелдер арасында кең тарады. Қыста олар қой терісінен тігілген тон киді. Ауқатты ұйғыр әйелдерінің мерекелік бас киімдері төбесі сүйір болып келген, ұсақ бүрмеленіп, түрлі-түсті тастармен безендірілген зерлі дөңгелек бөрік болды. Бөріктің үстінен ұзын кездемелі орамал киілді. Аяқтарына тақалы етік (отук) киген. Жалпы әйелдер беттерін жаппаған, бөтен адамды көрген уақытта беттерін орамалмен сәл ғана бүркеген [14, 181-б.].

Ұйғырлардың өмірінде ән мен күй де ерекше орын алады. Ғасырлар бойы жасалған музыкалық өнер – ‹‹он екі мұқам›› осы сөзімізге дәлел бола алады. Қазір де оның кейбір бөліктерін дутар, тәмбір, дап, нағра, канай т.б да аспаптармен кәсіби музыка шеберлері орындап жүр. Ұйғыр халқының музыка мәдениетінің асыл қазынасы ‹‹12 мұқамды›› зерттеген Тамара Алибақиева өзінің еңбегінде ‹‹он екі мұқамға›› талдау жасап, атақты мұқамшылардың қызметі туралы саралаған. Дәл осы ұйғыр мұқамдарына байланысты С. Мұқанов: ‹‹Мен он екі мұқамның тізілуін мың үйдің құрылысына ұқсатамын. Он екі мұқам ұйғыр халқының ‹‹а››-дан бастап, ‹‹я››-ға дейінгі болған барлық ән музыка байлығын өз ішіне алған›› деп көрсеткен. Міне осы 12 мұқамның өзінен-ақ ұйғыр халқының рухани және жағынан жақсы дамығанын көре аламыз.

Ұйғырлар негізінен көкөніс, дәнді дақылдар өсірумен айналысты. Олардың егіс далалары шағын бола түрса да алуан түрлі дақылдардың 4-5, ал неғұрлым

ауқатты отбасылары 12 түріне дейін екті. Дәнді дақылдар арасында бидайдың, арпаның, тарының және сұлының үлесі көбірек болды. Суы мол жерлерде күріш өсірілді. Сондай-ақ майлы дақылдар (қара сора, кендір, қыша) егілді. Жоңышқа егу де елеулі көлемде болды. Үйғырлар сонымен қатар бау-бақша екті, жібек құртын өсірумен айналысты. Үйғырлардың аулаларында жеміс ағаштары көп өсірілді. Мал шаруашылығы қосалқы кәсіп сипатында болды. Жұмыс көлігі ретінде өгіз, жылқы және есек ұстады [12, 145-б.].

Сыртқа барып жұмыс істеуде жук тасу кәсібімен көбірек айналысты. Үйғырлар алыпсатарлықты да кәсіп етті. Олар Верныйдан Ташкентке тауар алып барып сатты. Олардың қалалар мен селоларда түрлі қолөнер кәсіпшіліктері де дамыды. Жаркент пен Верный қалаларында тұратын үйғырлар етік тігумен, темір ұсталығымен, зергерлікпен, сабын қайнатумен, т.б. әр түрлі кәсіптермен айналысты. Бай үйғырлар кейін қазақтар мен орыс шаруаларынан және жергілікті қазақтардан жер телімдерін жалға алып отырды. XX ғасырдың бас кезінде үйғырлардың су диірмендері, темір ұстаханалары, май шайқайтын, былғары жасайтын, тон тігетін және тері илейтін шағын зауыттары болды. Олардың дүкендері, асханалары, күріш ақтайтын шеберханалары да бар еді. Атақты бай үйғырлардың бірі Верный уезінің Жаркент болысында тұратын Уәли Ахун Юлдашев болды. Оның бір өзі 10 мың десятинаға жуық жерді жалға ала алатын. Ол сонымен қатар астық саудасын да өз монополиясына айналдырып үлгерді. У.А. Юлдашев Англиядан алдырған пароходын Іле өзеніне алғашқылардың бірі болып жүргізді [15, 162-б.].

Тағамы. Үйғырлардың дәстүрлі тағамдары әр түрлілігімен ерекшеленеді. Тау үйғырларының тағамы туралы Н.М. Пржевальскийдің жазып кеткені бойынша, жазды күні олар тағамдарына сүт, арпа, бидай немесе жүгеріден жасалған нанды қолданды. Кейде күрішпен араласқан етті қойдың ішегіне толтырып, қайнатып пісіретін. Қыста сүтпен шай ішетін, анда-санда ет жейтін болды.

Сондай-ақ, зерттеуші көгалды алқаптарда мекендейтін үйғырлардың тағамы туралы да жазып кеткен. Олардың тағамы сан алуан болып келеді. Мұнда басты тағам көкөністер, шәй мен күріш болды. Ет пен күріштен палау жасаса, үннан бәліш, құймақ, лағман және әр түрлі сорпалар пісірді [12, 70-71-бб.].

Салқын тағамдарының өзі әртүрлі көкөністерден, қуырылған көкөністер мен қайнатылған көкөністерден жасалған салқын тағамдар болып екі түрге бөлінеді. Салқын тағамдардың ішінен ерешеленетіні гүл тавақ – гүлді табақ, ол әртүрлі көкөністерден, еттер мен дәмдеуіштерден араластырылып жасалған тағам.

Зергерлік өнері. Үйғырлардың зергерлік өнері жоғары деңгейде амыған. Қазіргі күні де бұл үрдіс әлі жалғасын тауып келеді. Үйғыр халқының зергерлері көбінесе жұмысты жеке жасады. Зергердің шәкірттері тек оның балалары мен туыстары ғана болды. Алайда, зергерліктің кейбір құпияларын балаларына олар тек өмірден өтер шақта ғана ашатын. Осылайша, металды көркем өңдеудің ерекше әдіс-тәсілдері үрпақтан үрпаққа беріліп отырды. Зергердің шеберханасы үйдің жанында орналасты, осы жерде ол тапсырыстарды да қабылдады [13, 80-б.].

Зергердің жұмысы ауыр болды және әр түрлі нәзік құралдарды қажет етті. Оның басты құралдары – көрік (отқап), төс (сандал), үлкен балға (болка), кішкене ара (кил хиря), қысқаш, қалып, қайшы және т.б. болды.

Зергерлік бұйымдарды жасауға қолданылатын негізгі материал алтын болды. Ертеректе күміс те көптеп қолданылды, алайда ол тек ірі бұйымдарды жасауға пайдаланылды. Үйғыр зергерлері қымбат металдарды өңдеудің соғу, балқытылған металды қалыпқа құю, кептеу, тыныкелеу, қаралау, сымкөптеу, сіркелеу сияқты әр түрлі әдіс-тәсілдерін білді.

Ертеде күміс бұйымдар алтынмен апталып (зярхал), оны таза алтыннан ажырату өте қиын болды.

Үйғыр зергерлік өнерінде металл қымбат және жартылай қымбат түрлі түсті тастармен толықтырылды. Олар жақұт, лағыл, меруерт, маржан сияқты тастар болды. Ертеректе бұндай тастар сәндік қана емес, қорғаушы функциясын да атқарды.

Қазақстан және Орта Азия үйғырларында XX ғ. бірінші ширегінде зергерлік бұйымдардың дәстүрлі жинағы сақталды, алайда бұл кезде ол өзінің бұрынғы түрін жоғалта бастаған еді. Дәстүрлі жинаққа: сырға – «кашгар зира», «пяйпязя», «шилдирма», «ай халка»; жүқа жалпақтығы әр түрлі білезіктер – «том биляй узюк» және бұрама («толгума биляй узюк»); жүзіктер – «узюк», шашқа тағатын әшекейлер – «чач тянгя», «чач пепюк»; кеудеге тағатын зергерлік бұйымдар – әр түрлі тұмарлар, моншақтар – «мажан», «хекык мончак», түйреуіштер «туюргуч»; басқа тағатын сәндік бұйымдар – «кадак», «гюль кепиняк» кірді.

Шашқа, басқа, кеудеге тағатын сәндік заттар XX ғ. бірінші ширегінде де сақталды. Дәстүрлі сырғалар, білезіктер, жүзіктер, түйреуіштер 40-50 жж. дейін қолданалып келді, кейін қолданыстан шығып қалды [13, 85-86-бб.]. Соңғы кездері басқа халықтардағыдай үйғыр халқында да үлттық зергерлік бұйымдарға деген қызығушылық артып отыр.

Біз мақаламызда Қазақстандағы үйғырлардың зерттелуі мен этномәденетінің кейбір аспектілеріне тоқталып өттік. Олардың зерттелуіне байланысты жазылған еңбектердің көптігіне қарамастан, үйғыр халқының этномәдениеті әлі де болса кешенді зерттеуді талап етеді. Мемлекет басшысы Н. Назарбаев айтқандай: «Біздің егемендігіміздің тарихы – ол барлық этностар достастығының шежіресі, біздің еліміздің құрылысына Қазақстанда тұрып жатқан барлық этникалық топтар қатысуда». Қазақстан Республикасының Президенті Н.А. Назарбаевтың сөйлеген сөздерінде көптеп айтылып жүргендей, полиэтникалық мемлекетте бейбіт қатар өмірді сақтау үшін, оны мекендеп отырған халықтың консолидациясы мен интеграциясына бағытталған бірыңғай стратегия жұмыс істеуі керек. Мұндай бағдарламаны жасау мақсатында оның ғылыми базасын, яғни Қазақстанда өмір сүріп жатқан барлық этностар бойынша этнодемографиялық, этнопсихологиялық, этносоциологиялық мәліметтер мен материалдарды даярлау керек. Сонда ғана біз көпұлтты мемлекетіміздегі толеранттық пен бейбіт өмірді одан әрі нығайтуға қол жеткізе аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жетісу энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 712 б. – кітап
2. Қазақстан – қарашаңырағым / құраст. С. Құсайынов. – Алматы: Arna-b, 2015. – 208 б. – кітап
3. Бернштам А.Н. Русско-советская уйгуристика // Известия АНКазССР. I изд. – М., 1950. – С.56-61. – кітап
4. Денике Б.П. Памятники о культуре и искусстве Турпана // Материалы общества истории, археологии и этнологии. – М., 1955. – С.111-117. – кітап
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 210 с. – кітап
6. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // Приложение к 72 тому записок АН СССР. – М., 1931. – №2. – С.114-120. – кітап
7. Грумм-Гржимайло Г.Е. Описание путешествия в Западный Китай. – М.: Наука, 1948. – 231 с. – кітап
8. Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства (X-XIV вв). – М.: Наука, 1966. – 231 с. – кітап
9. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 129 с. – кітап
10. Аристов Н.О. Кульдже // Материалы для статистики Туркестанского края. – Вып. II. – СПБ, 1873. – С.45-52. – кітап

11. Валиханов Ш. Соч.: В 5 т. – Алматы: Наука, 1954. – Т.2. – 219 с. – кітап
12. Исхаков Г.М. Этнографические изучение уйгуров Восточного Туркестана русскими путешественниками второй половины XIX в. – Алматы: Наука, 1975. – 211 с. – кітап
13. Кабиров М.И. Социальные и культурные преобразования в жизни уйгуров. – Алматы: Наука, 1983. – 198 с. – кітап
14. Каримова Р.У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 170 с. – кітап
15. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр-1914 жыл). – Алматы: Атамұра, 2008. – 352 б. – кітап

References:

1. Zhetisu enciklopediya. – Almaty: «Arys» baspasy, 2004. – 712 b. – kitap
2. Qussayinov S. Qazaqstan - Qarashanyragym. – Almaty, 2015. – 206 b. – kitap
3. Bernshtam A.N. Russko-sovetskaya uyghuristika // Izvestiya AN KazSSR. I izd. – M.,1950. – S.56-61. – kitap
4. Dennike B.P. Pamyatniki o kul'ture i iskusstve Turpana // Materialy obshchestva istorii, arkheologii i etnologii. – M., 1955. – S.111-117. – kitap
5. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. – M-L., 1951. – 210 s. – kitap
6. Radlov V.V. K voprosu ob uyghurah // Prilozhenie k 72 tomu zapisok AN SSSR.– M., 1931. – №2. – S.114-120. – kitap
7. Grumm-Grzhimailo G.E. Opisanie puteshestviya v Zapadnyi Kitay. – M., 1948. – 231 s. – kitap
8. Tikhonov D.I. Hozyaystvo i obshchestvennyi stroy uyghurskogo gosudarstva (X-XIV vv). – M., 1966. – 231 s. – kitap
9. Bartol'd V.V. Ocherk istorii Semirech'ya. – Frunze, 1943. – 129 s. – kitap
10. Aristov N.O. Kul'dzhe // Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya. – Vyp. II. – SPB, 1873. – S.45-52. – kitap
11. Valikhanov Sh. Izbrannye proizvedeniya. – Alma-Ata: Nauka, 1954. – 219. – kitap
12. Iskhakov G.M. Etnograficheskoe izuchenie uyghurov Vostochnogo Turkestana russkimi puteshestvennikami vtoroy poloviny XIX v. – Alma-Ata: Nauka, 1975. – 211 s. – kitap
13. Kabirov M.I. Social'nye i kul'turnye preobrazovaniya v zhizni uyghurov. – Alma-Ata: Nauka, 1983. – 198 s. – kitap
14. Karimova R.U. Tradicionnye hudozhestvennye remesla i promysly uyghurov. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 170 s. – kitap
15. Qabyldinov Z.E., Qayipbaeva A.T. Qazaqstan tarihy (XVIII gasyr-1914 zhyl). – Almaty: Atamyra, 2008. – 352 b. – kitap

М.К. Егизбаева[1]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Г.Б. Козганбаева[1]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

ИССЛЕДОВАНИЯ И ЭТНОКУЛЬТУРА УЙГУРОВ КАЗАХСТАНА

Резюме

В статье рассматриваются проблемы исследования истории, материальной и духовной культуры уйгуров Казахстана. Авторы исследуют влияние культур соседних народов на детали одежды уйгуров, а также изучения в этногафической науке духовной культуры уйгурского народа.

Ключевые слова: этнос, нация, этнография, одежда, жилище.

M.K. Egizbaeva[1]
[1]al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

G.B. Kozganbaeva[1]
[1]al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE KAZAKHSTAN UIGHURS STUDIES AND THEIR ETHNOCULTURE

Summary

The article deals with the problem of studying the history, material and spiritual culture of the Uighurs in Kazakhstan. The authors examined the effect of neighboring peoples cultures on Uighur clothing details, as well as the studies of spiritual culture of the Uighur people in ethnographical science.

Keywords: ethnicity, nation, ethnography, clothing, shelter.

УДК 94(574)

М.К. Томпиев[1]
[1]Академик Международной и Национальной Инженерной Академии,
академик Международной Академии Информатизации (МАИН),
кандидат экономических наук,
г. Алматы, Казахстан

**РОЛЬ ЖУЗОВОЙ СИСТЕМЫ
В ФОРМИРОВАНИИ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА**

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию казахских жузов и их роли в формировании территории Казахстана. Сочетание гибкой ханской власти со степной демократией при жузовой системе позволила в критические моменты усилить власть ханов, и объединить казахов в борьбе за независимость. Более того, небольшое Казахское ханство превратилось в самое крупное государство Центральной Азии и стало единственным независимым наследником Золотой Орды, Дешт-и-Кипчака и Западно-Тюркского каганата.

Ключевые слова: улусная, жузовая система, чингизизм, военно-родоплеменной союз и кочевая мобилизация войска.

Деление Казахского Ханства на три жуза было заложено еще в военных традициях Великого Тюркского каганата. Кавалерия тюрков-кочевников традиционно делилась на три части: Орталық (Орда-Орта-Центр), Сол қанат (Левое крыло), Оң канат (Правое крыло). В Оң канат входили западные племена каганата: уйсуни, канглы (кангары, печенеги), кимаки (кипчаки) тюргеши, карлуки, чигили, ягма, булгары, авары, мадьяры (венгры), хазары, огузы (сельджуки, туркмены) и дулу (возможно предки казахских дулатов). Сол канат и Центр (Орда, гвардия фули – Кокбори) составляли племена жившие на востоке и центре каганата: нушиби, дулу, отыз-татар, тогыз-огуз (жалаиры, не путать с огузами), теле (толенгиты), древние кыргызы, древние уйгуры, курыканы, байырку, басмылы и дубо (тувинцы). В Тенгрианстве – религии древних тюрков и монголов весь мир также делился на три части: Вселенная (синее небо – Кок Тенгри), планета земля (умай) и подземный мир (эрлик). Войско было организовано по принципу степной десятичной системы и делилось на десятки (ондык), сотни (жуздык), тысячи

(мындык) и десятки тысяч (тумен), во главе которых стояли десятники, сотники, тысячники и темники. Тумены были не только военными подразделениями, но и основой улуса – административно-территориальной части союза племен каганата. Впервые, понятие «улус» упоминается на каменной стеле Культегина: «Түпіт қағаннан Бүлүн келді, Кері күн батысдағы Соғд, Берч, Бұқар Үлыстың халқынан Інек сеңүн, Оғүл тархан келді. Он Оқ ұлым Түргеш қағаннан Макрач таңбашы, Оғыз Білге таңбашы келді». Что означает «От кагана Тупита приехал Булун, с западных Улусов народов Согд, Берч, Букар приехали Инек сенун, Огул тархан, от кагана Тюргешей потомка народа Он Ок приехали Макрач и Огуз Бильге».

При распаде Тюркского каганата в 603 году, из за угрозы военной экспансии Династии Суй (Китай), восточная и центральная часть племен объединилась и образовали Восточно-Тюркский каганат (с 680 г. Коктюркский каганат) со столицей Орда-Балык. Спустя сто лет Западно-тюркский каганат распался на более мелкие военно-племенные союзы: Тюргешский (дулу), Булгарский, Хазарский, Карлукский, Кангарский (канлы), который позже разделился на Кимакский (кипчакский или куманский) и Огузский (сельждукский) каганаты. По причине бесконтрольной кровной вражды, междоусобиц и захвата земель друг у друга в течении пятисот лет, распалась Западно-Тюркская государственность. К началу 13 века в его границах оставались Кипчакский военно-политический союз – от Дуная до Иртыша и Балхаша на востоке, Государство Хорезмшахов (канлы), Государство Каракитаев (кидани) и Волжская Булгария. За исключением тюрков-огузов, которые смогли завоевать новые земли (Иран, Ирак, Сирия, Иордания), мигрировать в Малую Азию (Анатолия) и создать там Государство Сельджуков, которому в 2017 году исполнится 790 лет.

На развалинах Восточно-тюркского каганата появился Уйгурский каганат (745-847), а позже Кыргызский каганат (840-924), который разделился на более мелкие племенные союзы: Найман, Керейт, Жалаир, Коныpат (Унгират), Татар, Уак (Олхонут), Меркит и Ойрат. Все эти мелкие племенные союзы – улусы, остатки Великого Тюркского каганата на триста лет погрязли в междоусобицах и непрерывно воевали, уничтожая друг друга. Для тюрков Великой степи наступили «темные» времена. Но Великий Тенгри послал им нового героя, полководца, объединителя всех разрозненных и враждующих тюркских племен, разбросанных в разных уголках Евразии. Это Чингиз хан (Темиршы) (1155-1227), получивший при жизни прозвище «Потрясатель Вселенной», основатель и первый великий хан самой крупной в истории человечества континентальной империи – Великого Монгольского Государства (Yeke Mongγol ulus). Причина успехов заключается в умелом государственном управлении и организации конной армии, основанной на традиционной тюркской военно-племенной иерархии кочевого общества. В её основу были положены принципы родоплеменного быта: вожди возглавляли род, несколько родов объединялись в племя, племена в племенные союзы – улусы. При этом мобилизация армии была неотделима от племенной иерархии, строившейся на основе десятичной системы. Роды и племена в зависимости от их численности в случае войн, которые велись практически непрерывно, выставляли конные десятки, сотни и тысячи. Племенные союзы выставляли десятитысячные конные корпуса – тумены, во главе с военно-территориальными начальниками – нойонами, беками и багатурами.

Монгольское войско, как и древнетюркское традиционно делилось на три части: центр (кэль, или хол), правое крыло (барунгар) и левое крыло (зюнгар или джунгар). С целью преодоление разобщённости мелких родов и централизованного управления ими более крупные соединения, такие как тумены, формировались из воинов, принадлежащих к разным родам и племенам, объединенным в улусы. Во время мобилизации каждый десяток кибиток (аул) должен был выставить от одного до трёх воинов, обеспечив их лошадьми, продовольствием и оружием.

В мирное время оружие хранилось в особых складах и являлось собственностью улуса. Оно выдавалось воинам при выступлении в поход. Нойоны обязаны были следить за исправным состоянием оружия, которое подвергалось строгой проверке на специальных сборах. По возвращении из похода, каждый воин обязан был сдать оружие, за исключением личного.

При жизни Чингисхан разделил Империю между сыновьями на три части: улус Джучи, улус Чагатая и объединенный улус Угедея и Толуя – хранителя карашанырака (главного очага). Позже улус Чагатая превратился в Моголистан. Улус Угедея был захвачен Хубилаем, сыном Толуя, основателем Великой Империи Юань, а его брат Хулагу основал Империю Ильханов на Ближнем Востоке.

Внук Чингиз хана – Бату хан, следуя тем же традициям, разделил свой огромный улус (Золотая орда) на три административно-территориальные части: Первая – Великая орда (Улу орда): от Итиля (Волги) до Дуная со столицей Сарай-Бату (позже Сарай-Берке). Вторая – Ак орда (левое крыло): от Алтая до столицы Орда-Базар в горах Улутау. Третья – Кок орда (правое крыло): от гор Улутау до реки Итиль (Волга) со столицей Сарайчик на Яике (Урал). Спустя два века внутренние Улусы разделились на новые государства: Казанское (1438-1552), Ногайское (1440-1634), Крымское (1441-1783), Астраханское (1459-1556), Казахское (1465-1847), Сибирское (1468-1607) и Сарайское ханства (1481-1502).

Наступил кризис чингизизма: улусные ханы, утерявшие заветы и авторитет великого предка и при этом имея традиционную абсолютную власть, перестали учитывать нужды подвластных племен. И в борьбе за власть ввергли их бесконечные кровавые войны и, как следствие, привели к уничтожению их государств. Уцелевшие кочевые государства – остатки империи Чингиз хана, в том числе последняя кочевая Джунгарская Империя, пытавшаяся реформироваться через законы Их Цааз (Великое уложение) 1635 года, также из-за братоубийственной войны потомков чоросских хунтайжей исчезли в потоке истории и были поглощены Российской и Циньской империями [1]. А племена бывших завоевателей стали прекрасным генетическим удобрением для развития новых имперских наций. Тысячелетнее господство профессиональных конных лучников (гулямов, альпов, мамлюков, сипаев, самураев, нукеров, багатуров, батыров и толенгутов) над оседлыми народами завершилось с изобретением пушек и дальнейшим технологическим рывком в вооружении. И теперь уже последние диктовали свою волю. Поговорим о Казахском Ханстве и трех его жузах, которые сумели преодолеть кризис чингизизма – пройти через бутылочное горлышко угроз исчезновения и устоять, в том числе в борьбе с воинственными ойратами.

Первое официальное упоминание о жузах начинает появляться в трудах Махмуда бен Вали [2], написанных в 1634-1641 годах. В них описывается, что после смерти хана Шейбани его сын Бохадур «начинает руководить этой страной и улусами… для зимовок и своих джайлауов он выбрал Белую Орду, которая ещё известна как Йуз Орда». Под словом «йуз» подразумевается казахское слово «жуз», которое является политэтнонимом и означает племенной союз казахских родов. Само казахское слово «жуз» имеет много значений, например: «дуние жузы» – весь мир, «балтаның жүзі» – острие топора, «балғын жүз» – свежее личико, «жүз» – сто.

Политэтноним «жуз», как военный термин боевой единицы-сотни, в Казахском ханстве официально появляется во времена Тауке хана, при написании сводов закона «Жеты Жаргы» в состоянии войны с ойратами, главными биями – Толе, Казыбек и Айтеке, которые разделили Казахское ханство на три территориально-административные части. Жузовая система управления от улусной отличалось тем что, они основывались на родоплеменном делении, улусы только на территориальном.

Улус – это территориальное образование, не столь строго учитывающее родоплеменное деление и степень родственности племен. В улусе могли жить

разные племена и народы. Улусы обозначали только неизменную территориальную границу, куда могли входить или выходить различные племена и народы.

Жуз первоначально был военно-политическим родоплеменным союзом близкородственных племен для мобилизации народного ополчения, восходящих к общему предку, и только потом территориальным образованием. Новая система распределения пастбищ при родоплеменном делении жузов, по мере расширения территории, не приводила к крупным военным столкновением племен, как при улусной системе. Каждое племя и род имел свои места для кочевания и строго отведенные зимовки и пастбища, границы которых обязаны были маркироваться родовыми мазарами известных биев и батыров, а также бейтами рядовых кочевников. Именно тот период связан с расцветом казахской мазарной архитектуры. В начале 20 века, во времена национально-государственного размежевания Средней Азии и Казахстана казахские родовые мазары и бейты сыграли определенную роль в становлении современной ее территории. Со временем каждый жуз трансформировался в огромное административно-территориальное образование со своими естественными границами и самостоятельным управлением. Территория жуза постоянно менялась из-за перемещения и миграции племен и родов, входивших в него. Самостоятельно выйти или войти в жуз было невозможно. Куда бы ни переселялись казахские племена, все их земли считались землями жуза, которому они принадлежали. Благодаря этой системе, территория Казахского ханства за 150 лет увеличилась более чем в 20 раз.

В период между известными трудами Махмуда бен Вали в 1634-1641 годах и смертью Тауке хана (1626-1718), в течение более 80 лет и сформировался полит этноним «жуз», который отразился в «Жеты Жаргы» (Семь установлений) [3]. Сам же процесс формирования жузов с середины XVII века до конца IX века, более двухсот пятидесяти лет, делится на два этапа.

Первый этап (1634-1718) – формирование военно-политического союза племен трех жузов для мобилизации войска в составе Казахского ханства. Он совпал с правлением Есим хана (1598-1628), Жангир хана (фактически 1629-1652), Бохадур хана (1652-1680) и Тауке хана (1680-1718).

Второй этап (1718-1881) – формирование территориальных границ трех жузов. Продлился с принятия свода законов «Жеты Жаргы» до Петербургского договора о разделе Казахского ханства между Российской и Маньжурской империями [4].

К началу XVIII века в Казахское ханство вошло более 50 племен, причем каждое со своей тамгой, знаменем и ураном, а также более тысячи родов и крупных подродов. Из них способных выставить сотню воинов («жуз») и считавшихся боевой единицей было 250. Согласно обычаям, каждый воин должен знать своих предков до седьмого колена, родоначальника и шежире. Принцип формирования жузов основывался на традиционной военно-триальной системе построения войска древних кочевников. С принятием свода законов «Есім ханның ескі жолы (Древний путь Есимхана)», четко определились права, обязанности и полномочия хана, султанов, биев и батыров. Высшей законодательной властью стал Маслихат, в состав которого входили бии, батыры, жырау и влиятельные султаны. Он собирался раз в год осенью, в Улутау или в Туркестане. Территориальная «улусная» система управления трансформировалась в более подвижную родоплеменную «жузовую» систему. Например, Киши жуз (Младший жуз) существенно расширился за счет переселения племен Байулы междуречье Яика (Урала) и Итиля (Волги) – Букеевская орда [5].

Во главе жуза стоял Тобе (верховный) бий, бий самого многочисленного и сильного племени. Также был сформирован совет биев, ограничивавший власть хана. Статус биев держался исключительно на их личном авторитете и заслугах. Даже хан не мог влиять на выдвижение того или иного бия.

Есим хан перенес столицу Казахского ханства из Сыгнака в Туркестан и кодифицировал степное право (Есімханның ескі жолы). Благодаря этому

своду законов удалось преодолеть кризис чингизизма, бесконтрольность и обособленность султанов-чингизидов и связанные с ними постоянные кровавые междоусобицы. Воины и знать приезжали на маслихат, чтобы выбрать хана (хан сайлау), во всеоружии, поскольку только воин с полным вооружением имел право голоса. Кандидаты произносили речи о своих заслугах и планах, потом выступали их сторонники и противники, где говорили и о недостатках. На пятницу, назначался ритуал «поднятия хана» (хан котеру). На верхушке холма застилали белую кошму. Затем, четверо из числа наиболее уважаемых султанов, биев и батыров три раза поднимали хана вместе с кошмой над головой. После избрания, верхнюю одежду разрубали на мелкие кусочки и уносили с собой, как реликвию. Затем на хана одевали новые, сшитые специально белый чапан и колпак, символизирующие чистоту власти. Его скот, ханский подарок (хан саркыт), по обычаю делился между выборщиками и символизировал то, что правитель не должен обогащаться – его богатством являются подданные ханства.

Если хан не оправдывал надежд, то решением маслихата его низлагали и отбирали всё имущество. Этот обычай назывался «грабеж хана» (хан талау). Внедрение новой системы выдвижения способных биев и ру-аксакалов из простого народа исключительно в силу их заслуг дало казахам небывалый воинственный дух и всплеск пассионарности.

После падения Моголистана и Ногайской орды в XVI веке были заложены основы Улу (левое крыло) и Киши (правое крыло) жузов в составе Казахского ханства (Орды) [6]. Название Улу жуз получил из за правления им старшей ветви Жанибек хана, а Киши жуз – младшей. На правах преемников ханы Орда-Орта жуза считались старшими ханами Казахского ханства.

В 1718 году первыми ханами Улу жуза были избраны Карт-Абулхаир (1718-1730) и последним Жолбарыс хан (1730-1740). Первым ханом Киши жуза был Абулхаир (1718-1748), и последним Арынгазы хан (1816-1821), а Букеевской орде – Сахиб-Керей хан (1845-1847). В Орта жузе – Самеке хан (1719-1734), последним – Кенесары хан (1824-1847).

Всеказахским ханом, несмотря на выдающиеся заслуги Абулхаира (младшая ветвь династии) был избран Болат (1718-1729), сын Тауке хана, затем – Абылай хан (1771-1781), потомки которого были последними султанами – правителями племен Среднего и Старшего жузов. На Курултае трех жузов в сентябре 1841 году последним всеказахским ханом был избран внук Абылая – Хан Кене, который 1847 году погиб в борьбе за независимость.

Жузы, скрепленные кровными узами родственных племен и общей мифологией происхождения от общего предка Алаша и его сыновей Акарыс, Жанарыс и Бекарыс, показали необычайную историческую прочность. Даже испытав власть Джунгарии, Коканда, Российской и Советской Империи, воинственные албаны и суаны отвоевали свои родовые земли предков-уйсунов, вытеснив из Илийской долины ойратов и киргизов на южные склоны Тянь-Шаня в Таримскую впадину (Баянгол-монгольский автономный округ) и Кашгар (Кызылсу-кыргызский автономный округ), до сих пор считают эти земли территорией Улу жуза.

Так, в начале XVIII века, при разделе племен на жузы, в Улу жуз вошло 11 племен и более 70 крупных родов, из них Уйсунский союз – состоял из 8 родственных племен (80% населения), кроме жалаиров, канлы, шанышкылы. Общая численность Улу жуза (политэтноним Уйсун) по сельскохозяйственной переписи населения в 1896 года Российской империи составила 945 тыс. чел., из них уйсуни - 80% – 730 тыс чел. По данным Махмуда Дулати, под давлением ойратов при Салкам-Жангир хане, племена дулатов, албанов (часть ушла в южную СарыАрку) и шапрашты перешли через Чу-Илийские горы и расселились по долинам рек Чу, Талас и Сырдарьи, образовав основу Улу жуза в составе Казахского ханства. До принятия «Жеты Жаргы» разрозненные казахские племена не могли

противостоять централизованной Джунгарской империи. Но после внедрения новой системы мобилизации войска «жузов-сотен» с избранием общего хана и главнокомандующего, ситуация изменилась.

Киши жүз – 26 племен и более 80 крупных родов, из них Алшынский союз – 19 племен (80% населения), кроме жетыру. В 1896 году численность Киши жуза составила 1090 тыс. чел. В 1633-1635 годах под ударами калмыков пала Ногайская орда, и часть племен Алшынского союза присоединилась к Казахскому ханству, став основой этого жуза. Политическая столица из разрушенного Сарай-Джука перешла в Хиву, где долгое время правили ханы Киши жуза.

Орта жуз – 6 племен и более 100 крупных родов и подродов, из них племя аргын – 40 и кыпчак – 10 процентов. Вторая половина – найманы, уаки, коныраты и керейты (кереи) в прошлом составляли костяк армии Чингисхана. Общая численность Орта жуза в 1896 году с племенами Монголии и Китая составила более 2,3 млн. чел. – более 50% общей числа всех казахов. После Актабан-Шубырынды, Аргынский союз стал связующим географическим центром и становым хребтом сопротивления и борьбы за независимость, так как оба других не имели общей границы. Особняком стояли торе, толенгуты, кожа, сунаки, курама, туркпены, ногай-казахи, сарт-калмаки, которые не входили в жузовые деления.

Общая численность казахов в 1896 году составляла 4,5 млн. человек. Учитывая, что население земли двести лет назад было в десять раз меньше, следует предположить, что общее число казахов после гибели в Актабан-Шубырынды, составляло всего 450 тысяч. Из них 250 тысяч было сосредоточено в районе гор Каратау. В такой земельной тесноте после разрушения маршрутов традиционных кочевок окончательно сформировались военно-политические союзы племен – жузы. Таким образом, был задан на два века вперед вектор движения казахов в сторону расширения своей территории.

Тот род, который мог выставить сотню «жуз» считался боевой единицей и возглавлялся ру аксакалом, следовательно численность рода должна быть не менее 2 000 человек – это примерно 10 аулов. Мобилизационный ресурс в мирное время такого рода из 10 аулов составлял – 5%, 2000 человек х 0,05 = 100 воинов, в военное время 10% – 200 воинов. Поэтому под словом «жуз» подразумевалась сотня родов, способных к военной мобилизации. Например, самый многочисленный Орта жуз мог выставить более 100 родовых «жузов» по 100 воинов = 10 тыс. воинов, при полной мобилизации 20 тысяч воинов. Жүз-жүздік, означает Сотня-сотен, которые составляли полит этноним жуз. Улу жуз 70 жузов (сотен) – 7 тысяч воинов, Киши жуз – 80 жузов (сотен) – 8 тысяч воинов. Самым малочисленным жузом был Улу жуз, поэтому его усилили с восточной и западной границы воинственными жалаирами и канлы.

Жалаиры Чингисхана, были назначены старшими в Уйсунском союзе, часть из них тараkты остались в Орта Жузе, часть – табын в Киши жузе. При переселении аргынов из Туркестана в Сары Арку, коныраты, правящие остатками огузов со времен Чингисхана, остались в Туркестане и Каратау, как хранители Шанырака (очага) Орта жуза. Киши жуз – Алшынский союз: байулы и алимулы, а так же жетыру при Салкам-Жангир хане, был усилен древнекыпчакскими родами токсаба, берш и байбакты, керейскими – торткара и керейт, аргынскими – каракесек и шекты. Алимулы (иногда называют Каракесекским союзом) назначили старшим в жузе. Кстати, тобыкты также воевали с башкирами и калмыками в составе Киши жуза, затем были переселены во главе с Мамай батыром и Иргизбай-бием в восточную Сары Арку. Воинственных найманов, керейев и уаков для возврата родовых земель Казбек бий расселил на границе с ойратами и маньчжурами. Так и получилось, что они впоследствии вернулись туда, где жили еще до Чингисхана: на Алтай до реки Кобдо (Баян-Ульгийский аймак в Монголии) и до восточных отрогов Тянь-Шаня и Алтынтау (Моры, Баркол и Аксай-Казахский автономный уезды в Китае) [7].

На первом этапе, жузы сформировались как военно-политические союзы родственных племен для мобилизации войска, затем после расселения племен и расширения территории, сложились, как отдельные административно-территориальные части Казахского ханства.

От верховий Сырдарьи по северной кромке Каратау на юге до Уральских гор на севере, западнее Мугоджар до Итиля (Волга) основался Киши жуз. Воинственные адайцы разбили туркмен на две части (кавказские трухмены), затем кызылбашей (тюркское племя, правившее Ираном), отвоевав караванные пути Восточно-Каспийское побережья до Великой Горганской стены (длиной 200 км.) в Иране и Мангышлаке до высохшего русла реки Узбой, а Каракалпакские племена вошли в состав Киши жуза. До сих пор там, под Горганом в Гулистане, живет род казахлу (казахлар) и байбурлу (байулы), в составе племенного союза кызылбашей и около 7 тысяч казахов из рода адай. От низовий Сырдарьи, южнее реки Чу и Или, до Джунгарского Алатау и долин Центрального Тянь-Шаня (Или-Казахский автономный округ КНР) на востоке, до Бухарского, Ташкентского оазисов и Иссык Куля на юге – Улу жуз. От Мугоджар и Туркестана на западе, до восточных кромок гор Алтая и Тянь-Шаня на востоке, от Чу и Или на юге и до сибирской тайги на севере – обосновался Орта жуз.

Именно жузовая система всеобщей мобилизации народного ополчения (у казахов не было регулярной армии) смогла противостоять самой сильной кавалерии Азии – профессиональным конным лучникам, одетых в броню и почти поголовно вооруженных огнестрельным оружием и пушками собственного производства. Закаленная в непрерывных войнах соседями и Китаем армия ойратов имела несколько родов войск. Это конные стрелки как из лука, так и из ружей, прикрытые специальными щитами от стрел, верблюжья артиллерия, легкая и, наконец, панцирная кавалерия – бронированная конная фаланга, вооруженная короткими спереди, и длинными сзади копьями. Против такой армии, особенно тарана конной фаланги копьеносцев, было очень трудно устоять. Поскольку основные силы ойратов были сосредоточены на границе с Китаем, единственное, что тогда можно было противопоставить им – это численное превосходство и партизанская тактика.

Казахские жузы смогли сплотить народ и мобилизовать превосходящее численностью войско, которое во главе единого командующего – общего хана и храбрых батыров обеспечило нам победу. После окончательного разгрома Джунгарии всеобщая мобилизация и военное численное превосходство помогли казахам в борьбе за пастбища вытеснить конкурентов – киргизов, алтайцев и ойратов на востоке, башкир, калмыков и туркменов на западе, расширить свою территорию до 5 миллионов квадратных километров.

Чем сильнее враг, тем почетнее победа. И не зря про казахов говорили, что их больше, чем снега в степи (қазақ қардан көп). Можно с уверенностью сказать, если бы не было Джунгарии, то не было бы такого большого Казахского ханства. Территория жузов окончательно сформировалась Петербургским договором 1881 года между Российской и Циньской Империями по разделу казахских земель [6, 8]. Правда, после ликвидации ханской власти жузовую систему опять заменили на улусно-волостную систему управления. Улус на русский лад стал волостью российской, затем областью советской империи и Казахстана. А нойон улуса сначала стал волостным султаном-правителем, затем превратился в первого секретаря областного комитета компартии, а в наше время трансформировался в акима области.

Противостояние жузов ойратам дало такой пассионарный взрыв казахским племенам, что за два века их территория увеличилась с 200 тысяч до 5 миллионов квадратных километров, а население от 450 тысяч до 6,5 миллионов человек. Невиданный рост населения для кочевого общества, причем без единого крупного столкновения между жузами и племенами.

Наоборот, при нападении даже на небольшой подрод, роды и племена жуза, а при военной необходимости, и сами жузы объединялись и шли на помощь друг к другу. Например, Нуралы хан хотел отомстить султану Бараку, избранного ханом в Улу жузе, за убийство отца – хана Абулхаира, но бии и батыры не поддержали его, так не хотели братоубийственной войны.

Другой пример. Три тысячи каракесеков под руководством Бекбулата, сына Казыбек бия, пришли требовать у Абылай хана извинений и уплаты выкупа за незаконный арест двух сородичей в мирное время, повлекший случайную смерть одного из них. Мерген Бекше достал ружье и предложил без лишних слов застрелить Абылая, но вовремя подбежавший Жанак батыр отобрал ружье и посоветовал не уподобляться калмыкам, убивающим собственных ханов. Только присущая Абылаю хитрость и хладнокровие, а также обильные подарки потерпевшим и вождям каракесеков помогли ему урегулировать конфликт. В числе других Бекше получил верблюда, чтобы он больше не целился в хана, Жанак батыр – девять верблюдов за то, что облагоразумил мергена, Бекбулат тоже с честью вышел из положения, забрав ханский казан. Жузовая система управления, при мягкой централизации выборной ханской власти, сдерживающей маслихатами, советом старейших и судебной властью выборных биев, в сочетании с военно-кочевой демократией, полностью оправдала себя. Сегодня Казахстан занимает девятую по площади территорию в мире.

В истории Великой степи завоевания и миграция кочевников всегда шла с востока на запад, казахские племена стали исключением. Например, воинственные кереи прошли более 4 тысяч км. на восток с гор Каратау до восточных окраин Тянь-Шаня и Алтынтау, включая китайские провинции Хами/Кумул и Ганьсу. Также на восток на тысячи км. переместились найманы, уаки, албаны и суаны. Аргыны постепенно мигрировали на несколько тысяч километров с западного Памира и Тянь-Шаня на северо- восток в Сары Арку, до северных склонов Алтайских гор. Более того, небольшое Казахское ханство превратилось в самое крупное государство Центральной Азии и стало единственным независимым наследником Золотой Орды, Дешт-и-Кипчака и Западно-тюркского каганата. В этом мы видим причудливое переплетение случайностей и закономерностей.

Сочетание гибкой ханской власти со степной демократией и способность к самоорганизации позволила в критические моменты усилить власть ханов, и объединить казахов в борьбе с врагами. А другие грани степной демократии, такие как прагматизм, гибкость, «незашоренность» религиозными догматами, свободомыслие и тяга к образованию позволили казахам приспособиться к неблагоприятным моментам истории в условиях Российской и Советской империй.

Список использованной литературы

1.История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов. – Алматы, 2002. – С.5-30.

2.История Казахстана в русских источниках (ИКРИ). Посольские материалы Русского государства в XV-XVII веках. – Т. I. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. – С.9-35.

3.ИКРИ. Русские летописи и официальные материалы XVI-XVIII веков о народах Казахстана. – Т. 2. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. – С.3-12.

4.ИКРИ. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Т. 4. – Алматы, 2007. – С.7-42.

5.ИКРИ. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. – Т. 5. –Алматы. – 2007. – С.5-52.

6.История Казахстана в западных источниках (ИКЗИ). Первые английские путешественники в казахской степи. – Т. 8. – Алматы, 2006.

7.Китайские документы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана. – Алматы: Институт уйгуроведения, 1994.

8.Международные отношения в Центральной Азии в XVII-XVIII вв. Документы и материалы // http:// www.vostlit.info/ Texts/Dokumenty/ China/XVII/1600-1620/Mezd_

References

1. Istoriya Bukeyevskogo khanstva. 1801-1852 gg. Sbornik dokumentov i materialov. – Almaty, 2002. – S.5-30.

2. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh (IKRI). Posol'skiye materialy Russkogogosudarstva v XV-XVII vekakh. – T. H. – Almaty, 2005. – S.9-35.

3. IKRI. Russkiye letopisi i ofitsial'nyye materialy XVI-XVIII vekov o narodakh Kazakhstana. – T. 2. – Almaty, 2005. – S.3-12.

4. IKRI. Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. XVIII vek. –T. 4. – Almaty, 2007. – S.7-42.

5. IKRI. Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. Pervaya polovina XIX veka. – T. 5. – Almaty, 2007. – S.5-52.

6. Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh (IKZI). Pervye angliyskiye puteshestvenniki v kazakhskoy stepi. – T. 8. – Almaty, 2006.

7. Kitayskiye dokumenty po istorii Turkestana vostochnogo, Sredney Azii i Kazakhstana. – Almaty: Institut uyghurovedeniya,1994.

8. Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentral'noy Azii v XVII-XVIII vv. Dokumenty i materialy // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/ China/XVII/1600-1620/Mezd

М.К. Томпиев[1]
[1] Халықаралық және Ұлттық инженерлік академия академигі,
Халықаралық информатизация академиясының академигі (МАИН),
экономика ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЖҮЗДІК ЖҮЙЕНІҢ РӨЛІ

Түйін

Мақала қазақ жүздерін және олардың Қазақстан аумағын қалыптастыру барысындағы маңыздылығын зерттеуге арналған. Жүз жүйесіндегі хандық биліктің және далалық демократияның икемді байланыстығы қиын-қыстау заманда хандық билігін күшейтуге, азаттық жолындағы қазақтарды біріктіруге көмектесті. Барабара шағын Қазақ хандығы Орталық Азиядағы аумағы ең үлкен мемлекетке айналды және Алтын Орданың, Дешті-қыпшақтың, Батыс-түркі қағанатының теңі жоқ жалғыз ғана тәуелсіз мұрагері болып айқындалды.

Түйін сөздер: ұлыс, жүз жүйесі, шыңғысхандық, әскери-рутайпалық одақтар, көшпелі әскер құру.

M.K. Tompiyev[1]
[1]Academician of the International and National Academy,
Academician of the International Informatization Academy,
Candidate of Economic Sciences,
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF ZHUZ SYSTEM IN THE PROCESS OF KAZAKHSTAN TERRITORY FORMATION

Summary

This article is devoted to the research of the Kazakh zhuzes and their role in the formation of the Kazakhstan territory. The combination of flexible Khan's power with the steppe democracy based on zhuz system allowed to strengthen the power of the Khans, and unite the Kazakh nation at the historically critical moments, to struggle for their independence. Thus, a small Kazakh Khanate gradually turned into the largest country in Central Asia and became the sole heir of the Golden Horde, Dasht-i-Kipchak and Western Turkic khanate.

Keywords: ulus, zhuz system, chingizizm, military alliance of tribes, mobilization of nomad forces.

УДК 340.15; 94(5)

Р.Ю. Почекаев[1]
[1]Национальный исследовательский университет
«Высшая школа экономики»,
г. Санкт-Петербург, Российская Федерация

ТАШКЕНТСКОЕ «ВЛАДЕНИЕ» ГЛАЗАМИ РОССИЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII – НАЧАЛА XIX вв.[1]

Аннотация

В статье анализируются сведения российских путешественников о Ташкенте в 1730–1820-х гг. В них нашли отражение основные этапы развития города в этот период времени – как столицы Старшего жуза, самоуправляемого города под сюзеренитетом Джунгарского ханства, правления ходжей и начала пребывания в составе Кокандского ханства. Несмотря на то, что Ташкент принадлежал к оседлой центрально-азиатской культуре, в течение длительного времени он находился либо под прямым управлением казахских ханов и султанов, либо под их политическим контролем. Последние попытки казахских Чингизидов восстановить свое правление над Ташкентским «владением» относятся к началу 1820-х гг. Записки российских современников содержат ценную, а порой – и уникальную информацию об особенностях политико-правового развития этого региона в рассматриваемый период.

Ключевые слова: Ташкент, Старший жуз, Российская империя, Джунгарское ханство, Кокандское ханство, традиционная государственность Центральной Азии, мусульманское право, традиционное право.

История различных регионов Центральной Азии в разной степени освещена в исторических источниках. При этом далеко не всегда история более близких к нам по времени государств и регионов известна нам лучше, чем более древних. Примером тому – история Ташкентского «владения»[2], центрально-азиатского государства, существовавшего в XVIII - начале XIX вв. Среднеазиатские источники, содержащие сведения о нем, имеют преимущественно кокандское происхождение, и, учитывая тот факт, что Ташкент в начале XIX в. был завоеван Кокандским ханством и впоследствии неоднократно поднимал восстания против него, не приходится сомневаться, что эти сведения носят достаточно односторонний, предвзятый характер[3]. В связи с этим большую ценность для изучения истории этого государства представляют сведения иностранных современников, а в рассматриваемый период это были преимущественно российские путешественники, посетившие Ташкентское «владение».

В течение 1730-1820-х гг. в Ташкенте или его округе побывало довольно большое число российских путешественников, среди которых были дипломатические представители Российской империи (К. Миллер в 1738-1739 и 1742-1743 гг. [1; 2], Д. Телятников и А. Безносиков в 1796-1797 гг. [3; 4; 5; 6],Ф. Назаров в 1813-1814 гг. [7; 9], Н.И. Потанин в 1829-1830 г. [9; 10; 11]), торговцы (Ш. Арсланов в 1741-1742 гг. [12; 13; 14], Е. Кайдалов в 1824-1825 гг. [15; 16]), ученые (Т. Бурнашев и М. Поспелов в 1800 г. [17; 18]). Интересно отметить, что их наблюдения относительно системы управления и особенностей правового регулирования Ташкента в целом совпадает со сведениями выходцев из региона, зафиксированными представителями российской администрации[4], таким

образом, сведения упомянутых путешественников представляются объективными и, следовательно, заслуживающими пристального внимания.

В настоящей статье предпринимается анализ сведений российских путешественников о государственности и праве Ташкентского «владения» в 1730-1800-х гг. и некоторых последующих политических событиях. Дело в том, что история Ташкента традиционно связывается с историей Средней Азии, а между тем, в рассматриваемый период он находился либо под прямым управлением ханов Старшего жуза (являясь его фактической столицей), либо же казахские султаны в той или иной степени осуществляли контроль над городом, активно участвовали в его политической, экономической, правовой жизни. Даже после того, как Ташкент был присоединен к Кокандскому ханству, казахские правители неоднократно предпринимали попытки отвоевать его. Российские современники, побывавшие в регионе в этот период, в своих записках приводят важную информацию об этих событиях, причем некоторые их сведения являются уникальными, поскольку отсутствуют в среднеазиатских источниках. Безусловно, сведения большинства упомянутых авторов уже привлекали внимание русских дореволюционных, советских и современных специалистов[5], однако, насколько нам известно, специальных исследований, посвященных особенностям государственного устройства и правового регулирования отношений в этом государстве, до сих пор не проводилось. Кроме того, благодаря усилиям казахстанских архивистов, в настоящее время стал доступным целый ряд источников, либо опубликованных ранее частично и в труднодоступных изданиях, либо публикуемых впервые. В результате на сегодняшний день в распоряжении исследователей имеется целый комплекс русскоязычных источников, позволяющих сформировать достаточно полное представление об особенностях политико-правового развития Ташкентского «владения».

Сведения российских путешественников позволяют проанализировать особенности государственного устройства и правовой системы Ташкента на разных этапах его развития, а также «казахский фактор» этого развития.

Первый из них, который можно охарактеризовать как «ханский», берет начало еще в 1640-е гг., когда Ташкент становится стационарной ставкой (по сути – столицей) ханов Старшего жуза [19, с. 190; 20, с. 29]. Ко времени прибытия в город в 1738-1739 гг. первого официального российского представителя, поручика К. Миллера, ханом был Жолбарыс, деливший власть со своим родственником Жаубасаром[6] и влиятельным родоплеменным предводителем Туле-бием [2, с. 37]. Однако еще с 1723 г. Старший жуз был вынужден признать сюзеренитет, что также фиксируется К. Миллером: узнав о прибытии российской миссии в Ташкент, ойратский хунтайджи направил туда и своих представителей, чтобы выяснить цели русских дипломатов и проверить лояльность своих казахских вассалов [2, с. 39]. Неудивительно, что подчинение монгольскому правителю, менее знатному, чем казахские ханы-Чингизиды, да еще и «неверному» (буддийскому), не устраивало Жолыбарса, и он вел переговоры с русскими дипломатами о принятии российского подданства, прекрасно зная об условиях пребывания в нем мусульманских регионов, в т.ч. и казахов Младшего и Среднего жузов.

Однако российские власти не спешили принимать Старший жуз в подданство: их останавливала неопределенность власти Жолбарыса. Сам хан, по сообщению того же Миллера, был готов обеспечить безопасность российских дипломатов и купцов в самом Ташкенте, но не за его пределами, где властвовали влиятельные родоплеменные предводители казахов [2, с. 42].

Кроме того, буквально через пару дней после отъезда Миллера из Ташкента Жолбарыс был убит представителями местной знати прямо в мечети. Поводом для убийства стал «неправый суд» Жолбарыса [2, с. 45] – вероятно, речь идет о попытках применения в городе практики казахского суда биев, осуществлявшегося на основе обычного права. Несомненно, для правоверных мусульман-сартов такой суд не представлялся справедливым. Таким образом, причиной переворота, по-видимому,

послужил столь характерный для истории Центральной Азии конфликт кочевой (казахской) и оседлой («сартской») аристократии, а поводом – противоречие между судом на основе обычного права тюрко-монгольских кочевников и на основе шариата.

В результате наступает второй этап истории «Ташкентского владения», который можно охарактеризовать как «магистратский». После убийства Жолыбарса его соправитель Жаубасар и Туле-бий были изгнаны из города, и власть переходит к городской «олигархии» во главе с Кусек-беком, статус которого был весьма неопределенным: Ш. Арсланов характеризует его как «сидящего в том городе вместо хана» [13, с. 89-90].

Столь радикальная смена власти заставила русских путешественников сделать вывод, что верховная власть в Ташкенте добывается исключительно силой, и происхождение того или иного претендента не служит достаточным правом для занятия трона. Впрочем, тот факт, что Кусек-бек не принадлежал к роду Чингис-хана стал причиной того, что и пару лет спустя после прихода к власти «ханом от народа и поныне еще не учинен», как отметил тот же Ш. Арсланов. Впрочем, он сумел подавить восстание некоего Сары-ходжи («Сали-хози»), еще одного претендента на власть, тем самым зарекомендовав себя в глазах населения как эффективный и жесткий правитель [13, с. 96, 97].

Предпринял он попытку создания и собственной налоговой системы: согласно Арсланову, с торговцев взимали «градские и акцызные сборы», причем порой их взиманием занимался сам Кусек-бек, вероятно, не доверявший собственным чиновникам [13, с. 90].

Путешественники начала 1740-х гг. отмечают сложное и противоречивое положение современного им Ташкента, власти которого были вынуждены лавировать между джунгарами, казахами и среднеазиатскими ханствами. По сообщению Ш. Арсланова, изгнав из города Жаубасара и Туле-бия, ташкентцы поначалу стали платить им дань в размере 40 000 таньга в год в качестве своеобразного «отступного» за отказ от попыток вернуть власть над городом и грабежа ташкентских караванов. Однако вскоре, напуганный стремлением ходжентского правителя Абд ал-Карима (предка кокандских ханов) установить контроль над Ташкентом, Кусек-бек вновь признал власть джунгар и стал платить ту же дань им, а не казахам [13, с. 97-99; см. также: 21, с. 51-52; 22, с. 44-45].

Впрочем, К. Миллер в 1743 г. (по возвращении из поездки в Джунгарию) сообщил, что Кусек отложился и от Джунгарского ханства, решив прибегнуть к покровительству правителя Ходжента. Узнав об этом, Галдан-Цэрен осадил Ташкент, дав его властям на размышление 40 дней: либо они признают его власть, либо он берет и разграбляет город, а в качестве своего наместника сажает казахского султана – сына прежнего хана Джангира, признававшего власть джунгарских правителей [1, с. 135].

Далее в течение длительного времени русские миссии в Ташкент не направлялись, и сведения о его политическом и правовом развитии содержатся лишь в «Сказании о Ташкенте» и сообщениях ташкентских торговцев, опрошенных российскими властями в 1794 г. Опираясь на эти сведения, можно сделать вывод, что Ташкент, освободившийся от джунгарского контроля в 1750-е гг., когда ханство сначала распалось в результате смут, а затем было покорено империей Цин, окончательно попал под власть «магистратов», при этом даже номинальный пост главы города, которую прежде занимал Кусек, исчез [20, с. 30-31]. В 1760-1770-е гг. город был разделен на 4 части: одной частью правили ходжи, потомки шейха Хаванди-Тухура (Шайхантаура), другой – потомки казахских ханов, третьей – выходец из Мавераннахра Мухаммад Ибрахим-бек (считавшийся потомком чагатайских ханов), четвертой – Раджаб-бек, потомков бухарских ханов-Аштарханидов; в руках этих правителей находилась полнота административной и судебной власти над соответствующими частями города [23, с. 174; см. также: 4, с. 164]. По некоторым сведениям, на рубеже 1770-1780-х гг. Ташкент контролировал

казахский хан Аблай, признававшийся российскими властями в качестве правителя Среднего жуза, но фактически обладавший властью над казахами всех трех жузов [24, с. 7, 10].

После смерти Аблая (1781 г.) в Такшенте вновь началась борьба за власть, победу в которой в 1784 г. одержал Юнус-ходжа (официальное полное имя – Мухаммад-Юнус-ходжа Умари, потомок правителей «части» Шайхантаура) и становится единоличным правителем Ташкента. Началась эпоха правления ходжей, продлившаяся до 1808 г. В русских источниках (в т.ч. и в изучаемых нами записках) Юнус именуется «владельцем», порой его называют даже и ханом, что, впрочем, не вполне корректно. Фактически же он соединил в своих руках светскую и духовную власть (носил титул «ишеня» [4, с. 175], т.е. «ишана», духовного лидера, ведущего происхождение от пророка Мухаммада), укрепил положение ташкентского владения на международной арене, реформировал административную и налоговую систему, создал профессиональную наемную армию [17, с. 143; 20, с. 33, 41-43]. Российские путешественники упоминают, что при Юнусе существовал совет, в который он включил «лучших своих чиновников», а также влиятельных ходжей [4, с. 138; 20, с. 44][7] – справедливо считая, что лучше поделиться с ними властью, чем иметь конкурентов в борьбе за контроль над Ташкентом.

Именно в его правление возобновляются дипломатические контакты Ташкента с Россией, и несколько миссий побывали во «владении» Юнуса, оставив характеристику его деятельности[8]. Согласно их отзывам, Юнус начал правление с кровавых расправ над своими противниками, но, внушив страх жестокими наказаниями непокорных и заставив главных соперников покинуть город, в дальнейшем уже не нуждался в применении суровых наказаний к своим подданным [4, с. 170; 17, с. 146].

Пришел он к власти при поддержке казахов Старшего жуза, которые после этого стали часто грабить ташкентские караваны и даже нападали на окраины самого города, разоряя местных жителей, поскольку считали, что их прежнее владычество над Ташкентом и теперь давало им право на получение доходов с него. Однако около 1798 г. Юнус совершил несколько рейдов против казахов, заставил их признать его власть и даже установил дань: 1 баран со 100 голов (традиционный для тюрко-монгольских государств налог «кубчир», существовавший еще со времен Монгольской империи), а также предоставлять войска для его походов [4, с. 165-166, 175-176; 17, с. 131-132, 148][9].

Население самого Ташкента, по сообщению атамана Д. Телятникова и инженера Т. Бурнашева, было обложено несколькими налогами: платили сбор с домов («налог на недвижимость», 2,5 таньга в месяц), брачный сбор (25 таньга). С ремесленников взимался натуральный налог их продукцией, с земледельцев брали 1/10 часть урожая (основной мусульманский налог «харадж»), с торговцев – 1/40 от их доходов (мусульманский налог «зякет» или тюрко-монгольская «тамга»). Города, входившие в «Ташкентское владение», платили дань наместникам Юнуса халатами и тканями. Однако, как сообщают путешественники, налоговая система была довольно примитивно организованной: Юнус мог изменять ставки действующих налогов или вводить новые; его чиновников-сборщиков никто не контролировал, и они могли оставлять часть собранных средств себе [4, с. 167; 17, с. 139-140]. Юнус начал чеканить собственную монету, однако она использовалась преимущественно в самом Ташкенте: другие среднеазиатские государства ее не принимали, а с кочевниками осуществлялась меновая торговля [17, с. 140; см. также: 25]. Собранные средства шли на нужды правителя и его приближенных, а также на оплату профессиональных наемных воинов – караказанов (характерно, что воинские подразделения были на службе не только у Юнуса, но и у высших сановников, содержавших их также за свой счет [17, с. 136]). Любопытно, что чиновники, как отмечает Т. Бурнашев, не получали жалование, а кормились с пожалованных им участков земли [17, с. 139].

Юнус-ходжа упорядочил судебную систему. Так, мелкие административные нарушения разбирал «вощи-ходжа»[10], надзиравший за порядком в городе, брачные дела разбирали мусульманские судьи-кади, мелкие имущественные споры – «дуанбеки» (т.е. диван-беги, «секретари»), более серьезные споры и преступления рассматривал сам Юнус[11], причем судопроизводство было устным и быстрым. Несмотря на формальное доминирование мусульманского права, любое судебное решение или приговор зависели исключительно от усмотрения «владельца». Чаще всего виновные приговаривались к смертной казни (за «смертоубийство» и другие серьезные преступления), разнообразным телесным наказаниями и штрафам (за прочие правонарушения) [4, с. 167, 176; 17, с. 138-139]. У кочевников действовал традиционный суд биев, ташкентские власти, как правило, в его деятельность не вмешивались.

Юнус умер в 1805 г., и после кратковременного правления двух его сыновей в 1808 г. Ташкент попал под власть Кокандского ханства. Начался новый этап истории города – уже не как «независимого владения». Однако ташкентцы еще в течение довольно длительного времени не теряли надежды на восстановление независимости, причем не последнюю роль в их борьбе играли потомки прежних казахских правителей региона, что нашло отражение в ряде сообщений русских путешественников.

Так, Ф. Назаров сообщает, что летом 1814 г. казахский султан Рустам-бек (потомок хана Аблая), воспользовавшись отъездом кокандского наместника в столицу, тайно пробрался в город (причем в составе русского каравана, сопровождавшего самого Назарова!) и попытался захватить город, надеясь на поддержку бухарского эмира. Однако градоначальник быстро вернулся и подавил восстание. Самого Рустам-бека он бросил в темницу и намеревался казнить, однако Назаров за него вступился и добился сохранения султану жизни. Наместник лишь потребовал от мятежника выплатить штраф в 300 золотых и в течение 3 дней покинуть кокандские владения. Любопытно, что хотя в городе жили родичи Рустама, они не осмелились помочь ему, и ему пришлось занимать деньги для выплаты штрафа у русских же купцов [8, с. 58-59; см. также: 25, с. 410; 22, с. 48; 20, с. 101-104].

Казалось, с этого времени Ташкент окончательно превращается в часть Кокандского ханства, однако весьма интересные сведения мы находим у Е. Кайдалова, побывавшего в пределах бывшего «Ташкентского владения», правда, не добравшегося до самого города. Он характеризует «Ташкению» как владение «Большой Киргизской Орды» (т.е. казахского Старшего жуза) и утверждает, что в городе правит независимый хан, родственник хивинских ханов [15, с. 112, 114-115, 120; 16, с. 10-11]. Эти сведения полностью противоречат сообщениям среднеазиатских источников, согласно которым в 1820-е гг. Ташкент находился под властью кокандских наместников – Абдаллах-бека б. Омар-хана, а затем Лашкара-кушбеги [26, с. 622]. Означает ли это, что информация московского купца была совершенно недостоверной?

Полагаем, что это не совсем так. Очевидно, до Кайдалова доходили слухи о восстаниях казахских правителей Старшего жуза против кокандских властей, имевших место незадолго до прибытия торговца в регион. Так, в первой половине 1810-х гг. анти-кокандское движение возглавлял туркестанский правитель, султан Токай-тура, а в 1821-1822 гг. (т.е. буквально за пару лет до путешествия Кайдалова) – султан Тентек-тура [26, с. 490, 631; 24, с. 14-15; 27, с. 194]. Оба бунтовщика были провозглашены ханами и заняли ряд городов бывшего «Ташкентского владения», не сумев, впрочем, установить контроль над самим Ташкентом. По-видимому, эти сведения дошли до Кайдалова и он, не имея возможности лично разобраться в политической ситуации в регионе, решил, что казахи до сих пор (т.е. и в начале 1825 г.) продолжают властвовать над «Ташкенией».

Впрочем, еще и в конце 1820-х гг., как отмечает Н. Потанин, в Ташкенте были сильны воспоминания о прежней независимости, хотя решительных попыток вернуть ее уже не предпринималось [9, с. 263].

Таким образом, записки русских дипломатов и торговцев, побывавших в Центральной Азии в 1730-1820-е гг., являются уникальными источниками по истории Ташкента, отражающими особое политическое положение его как центра самостоятельного государства, проливающими свет на его политические, правовые, религиозные и культурные реалии.

В заключение стоит отметить, что сведения путешественников XVIII – начала XIX вв. представляли интерес не только для историков и востоковедов. Они оказались весьма востребованными в Российской империи в середине 1860-х гг., когда Ташкент был захвачен войсками генерал Черняева (1865 г.), и имперские власти в течение некоторого времени колебались, восстановить ли здесь независимое государство под протекторатом России или же включить в состав империи [28, с. 201-205][12]. Российский офицер, дипломат и историк М.Н. Галкин, современник этих событий, опубликовал специальное исследование, в котором со ссылками на упомянутых путешественников доказывал, что Ташкент (как и г. Туркестан) должен принадлежать России, так как им в течение длительного времени управляли казахские султаны, предки которых приняли российское подданство еще в 1730-е гг. [19, с. 192-194]. Стало ли это утверждение решающим доводом или нет, неизвестно, но уже в августе 1866 г. Ташкент был официально включен в состав Российской империи [28, с. 213].

[1] Статья подготовлена в ходе проведения исследования (проект № 16-01-0022) в рамках Программы «Научный фонд Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (НИУ ВШЭ)» в 2016-2017 гг. и с использованием средств субсидии на государственную поддержку ведущих 10 университетов Российской Федерации в целях повышения их конкурентоспособности среди ведущих мировых научно-образовательных центров, выделенной НИУ ВШЭ. Текст представляет собой расширенную и дополненную версию доклада, представленного на VIII Всероссийском научном семинаре «Архивы и история российской государственности» (Санкт-Петербург, 13-15 октября 2016 г.).

[2] Такой термин в отношении этого государства широко использовался в записках российских путешественников, официальной документации Российской империи и последующей историографии, и в настоящей статье представляется оправданным его использование, поскольку в ней анализируются сведения именно российских источников.

[3] Наверное, наиболее подробные сведения о Ташкентском государстве рассматриваемого периода содержатся в так называемом «Сказании о Ташкенте», представляющем собой часть обширной «Новой истории Ташкента» («Тарих-и джадида-йи Ташканд»), составленной Мухаммад-Салихом Ташкенди, потомком прежних правителей Ташкента, в конце XIX в. [23]. Сведения об авторе см.: 26, с. 120-121.

[4] В частности, в 1735 г. в Уфе побывал ташкентский «сарт» – купец Н. Алимов, «сказка» которого фактически стала первым источников знаний в России о Ташкенте, а в 1794-1795 г. западно-сибирская (омская) администрация опрашивала купцов из Ташкента [29; 30].

[5] Различные аспекты истории Ташкентского «владения» и особенно его отношений с Российской империей в той или иной степени затрагивали в своих исследованиях, в частности, М.Н. Галкин, И Будрин, Н.А. Халфин, Ю.А. Соколов, Э. Ходжиев, Р.Н. Набиев, Х. Зияев, В.Н. Настич, Т.К. Бейсембиев, И.В. Ерофеева.

[6] О Жаубасаре см.: 31, с. 241-242.

[7] Весьма характерно, что, несмотря на то, что власть Юнуса была близка к абсолютной, он не сумел сформировать принцип передачи ее по наследству: после его смерти новым правителем стал его сподвижник Мухаммад-ходжа, и лишь после него к власти пришли сыновья Юнуса – Султан-ходжа, а затем Хамид-ходжа [20, с. 96-97].

[8] Первое русское посольство к Юнус-ходже в составе А. Безносикова и Т. Бурнащева было отправлено еще в 1794 г., однако было задержано бухарским эмиром Шах-Мурадом, который сам имел виды на Ташкент и не желал установления контактов Юнуса с Россией [6, с. 63].

[9] Впрочем, стоит отметить, что власть Юнуса распространялась лишь на отдельные роды, тогда как большинство казахов Старшего жуза либо признавали его главенство номинально, либо подчинялись «природным» ханам-Чингизидам, в частности – Тауке б. Абу-л-Мамбету [4, с. 177].

[10] Трудно понять, какого именного чиновника имел в виду Т. Бурнашев под «вощи-ходжой». В других мусульманских государствах Центральной Азии подобные функции («наблюдение в городе порядка») выполняли раисы (реисы).

[11] Г.Н. Потанин описал разбор Юнус-ходжой одного семейного спора: молодые бежали и обратились к нему за подтверждением брака, поскольку он «иногда к таким примерам благоволил». Однако родичи невесты их схватили и сами обратились к суду Юнуса, убедив его (и заставив невесту подтвердить), что жених ее изнасиловал, за что молодой человек был повешен, см.: 20, с. 40-41.

[12] Примечательно, что сами жители Ташкента не приветствовали восстановления ханской власти, предложив передать управление городом в руки кази-каляна, т.е. верховного судьи, однако этот вариант, в свою очередь, не устроил российские власти, опасавшиеся, что власть над Ташкентом перейдет в руки влиятельного мусульманского духовенства [28, с. 206].

Список использованной литературы

1. Журнал поездки майора пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера к джунгарскому хану Галдан-Цэрену (3 сентября 1742 г. – 2 мая 1743 г.) // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 101-135.

2. Материалы поездки поручика Пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера и геодезиста подпоручика Алексея Кушелева с торговым караваном из Оренбурга в Ташкент (29 августа 1738 г. – 5 июня 1739 г.) // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 32-55.

3. Журнал похода подпоручика и атамана Телятникова в Ташкению с описанием пути, местоположения и прочего, описанного сержантом Безносиковым // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 240-257.

4. Материалы поездки казачьего атамана подпоручика Дмитрия Телятникова и сержанта Алексея Безносикова с Иртышской линии в Ташкентское владение к правителю Юнус-ходже (30 мая 1796 г. – 23 июля 1797 г.) // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 153-179.

5. Соколов Ю. А. Первое русское посольство в Ташкенте // Вопросы истории. – 1959. – № 3. – С. 166-177.

6. Ходжиев Э. Важный источник по истории Ташкента // Общественные науки в Узбекистане. – 1961. – № 5. – С. 63-65.

7. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, Отдельного Сибирского Корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. – СПб., 1821. – 98 с.

8. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: ГВЛ, 1968. – 77 с.

9. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Н.И. Потанина (12 августа 1829 -24 марта 1830 гг.) // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 254-299.

10. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830) / Прим. П.С. Савельева // Вестник Императорского Русского географического общества. – Ч. XVIII. – 1856. – Отд. II. – С. 255-289.

11. Киргизские степи и Кокандское ханство в начале XIX столетия по описанию хорунжего Н.И. Потанина // Юбилейный сборник Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества в честь Г.Н. Потанина. – Омск, 1909. – С. 192-258.

12. Оглоблин Н. Путешествие русских купцов в Ташкент. 1741-1742 // Русский архив. – 1888. – Вып. 8. – С. 401-416.

13. «Сказка» вятского купца татарина Шубая Арасланова о его поездке с торговым караваном в 1741-1742 гг. в Ташкент // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 86-100.

14. Ташкент в описании купца Шубая Арсланова // История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI – первой половины XIX в. / Сост. Б.В. Лунин. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 107-109.

15. Кайдалов Е. Караван-записки во время похода в Бухарию российского каравана под воинским прикрытием в 1824 и 1825 годах. – Ч. 2. – М., 1828. – 149 с.

16. Кайдалов Е. Караван-записки во время похода в Бухарию российского каравана под воинским прикрытием в 1824 и 1825 годах. – Ч. 3. – М., 1828. – 123 с.

17. Неопубликованные записки о поездке горных чиновников Т.С. Бурнашева и М.С. Поспелова через Казахскую степь и Ташкент в 1800 г. / Подгот. к изд.

Б.Т. Жанаева) // История Казахстана в документах и материалах: Альманах. – Вып. 3. Караганда: Экожан, 2013. – С. 114-169.

18. Ханыков Я. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году // Вестник Императорского русского географического общества на 1851 год. – Ч. I. – Кн. 1. – Отд. VI. География историческая. – С. 1-56.

19. Галкин М.Н. Об исторических правах России на города Туркестан и Ташкент // Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – СПб., 1868. – С. 190-198.

20. Соколов Ю. Ташкент, ташкентцы и Россия. – Ташкент: Узбекистан, 1965. – 190 с.

21. Зияев Х. Интересный источник по истории Ташкента XVIII века // Общественные науки в Узбекистане. – 1971. – № 7. – С. 51-53.

22. Зияев Х. Ташкент в XVIII – первой половине XIX века (По данным русских источников) // Общественные науки в Узбекистане. – 1983. – № 4. – С. 42-50.

23. Чехович О.Д. Сказание о Ташкенте // Письменные памятники Востока. 1968. – М.: Наука, 1970. – С. 172-176.

24. Набиев Р.Н. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки. – Ташкент: Фан, 1966. – 79 с.

25. Настич В.Н. Монеты «Ташкентской республики» (1784–1808) // Материалы 14-й ВНК: Санкт-Петербург, 16-21 апреля 2007 г. Тезисы докладов. – СПб., 2007. – С. 101-103.

26. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков. – Алматы: Print-S, 2009. – 1263 с.

27. Обозрение Коканского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Русского географического общества. – Кн. III. – 1849. – С. 176-216

28. Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIXв.). – М.: Наука, 1965. – 468 с.

29. Будрин И. Об установлении торгового сношения между Россиею и Ташкиниею // Труды Пермской губернской ученой архивной комиссии. – Вып. XII. – Пермь, 1915. – С. 251-263.

30. «Сказка» ташкентского сарта Нурмухаммеда Алимова о казахских ханах, городах Ташкенте, Туркестане и о прочих достопримечательностях этих мест от 15 марта 1735 г. // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 24-31.

31. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В. Ерофеевой. – Т. I. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. – Алматы: АБДИ Компани, 2014. – 696 с.

References

1. Zhurnal poezdki mayora penzenskogo garnizonnogo pekhotnogo polka Karla Millera k dzhungarskomu khanu Galdan-Tserenu (3 sentyabrya 1742 g. – 2 maya 1743g.) // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – S. 101-135.

2. Materialy poezdki poruchika Penzenskogo garnizonnogo pekhotnogo polka Karla Millera i geodezista podporuchika Alekseya Kusheleva s torgovym karavanom iz Orenburga v Tashkent (29 avgusta 1738 g. – 5 iyunya 1739 g.) // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – S. 32-55.

3. Zhurnal pokhoda podporuchika i atamana Telyatnikova v Tashkeniyu s opisaniem puti, mestopolozheniya i prochego, opisannogo serzhantom Beznosikovym // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 4. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 240-257.

4. Materialy poezdki kazach'ego atamana podporuchika Dmitriya Telyatnikova i serzhanta Alekseya Beznosikova s Irtyshskoy linii v Tashkentskoe vladenie k pravitelyu Yunus-khodzhe (30 maya 1796 g.–23 iyulya 1797 g.) // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh

po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – S. 153-179.
5. Sokolov Yu. A. Pervoe russkoe posol'stvo v Tashkente // Voprosy istorii. – 1959. – № 3. – S. 166-177.
6. Khodzhiev E. Vazhnyy istochnik po istorii Tashkenta // Obshchestvennye nauki v Uzbekistane. – 1961. – № 5. – S. 63-65.
7. Zapiski o nekotorykh narodakh i zemlyakh sredney chasti Azii Filippa Nazarova, Otdel'nogo Sibirskogo Korpusa perevodchika, posylannogo v Kokand v 1813 i 1814 godakh. – SPb., 1821. – 98 s.
8. Nazarov F. Zapiski o nekotorykh narodakh i zemlyakh sredney chasti Azii. – M.: GVL, 1968. – 77 s.
9. Zapiski o Kokandskom khanstve khorunzhego N. I. Potanina (12 avgusta 1829 -24 marta 1830 gg.) // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – S. 254-299.
10. Zapiski o Kokanskom khanstve khorunzhego Potanina (1830) / Prim. P.S. Savel'eva // Vestnik Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. – Ch. XVIII. – 1856. – Otd. II. – S. 255-289.
11. Kirgizskie stepi i Kokandskoe khanstvo v nachale XIX stoletiya po opisaniyu khorunzhego N.I. Potanina // Yubileynyy sbornik Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva v chest' G.N. Potanina. – Omsk, 1909. – S. 192-258.
12. Ogloblin N. Puteshestvie russkikh kuptsov v Tashkent. 1741-1742 // Russkiy arkhiv. – 1888. – Vyp. 8. – S. 401-416.
13. «Skazka» vyatskogo kuptsa tatarina Shubaya Araslanova ego poezdke s torgovym karavanom v 1741-1742 gg. v Tashkent // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – S. 86-100.
14. Tashkent v opisanii kuptsa Shubaya Arslanova // Istoriya Uzbekistana v istochnikakh. Izvestiya puteshestvennikov, geografov i uchenykh XVI – pervoy poloviny XIX v. / Sost. B.V. Lunin. – Tashkent: Fan, 1988. – S. 107-109.
15. Kaydalov E. Karavan-zapiski vo vremya pokhoda v Bukhariyu rossiyskogo karavana pod voinskim prikrytiem v 1824 i 1825 godakh. – Ch. 2. – M., 1828. – 149 s.
16. Kaydalov E. Karavan-zapiski vo vremya pokhoda v Bukhariyu rossiyskogo karavana pod voinskim prikrytiem v 1824 i 1825 godakh. – Ch. 3. – M., 1828. – 123 s.
17. Neopublikovannye zapiski o poezdke gornykh chinovnikov T.S. Burnasheva i M.S. Pospelova cherez Kazakhskuyu step' i Tashkent v 1800 g. / Podgot.k izd. B.T. Zhanaeva) // Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Al'manakh. – Vyp. 3. – Karaganda: Ekozhan, 2013. – S. 114-169.
18. Khanykov Ya. Poezdka Pospelova i Burnasheva v Tashkent v 1800 godu // Vestnik Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva na 1851 god. – Ch. I. – Kn. 1. – Otd. VI. Geografiya istoricheskaya. – S. 1-56.
19. Galkin M.N. Ob istoricheskikh pravakh Rossii na goroda Turkestan i Tashkent // Galkin M.N. Etnograficheskie i istoricheskie materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu krayu. – SPb., 1868. – S. 190-198.
20. Sokolov Yu. Tashkent, tashkenttsy i Rossiya. – Tashkent: Uzbekistan, 1965. – 190 s.
21. Ziyaev Kh. Interesnyy istochnik po istorii Tashkenta XVIII veka // Obshchestvennye nauki v Uzbekistane. – 1971. – № 7. – S. 51-53.
22. Ziyaev Kh. Tashkent v XVIII – pervoy polovine XIX veka (Po dannym russkikh istochnikov) // Obshchestvennye nauki v Uzbekistane. – 1983. – № 4. – S. 42-50.
23. Chekhovich O.D. Skazanie o Tashkente // Pis'mennye pamyatniki Vostoka. 1968. – M.: Nauka, 1970. – S. 172-176.
24. Nabiev R.N. Tashkentskoe vosstanie 1847 g. i ego sotsial'no-ekonomicheskie predposylki. – Tashkent: Fan, 1966. – 79 s.
25. Nastich V.N. Monety «Tashkentskoy respubliki» (1784–1808) // Materialy 14-y VNK: Sankt-Peterburg, 16-21 aprelya 2007 g. Tezisy dokladov. – SPb., 2007. – S. 101-103.
26. Beysembiev T.K. Kokandskaya istoriografiya: Issledovanie po istochnikovedeniyu Sredney Azii XVIII-XIX vekov. – Almaty: Print-S, 2009. – 1263 s.
27. Obozrenie Kokanskogo khanstva v nyneshnem ego sostoyanii // Zapiski

Russkogo geograficheskogo obshchestva. – Kn. III. – 1849. – S. 176-216
28. Khalfin N. A. Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii (60-90-e gody XIX v.). – M.: Nauka, 1965. – 468 s.
29. Budrin I. Ob ustanovlenii torgovogo snosheniya mezhdu Rossieyu i Tashkinieyu // Trudy Permskoy gubernskoy uchenoy arkhivnoy komissii. – Vyp. XII. – Perm', 1915. – S. 251-263.
30. «Skazka» tashkentskogo sarta Nurmukhammeda Alimova o kazakhskikh khanakh, gorodakh Tashkente, Turkestane i o prochikh dostoprimechatel'nostyakh etikh mest ot 15 marta 1735 g. // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – S. 24-31.
31. Epistolyarnoe nasledie kazakhskoy pravyashchey elity 1675-1821 godov / Vved., biogr., komment., sost. i red. I.V. Erofeevoy. – T. I. Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675-1780 gg. – Almaty: ABDI Kompani, 2014. – 696 s.

Р.Ю. Почекаев[1]
[1] «Жоғары экономика мектебі» Ұлттық зерттеу университеті,
Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы

ТАШҚЕНТ «ИЕЛІГІ» XVIII – XIX ғ. БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫМЕН

Түйін

Мақалада 1730–1820 жж. Ташкент туралы саяхатшылардың мәліметтері сарапталады. Оларда сол түстағы қаланың даму кезеңдері – Ұлы жүздің астанасы ретінде, Жоңғар хандығының сюзеренитеттігіндегі өзін-өзі басқарған қала, қожалар билігі және Қоқан хандығының құрамындағы алғашқы кезең қамтылған. Ташкент отырықшы орталық-азиялық мәдениетке жатқандығына қарамастан, әлде ұзақ уақыт қазақ хандары мен сұлтандарының билігінде, әлде олардың саяси бақылауында болған. Қазақ шыңғысхандықтардың Ташкенттегі өз биліктеріне «ие» болуға соңғы ұмтылысы 1820 жж. басына жатады. Сол түстағы ресейліктердің жазбалары қарастырылып отырған кезеңдегі өлкенің құқықтық-саяси даму ерекшеліктері жөнінде құнды, кейде – өте бірегей ақпараттар береді.

Түйін сөздер: Ташкент, Ұлы жүз, Ресей империясы, Жоңғар хандығы, Қоқан хандығы, Орталық Азияның дәстүрлі мемлекеттілігі, мұсылмандық құқық, дәстүрлі құқық

R.Yu. Pochekaev[1]
[1]National Research University «Higher School of Economics»,
St. Petersburg, Russian Federation

TASHKENT «DOMAIN» THROUGH THE EYES OF THE RUSSIAN TRAVELERS OF THE XVIITH – BEGINNING OF THE XIXTH CENTURY

Summary

The article is devoted to the analysis of Russian travelers' information (1730s-1820s). They reflected the main stages of development of the city during this period: as a capital of the Kazakh Great Horde, self-governed city under the suzerainty of the Junghar Khanate, the rule of khojas and beginning of existing under the Khoqand rule. Despite the fact that Tashkent always belonged to sedentary Central Asiatic culture, during the long time it was either under direct rule of Kazakh khans and sultans or under their political control. The last attempts of Kazakh Chinggisids to regain their rule over Tashkent took place in the beginning of 1820s. The notes of Russian contemporaries contain valuable and sometimes even unique information on specific features of political and legal development of the region during the analyzed period.

Keywords: Tashkent, Great Horde, Russian Empire, Junghar Khanate, Khoqand Khanate, traditional state structure of the Central Asia, Islamic law, traditional law.

УДК 94(574)

Д. Нұрғазы
Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
2 курс магистранты

ЗИЯТ ШӘКӘРІМҰЛЫ: ТАҒДЫРЫ ТЫЛСЫМ ТҰЛҒА

Аннотация

Мақалада танымал тұлғаларының әлі де болса назардан тыс қалып, осы уақытқа дейін жүйелі зерттелмей отырғандығы туралы айтыла келіп, Алаш қайраткерлерінің бірі, аса көрнекті ақын, ойшыл ғалым Шәкәрім Құдайбердіұлының ұлы, мұрагері, ұлт тарихында тағылымдық мектебі бар – Зият Шәкәрімұлының өмірі мен қызметінің кейбір тұстары сараланып, құжаттық мәліметтер берілген. Автор негізінен қазақстандық және Қытай еліндегі қазақ ғалымдарының еңбектеріне тарихнамалық талдау жасауға тырысады. Өмірінің соңғы кезеңін елден жырақта өткізген Зият Шәкәрімұлының қилы тағдыры мен шығармашылығы, қоғамдық қызметі әлі де болса өз бағасын алмай отырғандығын көтереді.

Түйін сөздер: Алаш, Шәкәрім, ұлт тағдыры, Семей, шығармашылық, қайраткер, кеңес билігі

ХХ ғасыр басындағы ұлт тарихына және қоғамдық ағымда бой көрсеткен қайраткерлер мен тұлғалар болмысына тереңірек бойлау үшін сол тұстағы тарихи аренада басымдылыққа ие болған Ресей империясындағы қоғамдық-саяси даму аясында қарастырамыз. Себебі аласұрған ХХ ғасыр басындағы өріс алған барлық қоғамдық-саяси қозғалыстардың бастауында түрған Ресей өзіндік конституциялық жолды таңдап, экономикалық жаңғыртулар арқылы еуропалық ізге түсуге ұмтылғаны анық. Сондықтан империялық бодандықта болғандықтан ұлт қайраткерлері, оқымыстылары мен зиялылары ресейлік жаңа реформаторлық буынның бір тармағы есебінде қалыптасып, бой көтерді. Міне, осындай аумалы-төкпелі заманда ұлт тарихының ең айшықты тұстарының бірі, тарихи-саяси және айрықша құбылыс – Алаш қозғалысы болса, сайын даладағы ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа бағытта қалыптасуына барынша ықпал еткен Алаш қайраткерлері болды. Осы қозғалыстың негізгі ошақтарының бірі болған Шығыс өңірінде дүниеге келіп, қызмет еткен, артында мол мұра қалдырған ұлт перзенттерінің бірі Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ұлт тарихын терең зерделейтін болсақ халқының болашағына қызмет еткен әрбір қайраткер-тұлғаның өмірі мен қызметі, шығармашылығы мен мұрасы ел өмірімен тығыз байланысты болғандығын ұғынамыз және сол жолда өз тағдырын құрбандыққа шала алған өр тұлғаны танимыз. Сондықтан болар еліміз тәуелсіздік алғалы бергі ширек ғасырға жуық уақыт аралығында олардың қызметі мен мұрасын толық тани алған жоқпыз, тұлғалық келбетін де аша алмадық. Әсіресе кеңестік билік салдарынан елден жырақта қалған ұлт қайраткерлерінің өмірі мен қоғамдық қызметін, шығармашылық мұрасын түгендеуде кешендеп келеміз. Оның жарқын дәлелі ретінде ұлттық рухани ойдың асыл қазынасы және ұлттық рухани құндылықтарымыздың қайнар бұлағы болып табылатын әрі ол өскен ортаның алтын діңгегі Шәкәрім, сол қатарлы Ыбырайым Жайнақов, Иса Тергеусізов секілді Зият, т.б. ғибратты ғұмыры мен мұрасын айтсақ болмақ. Ана сүтімен, Шәкәрімдей әкенің тағылымымен ұлттың болмысын, ауыз әдебиетін, ұстанымы мен барлық

рухани табиғатын бойына жиған, әке мен өскен орта арқылы Абай мектебінен өткен Зияттың артында қалған мұрасы мен үлт жолында еткен қызметі бүгінгі үрпақ үшін терең тағылым мектебі. Әкесі Шәкәрімдей аса мол терең ойлы мұра қалдыра алмасада, өзіндік қолтаңбасын қоғамдық өмірде де, шығармашылықта да біраз із тастады. Қаһарына мінген мен кеңестік билік қуғындауымен жастық шағын әкеге жабылған жалған қаракүйе салдарынан елден жырақ өткізсе де, қысқа ғұмырын саналылықпен үлт болашағына арнады. Сол қысқа ғұмырда ата аты мен әке аманатына сай қызмет қылып, алаштықтардың ісіне адал араласты.

Өйткені XX ғасырдың айбынды тегеуірініне айналған Алаш қозғалысын XIX ғасырдың төрінен орын алған Абай заманындағы ағартушылар қозғалысының жалғасы ретінде таныған Зиятың сол іске араласқанын байқауға болады. Осы түста айта кететініміз, Алаш қозғалысы туралы айтылғанда көбіне оның басшылығында жүргендер жайында жиі тоқталамызда, қатардағы жауынгерлердей болған түлғалар, оның ішінде елден ауып кеткен азаматтар назардан тыс қалып, осы уақытқа дейін жүйелі зерттелмей келеді. Сондықтанда үлт мүддесі жолында қысқа ғана қызмет қылса да, ұзақ жылдар өзі ашқан мектептерде тәрбие алған шәкірттердің ғана емес өз үлтының жадында да сақталып келген Зият Шәкәрімұлын танып білу, мұрасын зерделеу болашақ үрпақ тәрбиесі үшін аса қажет деп білеміз.

Отандық тарихнамада Зият Шәкәрімұлы туралы арнайы зерттеулер жоқтың қасы десек, Қытайдағы қазақ ғалымдары мен жазушылары арасында да естеліктер мен оның шығармашылық мұрасына қатысты үзік-үзік мақалалар ғылыми басылымдар мен күнделікті мерзімді баспасөз беттерінде ғана жарияланған. Дегенмен, Зият Шәкәрімұлының өмірі мен қызметі, шығармашылық мұрасы жайлы, жоғарыда айтып кеткеніміздей, арнайы толыққанды зерттеу еңбектері жоқ. Қайраткер туралы алтайлық Мидыхат Раздан, Асқар Татанайұлы, Көбен Асқарұлы және отандық энциклопедиялық анықтамалықтар мен С. Ізтілеуова, М. Мұхамедиұлы, Г. Омарова секілді зерттеушілердің бірді-екілі жарияланымдарын атап өтуге болады.

Ендігі кезекте Зият өскен ортаға шолу жасап көрелік. Оның әкесі аса көрнекті ақын, ойшыл ғалым Шәкәрім Құдайбердиев ескі жыл санау бойынша 1958 жылы 11 шілдеде Шыңғыс тауы бөктерінде қазіргі Семей облысының Абай ауданында туған. Оның әкесі Құдайберді Құнанбайдың үлкен бәйбішесі Күңкеден туған, Шәкәрім олардың немересі, яғни, Абайдың немере інісі. Шәкәрім Құдайбердіұлынан 7 ұл, 6 қыз тараған (2 ұл, 2 қыз жастай өлген) жиыны 13 үрпақ.

Бірінші әйелі Мәуеннен үлдары: Әбусуфиян (Суфиян), Ахметтауфиқ (Тауфиқ жастай өлген) және қыздары – Меймана, Ғалия. Шәкәрімнің екінші әйелі Айғаншадан: үлдары – Ғафур, Жебрәйіл (жастай өлген), Қабыш, Ахат, Зият, қыздары – Күлзия (жастай шетінеген), Жәкібала (Жәкім), Гүлләр [1, 84-б.].

Кеңестік қысаң идеологияның салдарынан өзі де, артында қалған үрпағы да көп қиындықтарға кезіккен Шәкәрім Құдайбердіұлының тағдыры мен шығармашылығы ғана емес, оның үрпақтарының тағдыр талайы да тәуелсіздік таңы атқанға дейін тылсым жұмбақ күйінде қалды. Осыдан болар Зияттың жастық шағына қатысты мәліметтер өте сирек кездеседі. Сондықтан да осы мақалада негізінен Зият Шәкәрімұлының елден тысқары кезеңдегі өміріне көбірек тоқталамыз.

Зият Шәкәрімұлы 1931 жылдың 1 қазанында әкесі Шәкәрім жанында Идаят, Ғылымбай деген жолдастарымен Шақпақтастағы қорасынан «Керегетас» деген жерге аттанады. Шәкәрім жолдастарына былай дейді: «Мен көп ойландым, барар жер, басар тауым қалмады. Ендігі ойым Қытайға кететіндерге Зиятты қосамын. Ондағы ойым менің өлімімді ол, оның өлімін мен көрмейін дегенім». Сөйтіп, Зият ел-жұртымен қоштасып, әкесінің өзінің мақұлдауымен Бердеш, Сапар деген азаматтарға еріп, Қытай еліне аттанады.

Шәкәрімның ұлы Ғафурдан туған немересі Камиланың Құдайберді үрпақтарына байланысты жазған мақаласында, Зият бір үйдегі он бір баланың

кенжесі болып 1908 жылы туғанын жазады [2, 2-б.], Ал Зияттың Қытайда жүргенде әкесін сағынып жазған «Әкеме» деген өлеңінде

«Жиырма сегіз жасымда,
Жалғанның көрдім тарлығын.
Қайғыны салдың басыма,
Ең ауырын, барлығын» деген сөздері егер әкесінің өліміне қатысты айтылған болса онда Зият 1930 жылы туылған дер едім, бұл туралы әлі де еңбектенуды қажет етеді.

Осы автордың келесі бір мақаласында Зияттың көзін көріп, одан тікелей тәрбие алған Мұратбек Мәңкей; Асқат Мәңкей, Уақит Оразов, Сәлімжан және Асқар Татанайұлы сияқты үлкендердің айтуы бойынша оның сыртқы келбеті мен тұлғасы туралы мынандай жолдар берілген: «Бойы ұзын, ерні жұқа, қабағы биіктеу, дөңестеу қыр мұрынды, дөңгелек көзділеу, ширатпа қара мұрт қойған қараторы жігіт болатын. Сақалын жасап (реттеп) самай шашына тұтастырып қоятын. Қыста қара түлкіден тіктірген арғын тымақ, саптама етік, жазда костюм-шалбар киіп, таза жүретін» [3, 18-б.]. Көне көз қариялардың суреттеуі бойынша Зияттің сыртқы келбетінің де әкесі Шәкәрімге келетіндігін байқаймыз. Ал келесі мақалада Зият Шәкәрімұлының шәкірттерінің бірі болған Қалдыбай Қанапияұлының естелігі бойынша ол ұзын бойлы, дауысы зор, өткір адам болған. Бет сүйектері әкесіне тартқандығын, өзінің 1935-1936 жылдары одан дәріс алғандығын айтады. Тағы бір Зиятты көзі көрген, қоян-қолтық араласқан азаматтардың бірі, Семей Ақсуат өңірінің тумасы Әнуар Көкейдің сипаттамасы бойынша Зият өте талантты адам болған. Өңі қарасұр, еңгезердей болған екен. Сондай-ақ оның айтуы бойынша Зият Шәкәрімұлы Үрімжідегі қазақ театрында қазақ-қырғыз үйымында режиссерлік еткен. Қазақ-қырғыз жастарын жинап, концерт қойып, әртүрлі қойылымдар мен спектакльдер дайындаған [4].

Қытай басылымдарындағы деректерге жіті көз жүгіртер болсақ Зият Шәкәрімұлы 1931 жылдың қазан айының соңында Тарбағатай аймағының Бақты шекарасы арқылы Қытай жеріне өтеді. Олар Шыңғыстаудан кетерінде жолшыбай Шұбартау жақтан қашып келе жатқан кезіндегі атақты батыр Шақантайдың бертінгі үрпақтары Жабағытай, Кенжебектермен үштасып, жиыны үш жүз адам Тарбағатай жеріне өтеді. Зиятпен бірге өткендердің ішінде Бердеш Әзімбайұлы Такежанов (азан шақырып қойған аты – Фердауси, жұрттар оны Бердеш немесе Бердауси деп атап кеткен екен) Манекеш Әзімбайұлы, Шәкәрімнің жиені Қожақапан (кейде Қожақан делінеді), орысша оқыған Төлеуғазы деген кісілер болған. Олар Тарбағатай өңірін екі жыл қыстағаннан кейін, ұзақ тұра беруге болмайтындықтан 1933 жылы Алтай аймағының Мәми Бейсі ауылына ат басын тірейді. Тарбағатай аймағында ұзақ тұрақтай алмауының себебі, ол жерде ізге түскен ОГПУ тыңшыларының барлығын сезгендіктен болуы мүмкін. Алтай шекаралық жолдан алыс болғандықтан қауіпсіз санап, сонда кетуді жөн санайды. Бұл тұста Бейсілік мәнсәп Мәмидің немересі Бұқаттың қолында тұрған. Ол Зияттарды қазіргі Алтай қаласының аяқ жағындағы Бейсі аралына орналастырады. Бұл аумалы-төкпелі заман дәл ашаршылық пен бүлікші дүңгендер Алтай өңірінен қудаланып, Шынжаңда Шың Шысай, Алтай өңірінде Шәріпхан бастаған біршама демократиялды сипат алған жаңа үкімет орын алған кез. Құрылған жаңа үкімет алдымен оқу-ағартуға барынша назар аударды. Мұнда ең маңыздысы ескіше оқымағандарды жаңаша оқыту және мектеп салу, оқытушыларды молынан қабылдау барысында Ресейден келген зиялы қауымды батылдықпен жұмысқа алуды бастап кетті. Ең алдымен қысқа мерзімдік курстар ашып, біліктілігін кһ оқытушы базасын қалыптастыру еді.

Зият сол кезде Алтайдың оқу-ағарту саласы мен мәдениет саласына аса зор еңбек сіңірген. Дәлел ретінде Алтай қалалық орта мектептің зейнеткері мархұм Мидыхат Разданұлы Зият туралы жазған мақаласында мынадай мәліметтер беріп кеткен: Зият анығында Алтай әкімшілік мекемесінің бір қызметтік саласы «Қазақ-

қырғыз мәдени ағарту үйымының» жұмысын істей жүріп, оқытушылық міндетін қосымша атқарды. Бұны сол жылдар одан сабақ алған кейін біз қатарлыларға үстаздық еткен Асқар Татанаев, Сәлімжан Кәкіжанов, Махмұт Өтелбайов, Мұратбек, Асхат Мәңкейұлдары, Рашат Әбілмәжінұлы және менің туған ағаларым Масғұт Разданұлы, Уақит Оразов тағы басқалар бұдан 10, 15жыл бұрын әңгімелеп берген болатын. Менің әкем Раздан Зияттың өз қолынан Шәкәрімның «Үш анық» деген кітәбін (қолжазба) көшіріп алыпты. Ал әкем арқылы Масау, Рашат, Уақит тағы басқалар көшіріп алғаны есімде. Әкем 20- ғасырдың 30- жылдар ішінде «Қазақ-қырғыз мәдени ағарту үйымында» Зиятпен бірге бір мезгіл қызметтес болған» [5, 3-б.], – деп жазады. Автордың жазуы бойынша Асқар Татанаев 1934 жылдың көктемінде Зиятпен танысады. Зияттың бастауыш мектеп мұғалімі болып жұмыс істеп жүрген кезі екен. Екеуі бірге сахыналық шығармалар жазып, оны оқушылар сахналаған. Замандастарының естеліктері бойынша Зияттың балалардың ұлттық рухын шыңдау, өнер-білімге шақырып, олардың ой-санасын ашуда көрсеткен еңбектері баршылық. Айта кетер болсақ, Зияттың өлкелік «Қазақ-қырғыз мәдени ағарту үйымында» атқарған жұмыстарымен бірге, мектепте оқушыларға сабақ бере жүріп, үстаздық қызметтен бөлек – сабақтан тыс оқушыларға сахна әдісін үйретіп, өзі «Аюбай» (1934), «Шал мен баланың айтысы» (1935) т.б. шағын пьесалар жазып, балаларға орындатып, сахынаға алып шыққандығын байқаймыз.

Бұл туралы «Ұлттық энциклопедияда»: «Ел-жұртынан еріксіз айрылу Зият шығармаларының негізгі тақырыбына айналды. Қытай қазақтары арасында тұңғыш рет "Аюбай үкірдай" деген атпен пьеса жазып (1934), Сарысүмбе қаласында сахнаға шығарды. Пьесада құлқынын көздейтін надан байлардың дөрекі қылықтары, қарапайым халыққа жасаған зорлық-зомбылықтары көрсетіледі. Оқу-білімге шақырып, ескі мен жаңаның тартысын бейнелеген «Шал мен баланың айтысы» пьесасы да сахнада қойылған (1935). 1935-36 жылы Үрімжі қаласындағы қазақ-қырғыз ағарту үйымының ойын-сауық бөлімінің меңгерушісі, «Шыңжаң» газетінің әдебиет бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарды. Осында жүріп қазақстандық драматургтердің «Қаракөз», «Шұғаның белгісі», «Қалқаман-Мамыр», «Жалбыр» пьесаларын сахнаға шығарды» [6], – деп берілген. Зият Шыңжаңда қызмет еткен кезде (1934-37) Абай, Шәкәрім шығармаларын жан-жақты насихаттау мен ондағы қазақ жастарынан мұғалімдер даярлау ісіне мол үлес қосқан қайраткер.

Үрпақ тәрбиесіне баса көңіл бөлген Зият Шәкәрімұлы өзінің «Шал мен бала» пьесасында қоғамдық сананы қалыптастыру мақсатында көне мен жаңаның тартысын жас өспірімдердің рухани дүниесіне үлкен ой салатындай, әрі жеңіл, жаттауға ыңғайлап жазған. Сонымен қатар балаларға М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың, Абай мен Шәкәрімнің өлеңдерін жаттатып, бұл шығармалардың ішінде, әсіресе, Абай мен Шәкәрімнің «Адам болу» мектебінен жас жеткіншектерге тәлім-тәрбие беріп, еңбекке баулып, баланың рухани дүниесінің шыңдалуына ықпал етіп, ұзақ уақытын балалармен бірге өткізген.

Әке тағылымын терең бойына сіңірген Зият атасы хакім Абай мен әкесі Шәкәрімнің шығармашылығын тынымсыз насихаттауы және қолындағы әке мұрасын-қолжазбаларын көзінің қарашығындай сақтап қалуы Өр Алтай халқының ауыр күндерде жұбанышына, бүгінде ұлт мақтанышына айналуына ықпал етті.

Сырт жерде жүріп ата мен әке рухына бағыттаған өлеңінде:

... Ырыздық болды ата даңқы,

Құрметтеу жақсыларды елдің салты.

Абай мен Шәкәрімді көрмеседе,

Оларды қадірлейді Керей халқы ..., – деп оларға деген халық құрметін бейнелейді.

Кеңестік жүйе зәбірінен Тарбағатай елінде паналап жүрген Зиятқа кенеттен келген әкесінің жазықсыз өлімі жайлы суық хабардан кейін қайғы қайығына мінген ол әкесіне арнап "Сілбі" дастанын жазады. Алтай аймақтық №1 орта мектептің

зейнеткер мұғалімі Медіғат Разданұлы хатқа түсірген дастанның үзіндісінде:

Сәлем де көп тобықты қауымына,
Қалды әкем Керегетас бауырында,
Қапыда тағдыр айдап оққа үшты,
Тұманның сілбі аралас жауынында.
Қажы еді әкем көрі шал,
Жетпіс үште жасы бар,
Арнап жеміс алғанға,
Шөлдеген жанға еді бал.
Сүйегің қалды қиырда-ай,
Басыңа халқың жиылмай,
Туысқан, бауыр-балаңнан,
Топырақ қолдан бұйырмай.
Алланың іс қып қағазын,
Өзгермей өткен сабазым,
Міндетін танып, жөн көрген,
Ораза, зекет, намазын.
Бейсенбі күні өттің бе?
Шейіттік жолға жеттің бе?
Айрылман деген әкекем,
Шынымен тастап кеттің бе?
Жиырма сегіз жасымда,
Жалғанның көрдім тарлығын,
Қайғыны салдың басыма,
Ең ауырын барлығын,
Әкекем сізді сағындым», –

деп әкесі Шәкәрім бойындағы барлық ізгі қасиеттерді сыйғыза алуы оның да асқан талант иесі екендігін көрсетеді. Сондай-ақ әке өлімінің жазықсыз екендігін де шеберлікпен береді.

Қолымызда бар оның мұрасын зерделеу барысында өз шәкірттерін тек білім мен мәдениетке ғана тәрбиелеп қоймай, олардың бойындағы қасиетінде аша алғандығын, қанша қиыншылық болса да ұлттық мүдде жолында қызмет етуге шақырғандығын көреміз. Соның бір жарқын бір дәлелі ретінде шәкірті Мұратбек Мәңкейұлына «Оян Алтай» өлеңін жаттатып, сахынада мәнерлеп оқытқандығын өз замандастары жазып кеткен. Зият өлеңдерінің барлығы да атасы Абай мен әке шығармашылығындай ұлтын оқу-білімге, мәдениетке, ынтымақ пен бірлікке шақыру бағытында жазылған. Мысалға, «Оян Алтайда»:

«Бұл Алтай өнер-білім қайнаған жер,
Бойынан надандықты айдаған жер.
Көз ашып мәдениет жолын танып,
Ғылымға белін бекем байлаған жер», – деп суреттеуі сол кезеңнің, қаймағы түнған қазақ қоғамының сипатын толық береді емес-пе!?.

Ағартушылық бағытты ұстанған Зият Шәкәрімұлының ұлт үшін жасаған көп еңбектерінің бірі ретінде Алтай өңірі мақтанышпен еске алатын тағылымды ісі – курсант мұғалімдерге Мағжан Жұмабай, Ахмет Байтұрсын, Мыржақып Дулат және орыс классиктерінің өлеңдерін жаттатып қана қоймай, әдебиет туралы кең білім беруі.

Егер мүмкіндік болып толыққанды іздеу жүргізілсе Зият Шәкәрімұлының Қытайда өткізген аз ғана жылдар ішінде артында қалдырған ұлағатты ісі мен мұрасын жинақтауға болар еді.

Қорытындылай келе айтарымыз, өмірден жастай озсада Зият Шәкәрімұлы хакім Абай мен Шәкәрімдей ұлт мақтаныштарының бар қасиетін ана сүтімен бойына сіңіре алған, сонымен қатар елден жырақ жүрседе ұлт болашағы жолында

өскелең ұрпақты білім мен мәдениет арқылы «адам» болуға тәрбиелеп, ғылым мен білімнің маңызын сөзі мен іс-әрекетімен толық дәлелдей алған бітімі биік тұлға, азамат, ұстаз, ақын.

Сөз соңын Зият Шәкәрімұлының «Көзден жасым» атты өлеңімен аяқтауды жөн көрдік:

Біздің ел, Шыңғыс таудың жайлауында,
Көп жылқы жайылатын қойнауында.
Халықты қансыратқан большевиктер,
Әкелген зеңбірегін қойды ауылға.
Осыдан үріккен ел оңалмады,
Аштықтан сан жетпейді жоғалғаны!
Сеңдей боп, селмен кеткен сезімдінің,
Олардың отқа өрттенді көп арманы.
Құнарлы Құндыздының жері қандай,
Орманды бұлағының суы балдай.
Кеткен соң, туған жерден күңіреніп,
Келемін содан бері шөлім қанбай.
Заңына сағыныштың төзген басым,
Тарайды мұңды күймен ішкен асым.
Туған жер табиғаты түссе есіме,
Нөсердей сан төгілді-ау көзден жасым.

Осынау өлең жолдарында халықтың қасіретін арқалаған XX ғасырдың басындағы қазақ даласының барлық зары мен мұңы жатыр. Бұл бір ғана Зият Шәкәрімұлының ғана емес бүкіл қазақ даласының мұңы, сол алмағайып заманда елден ауған барша халықтың қайғы-қасіретін бейнелеген өлеңмен өрілген тарих.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Раздануly Мидыхат. Шәкәрімнің өмірі мен өлімі // Шыңжаң қоғамдық ғылымы. – 1996. – №1. – 81-92-бб. – ғылыми журнал

2 Раздануly Мидыхат. Зияттың Шыңжаңдағы өмірі мен шығармашылығы туралы // Мұра. – 2008. – № 2. – 1-10-бб. – журнал

3. Раздануly Мидыхат. Шәкәрімнің өр Алтайда ізі бар // Мұра. – 1995. – № 3. – 3-29-б. – журнал

4. Ізтілеуова С.Д. Зият Шәкәрімұлы // Қазақ әлемі. qazaq-alemi.kz/more?page_id=37&id=451 – интернет ресурс. (11 желтоқсан 2016 жыл)

5. Омарова Г. Шәкәрімнің Қытай асқан ұлы Зияттың жастарға рухани тәрбие берудегі қызметі // Қазақ үні . – 2012. – 10.07. – 17.07.

6. Шәкәрімұлы Зият // Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010. – 550-б. – Энциклопедиялық анықтамалық

References

1 Razdanuly Midykhat. Shakarimnin omiri men olimi // Shynzhan qogamdyq gylymy. – 1996. – №1. – 81-92-bb. – gylymi zhurnal

2 Razdanuly Midykhat. Ziyattyn Shynzhandagy omiri men shygarmashylygy turaly // Mura. – 2008. – № 2. – 1-10-bb. – zhurnal

3. Razdanuly Midykhat. Shakarimnin or Altayda izi bar // Mura. – 1995. – № 3. – 3-29-b. – zhurnal

4. Iztileuova S.D. Ziyat Shakarimuly // Qazaq alemi. qazaq-alemi.kz/more?page_id=37&id=451 – internet resurs. (11 zheltoқsan 2016 zhyl)

5. Omarova G. Shakarimnin Qytay asqan uly Ziyattyn zhastarga rukhani tarbie berudegi qyzmeti // Qazaq үni . – 2012. – 10.07. – 17.07.

6. Shakarimүly Ziyat // Qazaq adebieti. Enciklopediyalyq anyqtamalyq. – Almaty: «Aruna Ltd» ZhShS, 2010. – 550-b. – Enciklopediyalyq anyqtamalyq

Д. Нургазы[1], магистрант 2 курса
[1]Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

ЗИЯТ ШАКАРИМУЛЫ: ЛИЧНОСТЬ С ЗАГАДОЧНОЙ СУДЬБОЙ

Аннотация

В данной статье раскрывается идея о неизученности многих известных личностей. Один из них – сын великого поэта, мыслителя, ученого Шакарима Кудайбердыулы, его наследник З. Шакаримулы, который успел создать свою школу. Анализируются некоторые стороны жизни и деятельности З. Шакаримулы. Автор в основном делает историографический анализ работ отечественных ученых и представителей казахских ученых из Китая.

Тяжелая жизнь и творчество, общественная деятельность З. Шакаримулы, который провел последние годы жизни за границей, по настоящее время основательно не изучены.

Ключевые слова: «Алаш», Шакарим, судьба нации, Семей, творчество, деятель, власть Советов.

D. Nurgazy[1], 2-nd Year Master Student
[1]Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

ZIYAT SHAKARIMULY: A PERSON WITH MYSTERIOUS FATE

Summary

In this article the author reveals the idea of the obscurity of many famous personalities. One of them is the son of the great poet, thinker, scholar Shakarim Kudayberdyuly, his heir Z. Shakarimuly, who managed to establish his own school. The article analyzes some aspects of the life and work of Z. Shakarimuly. The author mainly makes historiographic analysis of the works of Kazakhstani scholars and representatives of the Kazakh scholars from China.

The hard life and work, social activities of Z. Shakarimuly who spent the last years of his life abroad have not been studied thoroughly up to now.

Keywords: “Alash”, Shakarim, fate of the nation, Semei, creativity, figure, the Soviet power.

ЕСТЕЛІК
ВОСПОМИНАНИЯ
MEMORIES

ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТҰЛЫ

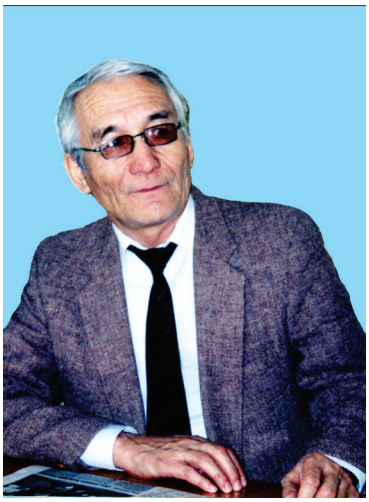

Қазақстан ғылымы ауыр қазаға ұшырады. 2016 жылғы 22 қарашада 77 жасқа қараған шағында көрнекті ғалым, Моңғолияның мемлекет және қоғам қайраткері, тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлы дүниеден озды.

З. Қинаятұлы 1940 жылы 31 желтоқсанда Моңғолияның Қобда өлкесінде өмірге келді. Ол ата-анасынан ерте айырылып, өмірдің ауыртпалығын тартты. Еңбек ете жүріп, орта мектепті үздік бітірді. Моңғол мемлекеттік университетін тарих мамандығы бойынша Д. Сухэ-Батор атындағы стипендиямен 1965 жылы үздік тәмамдап, орталық партия органдарына қызметке жолдама алды. З. Қинаятұлы 1972–1975 жылдары Мәскеудегі КОКП Орталық Комитеті жанындағы Қоғамдық ғалымдар академиясының аспирантурасында оқуын жалғастырып, философия ғылымдарының кандидаты, ал 1987 жылы осы оқу орнында тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін қорғады.

Зардыхан Қинаятұлы 1997 жылға дейін Моңғол Халық Республикасының Орталық атқару органдарында түрлі қызметтерде болды. Атап айтқанда Қоғамдық ғылымдар институтында ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі, елдің көсіподақтары Орталық кеңесінің хатшысы, МХР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Моңғолияның тұрақты Парламентінің вице-спикері, Моңғолияның Ташкенттегі Бас консулы, Алматыдағы МХР елшілігінің кеңесшісі лауазымдарын атқарды.

Қазақстан Тәуелсіздігін жариялағанда кеудесін қуаныш кернеген Зардыхан Қинаятұлы атажұртқа оралды. 1994 жылдан бері ол бүкіл еңбегін еліміздегі тарих ғылымын зерттеуге арнады.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында істеген қызметі оның ғылыми ізденісіне үлкен серпін берді. Қазақ, моңғол, орыс, түңғыс тілдерін меңгерген тарихшы институттағы әріптестерімен бірге Қазақстанның тарихын қайта зерттеуге белсене атсалысты. Ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметін атқарған З. Қинаятұлы Қазақ мемлекеттілігі тарихына арналған іргелі зерттеу жұмысына жетекшілік етті. Моңғолиядағы қазақ диаспорасы туралы бірнеше іргелі монография жариялады.

Зардыхан Қинаятұлы Моңғолияның Еңбек Қызыл Ту орденімен, еліміздің «Ерен еңбегі үшін» және «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығы» медальдарымен марапатталды.

Тағдырдың талай тауқыметін басынан кешіріп, түрлі салаларды атқарған еңбегімен қоса, үрпақ өсіріп, ұлың ұяға, қызын қияға қондырған аяулы әке, өнегелі отағасы болды. Зардыхан Қинаятұлы өмірге ғашық, елін кіршіксіз сүйген үлкен жүректі азамат еді. Айтулы азамат Зардыхан Қинаятұлының есімі елінің жадында әрдайым сақталады.

Қамқор әке, ұлағатты ұстаз, көрнекті ғалым Зардыхан Қинаятұлының отбасына, үрпақтары мен туыстарына қайғыларына ортақтасып көңіл айтамыз.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Абай атындағы Қазақ ұлттықпедагогикалық университеті,
«Қазақстан тарихшылар қауымдастығы» қоғамдық бірлестігі

«Егемен Қазақстан». – 2016, – 25 қараша

ОТАНШЫЛ ӘМ МЕМЛЕКЕТШІЛ ҚАЙРАТКЕР ЕДІ

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, қоғам қайраткері, саясаткер Зардыхан Қинаятұлы дүниеден өтті. 76 жасында.

Зардыхан Қинаятұлы ғажап білімді еді. Білімділігі жөнінен Әлкей Марғұланды еске түсіретін. Өте мәдениетті еді. Кезінде Моңғолия Парламенті төрағасының орынбасары секілді ірі мемлекеттік қызметтер атқарған Захаң Қазақстанға көшіп келгеннен кейін қайбіреулердей кергіген де жоқ, кісімсіген де жоқ, сол баяғы бетегеден биік, жусаннан аласа қалпында ғылыммен айналысты. «Қазақ мемлекеті және Жошы хан», «Жылаған жылдар шежіресі», «Көшпенділік ғұмыр» атты аса құнды еңбектерін жариялады.

Білімділігі мен мәдениеттілігінің үстіне Зардыхан Қинаятұлы керемет отаншыл еді. Мемлекетшіл еді. «Ұлтымның табанына кірген шөгір менің маңдайыма қадалсын!» дейтін зиялылардың қатарынан еді. 43-пе екен, жоқ әлде 57-ме екен, Қазақстанда тұратын диаспоралардың жаппай мәдени орталықтары (Грузин мәдени орталығы, Армян мәдени орталығы және т.т.) құрылып жатқан кезде редакциямызға арнайы кіріп, сүхбат берген-ді. «Бұл – ұлтты өрге емес, көрге сүйрейтін саясат. Күні өткен саясат. Мына құрылып жатқан әрбір мәдени орталық ертеңгі күні қазаққа қарсы жұмыс істейтін саяси орталыққа, саяси құрылымға айналып кетпесіне кім кепіл?!» дей келіп, осындай орталық құрып алып, артынан аузы күйген әлемнің талай елдерінің тарихынан деректер келтіріп еді.

Айтулы, өзіндік орны бар, салмағы бар ірі тұлғалар өмірден өткенде артында қалғандардың жетімсіреп қалатыны да бар. Біз де жетімсіреп қалдық, Зардыхан аға! Жанаңыз жәнатта болсын, нұрыңыз пейіште шалқысын!

«Жасалаштықтар»

«Жас Алаш». – 2016. – 24 қараша

ҒАЛЫМДЫҒЫ МЕН АЗАМАТТЫҒЫ КЕМЕЛ ЕДІ

Қазақ диаспорасының тарихи отанына оралуы еліміздің әлеуетін арттырғаны – айдай ақиқат. Бауырларымыз интеллектуалдық серпін де ала келді. Басқа салаларды қайдам, ал тарих ғылымына салған олжасына баға жетпейді. Байырғы түркі, қытай, парсы, моңғол тілдеріндегі деректерді түпнұсқада оқитын олар төл тарихымыздағы «ақтаңдақтарды» жоюға бірден кірісіп кетті.

Осы топтың ішінде Зардыхан Қинаятұлының орны ерекше еді. Ғасырлар тоғысында Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына қызметке орналаса салысымен қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы Шыңғыс ханның, Жошының миссиясын жаңаша зерделеген ол ұлттық тарихнамамыздағы жарқын беттерді аша алды.

Соңғы 5 жылда Зардыхан ағамен бір шаңырақтың астында еңбек еттік. Талай пікірталаста, жиында, дастархан басында кездесе жүріп, кемел ғалымдығына азаматтығы сай екеніне көзім әбден жетті. Жүріс-тұрысына, сөйлеген сөзіне қарап, тәуелсіз Моңғолия үкіметінің мүшесі, Парламенттің Вице-спикері деп ойламайсыз да. Шынтуайтына келгенде, атажұртқа оралғандардың ішінде Зақандай биік қызмет атқарғандары жоқ-ау, сірә!

Өмір бар жерде өлім де бар. Ағамыз дүниеден озды. Алды жарық, арты берекелі болғай.

Ханкелді Әбжанов,
Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі

«Қазақ әдебиеті». – 2016. –1 желтоқсан

МОҢҒОЛИЯ АТА ЗАҢЫНЫҢ ЖОБАСЫН ЖАСАУШЫЛАРДЫҢ БІРІ

Саясаткер әрі тарихшы Зардыхан Қинаятұлы өмірден озды.

Белгілі саясаткер, қоғам қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор Зардыхан Қинаятұлы 77 жасқа қарағанда шағында өмірден озды. Зардыхан Қинаятұлы Моңғолия еліне өте сыйлы тұлғалардың бірі болған. Ғалым осы Моңғолия елінде дүниеге келген. Моңғолия мемлекеттік университетін, Мәскеу қоғамдық ғылымдар академиясын бітірген. 1976–1987 жылдары Моңғолия көсіподағы орталық комитетінің хатшысы, 1990–1992 жылдары Моңғолия үкіметі басшысының орынбасары және Моңғолия Парламенті төрағасының орынбасары қызметтерін атқарған. Моңғолия Премьер-министрінің орынбасары қызметін атқарған жылдары моңғол елінің жаңа Ата заңын жасаушылардың бірі болды. Қазақстанға келген соң ұзақ жыл Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында ғылыми жұмыспен айналысты. Қазақстандағы ғылыми-зерттеу еңбектері ұлттану және ұлтаралық қатынастар мәселесіне арналды.

Зардыхан Қинаятұлы – Моңғолияның жаңа Конституциясын және сол елде жүргізілген саяси-экономикалық реформалардың құқықтық негізін жасаушылардың бірі. 1990 жылдары Моңғолияда сірескен коммунистік жүйенің сеңін қозғаушы тегеурінді қайраткер тұлға ретінде есімі тарихта таңбаланып қалды. Атажұрттан алысқа шашырап кеткен шет ел қазақтарының ішінен шығып, салт-дәстүрінің тамыры берік Моңғолия Премьер-министрінің орынбасары, парламентінің вице-спикері, Ата заңының жобасын жасаушылардың бірі болу – адам баласының басына сирек қонатын бақ болса керек. Профессор Зардыхан Қинаятұлы жетекшілік ететін бастамашыл ғалымдар тобы 1987-1988 жылдары Моңғолияда «социализм» атты қоғамның әбден тығырыққа тіреліп, саяси-әлеуметтік жаңдай күрделі шиеленіске ұшырағаны туралы дабыл қағып, елдегі сол кезеңдегі ең беделді басылым – «Партия өмірі» журналында мақала жариялады. Зерделі ғалым дағдарыстан қалай шығудың жолдары мен мүмкіндіктерін де оңтайлы саралайды. Елдегі қоғамдық санаға сілкініс тудырған осынау жолайрық мақаладан кейін Зардыхан Қинаятұлы түбегейлі өзгеріске қарай бет алған жаңарған қоғам философиясының теоретигі ғана емес, замана тудырған қилы-қилы ауыр жүктерді талмай арқалай алатын нар азамат екенін дәлелдеді.

Зардыхан Қинаятұлы – моңғол мен қазақ халқының ортақ ұлы болды. Моңғолия Конституциясының 8-бабы 2-тармағына «ұлттық аз топтың ана тілінде оқу, қатынас жасау, мәдениет, өнер, ғылым, білімін дамытуға хақысы бар» деген бапты бекіттіріп, қазақ халқының мүддесін де қайсарлықпен қорғай білді. Моңғолияның үкімет үйіндегі Зардыхан Қинаятұлының кабинетінде көптеген шетелдік газет-журналдармен бірге «Қазақ әдебиеті», «Жұлдыз», «Парасат» секілді басылымдар, Абай Құнанбаев, Мұқағали Мақатаев, Жүсіпбек Аймауытұлы секілді сөз зергерлерінің кітаптары жайылып тұратын. Ол бодандық құрсаулаған сол кездердің өзінде жастарға «Қазақстан тәуелсіздік алсын деп күні-түні құдайдан тілеңдер, білімді азамат болындар» деп ақыл-кеңес беріп, болашаққа әрдайым сәулелі сеніммен қарады. Қазақ елі Тәуелсіздік алған соң Зардыхан Қинаятұлы мансаптан бас тартып, егемен еліне алдыңғы лекте оралып, алаштың бел баласы ретінде асқақ рухпен еңбек жазып қалдырды. Қайраткерлігі мен қаламгерлігі жарасым тапқан жүйрік ойдың иесі «Ұлық болсаң, кішік бол» дегенді бетке ұстап, қарапайым қалыпта әдептілік пен ізгілікте өмір кешті. Өзінің саналы ғұмырында Зардыхан Қинаятұлы туған халқына адал қызмет етудің озық үлгісін көрсетіп кетті.

«АҚШАМДЫҚТАР»

«Алматы ақшамы». – 2016. – 26 қараша

ОЛ ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ ЕДІ

Философия ғылымдарының кандидаты, тарих ғылымдарының докторы, Ш. Уәлиханов Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері Зардыхан Қинаятұлы артына аса құнды да мол ғылыми мұралар қалдырып өмірден өтті. Моңғолияда туып-өсіп, университет бітіріп, Мәскеуде ғылыми дәрежелер қорғап, ғалым болып қалыптасқан Зардыхан Қинаятұлы, өзінің саналы ғұмырының көбін Монғол елінде өткізді. Онда ол жетекші ғалым ретінде және мемлекет қайраткері ретінде өшпес із қалдырды. Ол Моңғол мемлекетінің жаңа Конституциясын жазуға жетекшілік етті, моңғол қоғамын түбегейлі өзгертіп қайта құрушылардың бірі және бірегейі ретінде, көрнекті реформатор ретінде әлемге кеңінен танылды. Сондай-ақ ол философия және саясаттану ғылымдары бойынша шығарған 4 монографиясымен де сүңгула ғалым ретінде ел құрметке бөлінген-ді. Бірақ тәуелсіз Қазақстан үшін еңбек етуді өзіне бақыт санаған Зардыхан Қинаятұлы тарлан тарқан шағында өзінің ақыл-парасаты мен ерік-жігерін тарихи Отанына сарқа жұмсауға тәуелсіз еліне жұмсауға шешім қабылдап:

«Қазақ болып жарасайын деп келдім,
Ағайын қауышайын деп келдім,
Қазақ үшін көзін біреу алартса,

Жаным пида, соғысайын деп келдім», – деп, жүрегін қолына үстап елге оралып, Отан тарихының ең өзекті мәселелерін жанкештілікпен зерттеумен шұғылданды. Ол соңғы жиырма жылда 12 монография және 250-ге тарта ғылыми-танымдық мақалалар жариялады. Соның ішінде «Қазақ мемлекеттілігі және Жошы хан» (360 б.); «Шығыс хан және Қазақ мемлекеттідігі» (728 б.) сияқты аса күрделі де өзекті тақырыптарға жазған еңбектері, отандық тарих ғылымындағы ақтаңдақтарды толтырған құнды еңбектер болып саналады. Зақаң тарих ғылымы, философия ғылымы, қоғамтану ғылымы және заңтану ғылымы сияқты гуманитарлық ғылымдарға кеңінен, тереңінен қалам тартқан, аса құнды еңбектер жазған ғұлама ғалым еді. Сондай-ақ ол қайраткерлік пен ғалымдықты, бекзадалық пен қарапайымдылықты, әдептілік пен принципшілікті жарастырып үштастыра білген үлкен парасат иесі еді. Амал нешік, өмірден ертелеу өтті. Бірақ Зақаңның жарқын бейнесі мен артына қалдырған мол ғылыми еңбектері қазақ халқының жүрегінде мәнгі сақталады.

Бақыл бол ардақты аға!

Нәбижан Мұқаметханұлы

ҚР БҒМ ҒК «Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты» РМҚК директоры Әбжанов Ханкелді Махмұтұлына

Аса құрметті Ханкелді Махмұтұлы:

ҚР ҒБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, медиевист, моңғолтанушы Зардыхан Қинаятұлының қазасына ҚХР ШҰАР-да тұратын кәсіптестері болу түрғысынан бізде қатты қайғырдық. Зардыхан Қинаятұлы – өзіндік пікірі, айшықты қолтаңбасы бар сарабдал тарихшылардың бірі. Оның қазасы қазақ тарихы үшін орны толмас өкініш. Ол кісінің Қазақстан тарихының Моңғол билігі дәуірі және Қазақ мемлекеттілігі тарихы мәселелеріне арнап жазған монографиялары Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихына қосылған баға жетпес рухани құндылықтар есептелінеді.

Осыдан он жыл бұрын біздің Академияның жұмыстобы дайындаған «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» атты көп томдық еңбектің алғашқы екі томын Қазақстанда кириллицамен баспаға әзірленуі барысында Зәкең өзінің аса ұқыпты, ғалымға тән байсалды ұстанымымен кітапқа редакция жасағаны біздің есімізде мәңгіге қалды.

Құрметті Ханкелді Махмұтұлы, біз марқұмның қазасы жөніндегі суық хабарды интернеттен оқыдық. Сондықтан марқұмға топырақ сала алмадық. Кеше Өмірбек Қанайұлынан анық-қанығын білген соң, осы хатты жазып отырмыз. Біздің азалы көңіл күйімізді марқұмның зайыбы мен балаларына жеткізуіңізді үміт етеміз. Марқұмның топырағы торқа, жүрген жері жаннат болсын! «Ғалымның өзі өлсе де, хаты өлмейді» демекші, марқұмның екінші, шынайы өмірі енді басталады. Алдағы 14 желтоқсанда өтетін еске алу қимылы да осыны айғақтайды. Марқұмның орындай алмай кеткен істерін жалғастыратын жас буын тарихшылардың әлі-ақ жетіліп кететініне сенеміз. Қайғыны қайратқа жеңдіріңіз! Алла рахымын берсін!

Аса құрметпен:

ШҰАР-ға танымал қоғам қайраткері, жазушы **Сұлтан Рамазанұлы Жанболатов**
ШҰАР Қоғамдық ғылымдар академиясының бас ғылыми қызметкері, тарихшы, жазушы **Жақып Бірлікұлы Мырзаханов**
ШҰАР Қоғамдық ғылымдар академиясының вице-президенті **Құлан Ниғыметқызы**
ШҰАР Қоғамдық ғылымдар академиясы Тарих институтының аға ғылыми қызметкері **Шадыман Ахметұлы Сасани**

2016 жылы 10 желтоқсан Үрімжі қаласы

КӨҢІЛ АЙТУ

Белгілі мемлекет, қоғам қайраткері, тарихшы-ғалым Зардыхан Қинаятұлы дүниеден өткені туралы қайғылы хабар естіп, ол кісінің от басына, туыстарына Моңғолиядағы қызметтес болған жанашыр достары және із басар бауырлары көңіл айтады.

Марқұм Қ.Зардыхан Моңғолияның Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Моңғолияның Кіші құрылтайының төраға орынбасары қатарлы мемлекеттік жоғарғы лауазымды қызметтерді аса жауапты атқарумен қатар Моңғол елінің жаңа Негізгі заңын жобалаушылардың бірі, Моңғолия қоғамының демократялық қозғалысының әрі кеңесшісі, әрі жетекшілерінің бірі және де тұрақты Парламентінің ірге тасын қалаушылардың бірі болды.

Зардыхан Қинаятұлы Моңғолия халқына көрнекті қоғам қайраткері, әрі белгілі ғалым, тарихшы болып танылған ұлы тұлға.

Захаңның Моңғолия қоғам өркениетіне қосқан үлесі еліміздің тарих парағында мәңгі сақталады. Марқұмның топырағы торқа, жаны жәннатта болсын!

П.Очирбат -	Моңғол елінің алғашқы президенті
Р.Гончигдорж -	Моңғол Халық Ұлы Құрылтай депутаты, Кіші құрылтайының төрағасы (бұрынғы)
Д.Бямбасүрэн -	Моңғол елінің бұрынғы премьер-министрі
Да.Ганболд -	Моңғол елінің бұрынғы премьер-министрінің бас орынбасары
Д.Дорлигжав -	Моңғол елінің бұрынғы премьер-министрі орынбасары
С.Баяр -	Моңғол Халық Ұлы Құрылтай депутаты, Кіші құрылтайының Тұрақты комитет төрағасы (бұрынғы)
М.Энхсайхан -	Моңғол Халық Ұлы Құрылтай депутаты, Кіші құрылтайының Тұрақты комитет төрағасы (бұрынғы)
Э.Бат-Үүл -	Моңғол Халық Ұлы Құрылтай депутаты, Демократиялық партиясының төрағасы (бұрынғы)
Д.Лүндээжанцан –	Моңғол Халық Ұлы Құрылтай депутаты, Кіші құрылтай мүшесі (бұрынғы)
Қ.Сайран	Моңғол Халық Ұлы Құрылтай депутаты, Кіші құрылтай мүшесі (бұрынғы)
А.Бәкей	Моңғолия Ұлы Құрылтай мүшесі (бұрынғы)

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Қ 53

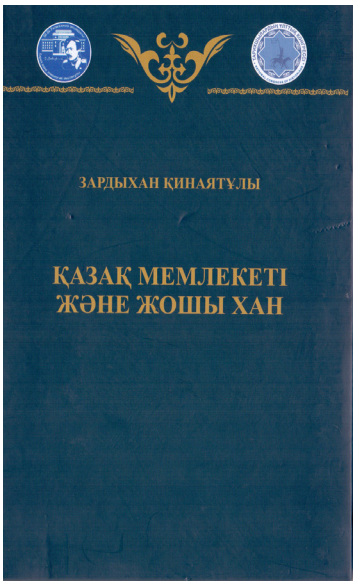

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:
Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы,
профессор; *Қ. Өскенбай,* тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятұлы 3.

Қ 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан *(екінші басылым).* – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

ISBN 978-601-7348-45-8

Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларынызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы – Ақ Орда мемлекеті тарихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындғы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-45-8 © Қинаятұлы З., 2014

УДК 070
ББК 76.01
К 26

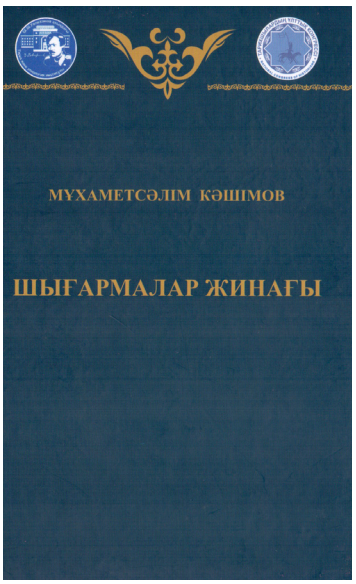

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.
К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы: «Елтаным
баспасы», 2014. – 216 бет.

ISBN 978-601-7348-46-5

Кітапқа XIX ғ. соңы мен XX ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әмеңгерлік, барымта мәселелері, діни-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-46-5 © Құраст.: Смағұлова С., 2014

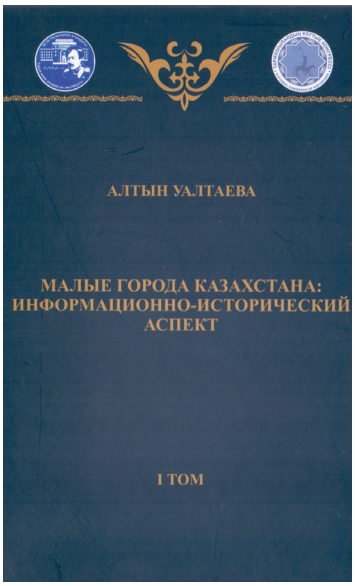

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:
Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК
Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов
Рецензенты:
М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор
А.И. Кудайбергенова, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.
ISBN 978-601-7348-53-3
Т. I. – 2014. – 312 с.
ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.

Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

УДК 908
ББК 26.89
© Уалтаева А., 2014
© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6

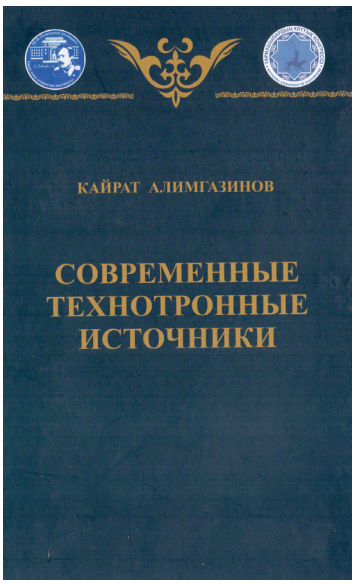

УДК 004
ББК32.81
А 50

Рекомендовано:
Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК
Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов
Рецензенты:
Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор
Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор
Научный редактор:
С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алимгазинов К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. *Монография.* — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.
ISBN 978-601-4378-42-7

Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива иинформации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

УДК 004
ББК 32.81
© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2014
© Алимгазинов К., 2014

ISBN 978-601-4378-42-7

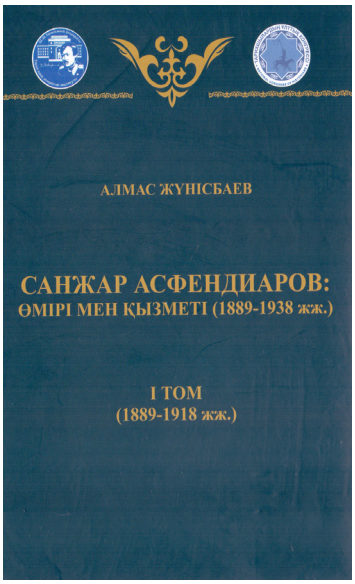

УДК 61 (092)
ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Ғылыми редакторы:
О.М. Қоңыратбаев, *тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

Пікір жазғандар:
Т.Ә. Төлебаев, *тарих ғылымдарының докторы, профессор*
С.С. Смағұлова, *тарих ғылымдарының докторы, доцент*

Жүнісбаев А.
Санжар Асфендиаров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Т I: (1889-1918 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7348-48-9
ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендиаровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендиаровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендиаровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендиаров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендиаров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
ISBN 978-601-7348-49-6

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014
© Жүнісбаев А., 2014

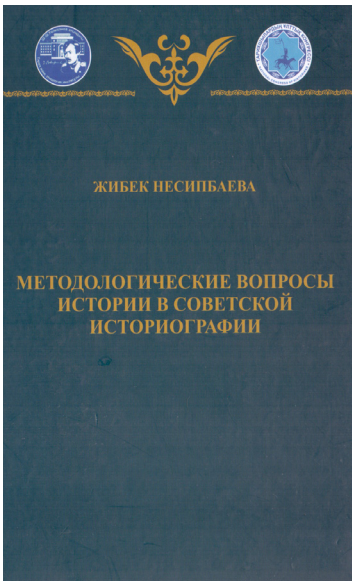

УДК 930
ББК63
Н 55

Рекомендовано:
Ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов (ответственный редакгор), С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:
М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Каипбаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.
Н 55 Методологические вопросы истории в советской историографии (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014.–160 с.
ISBN 978-601-7348-38-0

Казахстанская историография методологии истории сравнительна молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологическне вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

УДК 930
ББК 63
©Несипбаева Ж., 2014

ISBN 978-601-7348-38-0

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

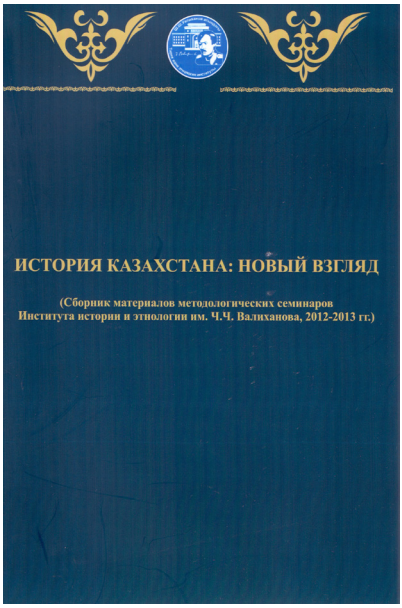

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор
К.Ш. Алимгазинов
Ответственный секретарь методологического семинара
Ж.Ж. Несипбаева

Рецензенты:
Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. –140 с.
ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
ISBN 978-601-7348-44-1
© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

УДК 94(574)

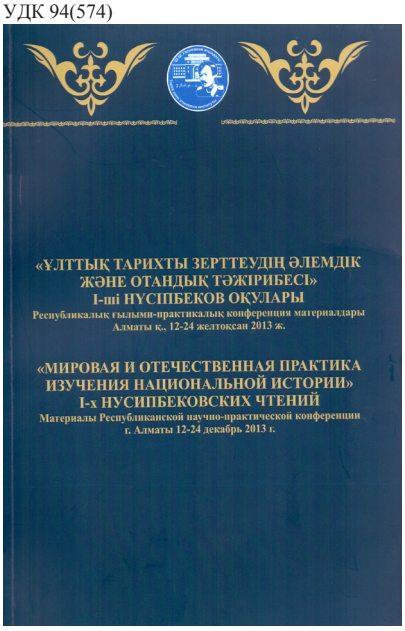

ББК63.3(5Каз)
Ү43

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:
А.Т. Саурықова, Г.Ж. Өскенбаева,С.Ә. Асанова

Ү 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. І НҰСІПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» I-х НУСИПБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы 12-24 декабрь 2014 г. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.
ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нүсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нүсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих толқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жаңа көзқарастар — тың материалдар», «Жүз қария, жүз ауыл», «Ою-өрнек күпиясы», «Шежіре» атты дөңгелек үстел және 2013-2014 жж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық таныттатын көпшілікке арналған.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)
ISBN 978-601-7348-50-2
© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

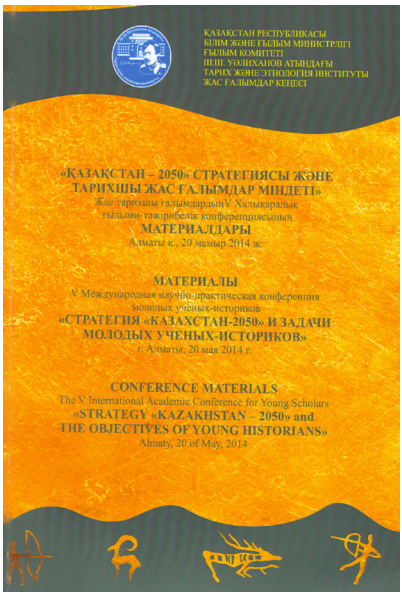

УДК 93/94 (063)
ББК 633
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі
Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты
Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер
А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер
Жауапты редакторы
А.Ә. Жүнісбаев
Құрастырушы:
А.А. Оралова

Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» *атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары.* 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, ДА. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. – 368 б.

ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)
ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

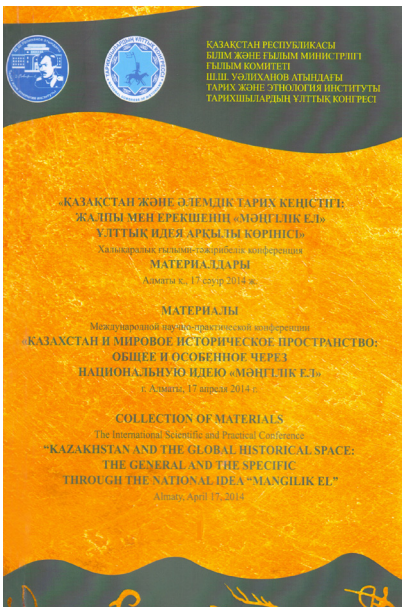

ISBN 978-601-7348-57-1

УДК 93/94(063)
ББК 63.3
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов
Құрастырушылар: т.ғ.к., доцент З.М. Төленова; т.ғ.к. К.Қ. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 344 бет.

ISBN 978-601-7348-56-4

Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іркілістерді, әлемдік тарихи кеңістіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдастығы, тарихтағы тұлғалардың рөлі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 93/94 (063)
ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

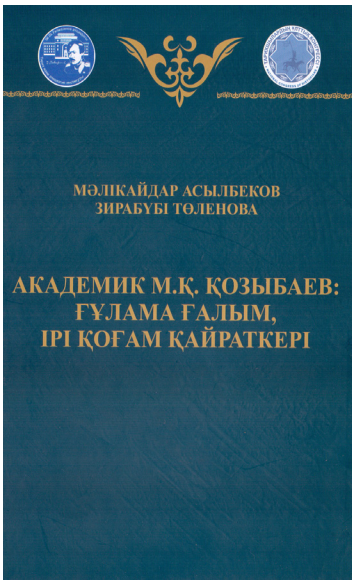

УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:
Құдайбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төленова З.
А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төленова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-55-7

Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы үлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауна және азамат соғысы 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.
Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төленова З., 2014

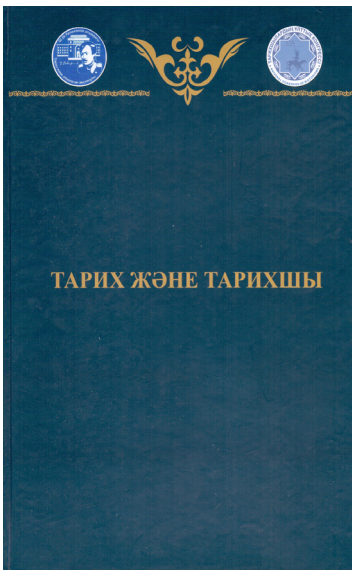

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21
Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.
Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов
Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төленова, А.А. Оралова.
— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.
ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төленова З.М., Оралова А.А., 2014

ISBN 978-601-7348-54-0

УДК 070 ББК 76.01 А89

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты шығарушылар: Х.М. **Әбжанов,** А.Ә. **Жүнісбаев**

Асфендиаров Санжар

А **89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.** *Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров.* /- Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN978-601-7317-82-9

Т. I: - 368 б.

ISBN 978-601-7317-83-6

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан түңғыш профессор Санжар Жағыпарұлы Асфендиаровтың төрттомдық шығармалар жинағының I-томына оның 1917-1928 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әртүрлі съездер мен мәжілістерде жасаған баяндамалары, сондай-ақ 1928 жылы Ташкент қаласында жарияланған «Материалы к изучению Востока. Часть I. Причины возникновения ислама» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбегі енді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына. С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-83-6
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 76.01 А89

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты шығарушылар: **Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев**

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров. /- Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 2: - 376 б.

ISBN 978-601-7317-84-3

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан алғашқы профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың төрт томдық шығармалар жинағының 2-томына оның 1929-1937 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әр түрлі жиындар мен басқосуларда сөйлеген сөздері, сондай-ақ 1935 жылы жарияланған «Шатер мира» атты түңғыш әрі жалғыз көркем туындысы, 1936 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітаптың құрамына енген «Историческое прошлое Казахстана» атты қысқаша очеркісі кірді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді. Жинаққа енген Санжар Асфендиаровтың мақалалары мен баяндамалары, көркем туындысы, ғылыми-көпшілік жанрындағы шығармалары оның Қазақстанда әр түрлі жылдары атқарған сан-салалы қоғамдық-саяси, мемлекеттік және ғылыми-педагогикалық қызметі туралы айқын көрініс бере алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілергеғ жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-84-3
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» КК-, 2014

УДК070
ББК 76.01
А 89

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. *Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров.* /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.
ISBN 978-601-7317-82-9
Т. 3:-408 б.
ISBN 978-601-7317-85-0

Қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері, тарихшы-ғалым, профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың шығармалар жинағының үшінші томына оның 1935 жылы қарық көрген «История Казахстана (с древнейших времен)» атты ғылыми еңбегі кірді. Аталған кітап отандық тарих ғылымында қазақ халқының көне заманнан бері 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі тарихын қамтыған алғаш кешенді зерттеу еңбегі болды. Профессор С. Асфендиаров бұл ғылыми туындысында қазақ халқының тарихын кеңес билігі тұсында үстем етіп тұрған марксшіл-лениндік тұрғыдан қарастыруға талпыныс жасады.
Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК070
ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х. Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 78.01 А89
Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
*Томды құрастырып. **баспаға дайындағандар** және жауапты шығарушылар:* **Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбасв**
Асфендиаров Санжар **А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.** *Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров.* /- Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.
ISBN 978-601-7317-82-9
Т. 4; - 408 б.
ISBN 978-601-7317-86-7

Қазақ халқының ардақты азаматы. ірі қоғам және мемлекет қайраткері профессор С. Асфендиаровтың шығармалар жинағының соңғы төртінші томы екі үлкен бөлімнен тұрады. «Ғалым мұрасы» деп аталын бірінші бөлімге С. Асфендиаровтың қаламынан шыққан соңғы монографиялық зерттеу еңбегі - «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане» атты кітабы кірді. Аталған еңбек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін жиырма жылдық мерейтойына орайластырылып 1936 жылы алдымен орыс тілінде, артынан қазақ тілінде баспадан жарық көрді.

Төртінші томның «Ғалым туралы зерттеулер» деп аталатын екінші бөліміне құрастырушы С. Асфендиаровтың өмірі мен қызметіне қатысты арналып жазылған ғылыми мақалаларды қосуды жөн деп тапқан. Өйткені шығармалар жинағының соңғы томында оқырман қауым ғалым-тарихшылардың зерттеулерімен танысу арқылы С. Асфендиаровтың ұлт бостандығы үшін күреске толы өмірі, сан-салалы қызметі, қайраткердің тұлғалық келбеті туралы жан-жақты әрі мол мәлімет ала алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына. С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-86-7

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ.. 2014

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ63.3(5Қаз)
К31

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атыгаев, Қ.С. Алдажұманов, Т.Ә. Нұрпейісов, Д.А. Рахымкұлов

Құрастырғандар:
С. О. Смағулова, тарих ғылымдарының докторы;
Г.Ж. Өскембаева, тарих ғылымдарының кандидаты

К 31 Кеңес Нұрпейіс. Шығармалар жинағы
Құраст.: С.О.Смағұлова. Г.Ж. Өскембаева. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 344 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7348-68-7

Кітапта тарихшы ғалым, академик Кеңес Нұрпейістің мерзімді баспасөз беттеріне жарық керген мақалалары мен ғылыми конференцияларда баяндалған еңбектері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде тарих ғылымында өзекті болған XX ғасырдағы ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс барысы, аштық, құғын-сүргін, түлғатану және т.б. мәселелер көтерілген.

Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ, көшпілік оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574) КБЖ 63.3 (5 Каз)
© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015
ISBN 978-601-7348-68-7 © Құраст. Смағулова С, Өскембаева Г, 2015

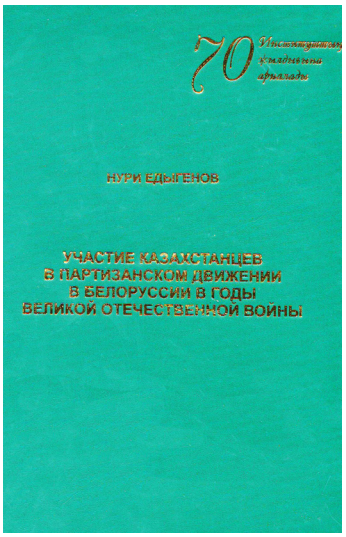

УДК 355/359
ББК 63.3 (2) 622
Е34

Рекомендовано в печатъ Ученым советом Института истории и этнологи им. Ч Ч. Балиханова

Редакционный совет:
Х М Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Подготовили к изданию:
К.К. Нурумбетова, Ж.Ж. Несипбаева, А.А. Оралова, Г.У. Орынбаева, А.Н. Конакбаева

Н.Е. Едыгенов
Е 34 Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / Едыгенов Нури. Повт. изд. **- Алматы:** Изд-во «Елтаным», 2015. - 192 стр.
ISBN 978-601-7398-79-3

В книге на фактическом материале показывается участие казахстанцев в организации всенародной партизанской борьбы, развернувшейся под руководством Коммунистической партии на временно оккупированой врагом территории Советской Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. В этой борьбе особенно ярко проявились советский патриотизм и дружба народов СССР.

Читатели познакомятся со многими неизвестными до сего времени именами своих земляков, которые героически сражались с гитлеровскими оккупантами до полного изгнания их с территории Советской Беларусии.

Книга представляет интерес для историков, пропагандистов, учителей школ, а также широкого круга читателей.

УДК 355/359 ББК63.3(2)622

ISBN 978-601-7398-79-3

© Едыгенов Н.Е., 1972
©Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1972
© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
С

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырғандар:
А.Ә. Жүнісбаев (жауапты), Г.Ж. Өскембаева, С.Ә. Асанова, Қ.К. Қожаханова, А.Т. Саурықова

С «Соғыс. Халық. Жеңіс». Құжаттар мен материалдар жинағы (1941-1945 жж.). Том 1. / т.ғ.к. Қ.С. Алдажұмановтың редакциясымен. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 224 бет.
ISBN 978-601-7348- **ISBN** 978-601-7348-

Көпшілік оқырман қауымның назарына ұсынылып отырған «Соғыс. Халық. Жеңіс» атты құжаттар мен материалдар жинағы Ұлы Жеңістің 70-жылдық мерейтойына арналған. Жинақтың деректік базасын «Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан. 1941-1945 жж.» атты ғылыми жобаның аясында 2014 жылдың аяғында - 2015 жылдың басында жүзеге асырылған кешенді ғылыми экспедицияның нәтижесінде 14 мұрағаттан жинақталған құжаттар мен материалдар құрайды. Жинаққа енген 80-нен астам құжаттың басым көпшілігі алғаш рет ғылыми айналымға тартылып, қатаң хронологиялық тәртіпте келтірілген. Бұл құжаттар соғыс жылдары еліміздің облыстары мен аймақтарында жүргізілген жаппай мобилизациялау науқаны, оны жүзеге асыру барысы, ұлттық әскери құрамаларды жасақтау, өнеркәсіп пен өндіріс орындарының соғыс жағдайына көшірілуі, Қазақстанға жер аударылған халықтардың шаруашылық орналасуы, олардың тұрмыстық жағдайы, республика халқының майданға және Қызыл әскерге көмек көрсетуі, әйелдердің ауыр жұмысқа тартылуы, ашаршылықтың етек жаюы сынды мәселелер туралы мол мәлімет бере алады.

Жинақ Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеуші мамандар мен тарихшыларға, ЖОО оқытушыларына, студенттеріне, магистранттары мен докоранттарына, көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 94 (574) КБЖ
63.3 (5 Қаз)
© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015
ISBN 978-601-7348-
ISBN 978-601-7348-

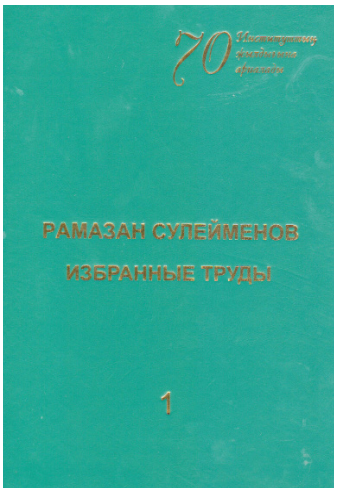

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
С 89

Рекомендовано в печатъ Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова
Редакционный еовет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов
Сулейменов Р.Б.

С 89 Избранные труды / Р.Б. Сулейменов. Т. **1.** - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 336 стр.

Настоящее издание продолжает публикацию наиболее значимых работ казахстанских ученых, составляющих гордость отечественной историографии XX века. Сохранение имен ученых, внесших большой вклад в развитие казахстанской исторической науки, способствует установлению преемственности между поколениями научной элиты формируег фундамент, на котором строится здание национальной исторической школы. Среди них достойное место занимает научное наследие академика Р.Б. Сулейменова. В двухтомник произведений ученого вошли исследования, посвященные жизни деятельности выдающихся представителей казахской элиты: Аблай хана, Ч. Валиханова, С. Асфендиарова, Т. Жургенева. Во второй том вошли избранные статьи, написанные ученым, в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство произведений, выпущенные не большим тиражом к сегодняшнему дню стали библиографической редкостью.

Составители:
к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

ISBN 978-601-7348-86-1 **ISBN** 978-601-7348-85-4
ISBN978-601-7348-86-1 **ISBN** 978-601-7348-85-4

УДК 94 (574) ББК 63.3 (5 Каз)
© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

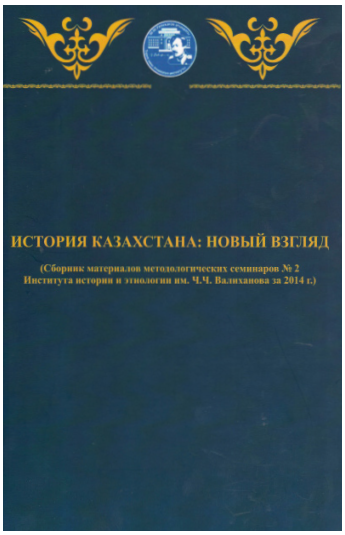

УДК 94(574)
ББК 63.3(5Қаз)
И 90

Рекомендовано:
Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК
Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов (председатель, ответ.редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов, К.Ш. Алимгазинов,
Г.С. Жугенбаева
Составитель:
к.и.н. Ж.Ж. Несипбаева

И90 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров № 2 Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова за 2014 г.). - Алматы: «Издательство Елтаным», 2014-72 стр.
ISBN 978-601-7348-80-9

Сборник содержит материалы выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий за 2014 г., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах зучения национальной истории, в русле современных парадигм историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

УДК 94(574)
ББК 63.3(5Қаз)
©ИИЭимЧЧПалиханова.2014

ISBN 978-601-7348-80-9

УДК 94(574)(063)

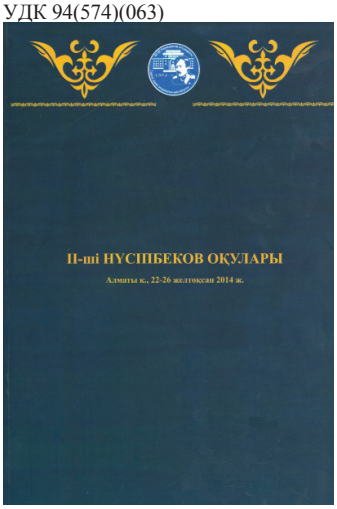

ББК 63.3 (5Қаз)
Е40

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлихавов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев. Д.А. Ракымқұлов

Құрастырушылар:
З.Б. Байжұманова, А.Ә. Жүнісбаев, А.Т. Саурықова,
А. Нұрманова

Е40 II-ші НҮСІПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Алматы қ., 22-26 желтоқсан 2014 ж. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014-304 б.

ISBN 978-601-7348-82-3

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында II-ші А. Нүсіпбеков оқулары аясында өткен «Академик А. Нүсіпбеков және «Қазақ тарихы» академиялық басылымдарын даярлау тәжірибесі», «Тарих ғылымы жас ғалымдардың үлесі мен рөлі », «Санжар Асфендияров және ұлттық тарих», «Әділет» қоғамына - 25 жыл», «Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (XIY-XYIIғғ)», «Ақжан-әл-Машани мұрасы және ұлттық ғылыми зерде», «Тереңіміз еді ғой теңіз дерлік...», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі - Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты жинақталған конференциялар мен дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге сонымен қатар ұлт тарихына деген қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

УДК 94(574)(063)
ББК 63.3 (5Қаз)
Е40

ISBN 978-601-7348-82-3
© ИИЭ им Ч. Ч. Валиханова. 2014

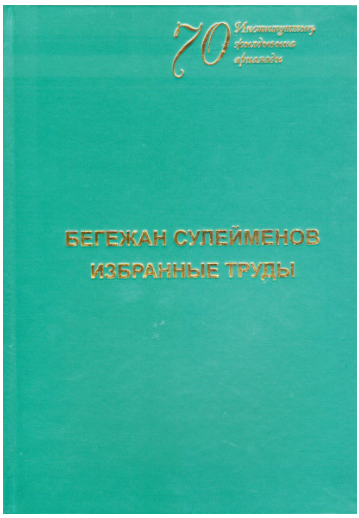

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Б 42

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч Ч. Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Джунисбаев

Составители:
к.и.н. А.С. Уалтаева, А.Т. Саурыкова

Б 42 Бегежан Сулейменов. Избранные труды.
Повт.изд. -Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 408 с.

ISBN 978-601-7348-96-0

Предлагаемое издание публикуется в рамках издаваемых наиболее значимых работ казахстанских историков, составляющих гордость отечественной историографии, чьи имена и наследие должны быть сохранены для потомков. Среди них ярким примером казахстанского патриотизма является научное наследие Бегежана Сулейменовича Сулейменова.

В первый том произведений историка вошли исследования, посвященные истории аграрных отношений, анализу аграрной и переселенческой политики царизма в Казахстане, территориально-хозяйственного устройства, колонизации аула.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-7348-96-0

© Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963
© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

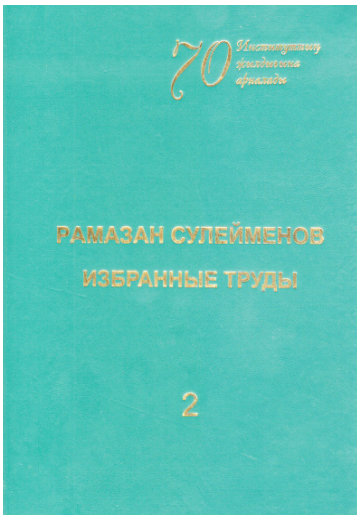

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
С 89

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч Ч. Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Составители:
к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

Сулейменов Р.Б.
С 89 Избранные труды / Р.Б. Сулейменов. Т. 2. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 360 стр.

ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-93-9

Второй том избранных трудов Р.Б. Сулейменова состоит из статей, написанных ученым в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство из них, выпущеные небольшим, тиражом к сегодняшнему дню представляют библиографическую редкость.

УДК 94 (574) ББК 63.3
(5 Каз)

ISBN 978-601-7348-93-9 (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-85-4

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5Каз)
Т 82

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч Ч. Валиханова
Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Т 82 Б.А. Тулепбаев. Великие созидания и крушения в XX веке (Мемуары) / - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 336 с.

ISBN 978-601-7348-98-4

Предлагаемая широкому кругу читателей книга хотя и названа мемуарами, однако она далеко выходит за пределы этого жанра, поскольку очень уж тесно переплетены в ней судьба автора с судьбами многих его современников, с судьбой страны. Книга представляет собой своеобразное сочетание научного анализа происшедших и происходящих событий, их причин и следствий с личными воспоминаниями и оценками.

Автор - Байдабек Ахмедович Тулепбаев, крупный ученый-историк, государственный и общественный деятель, участник Великой Отечественной войны, которую он прошел, что называется, от звонка до звонка. Не только как свидетелю, но и зачастую как активному участнику многих исторически значимых событий, ему есть что рассказать, и он рассказывает о них естественно, искренне, не скрывая своих эмоций и своих чувств. Его могут упрекнуть в излишней, как покажется, субъективности оценок известных деятелей, оставивших свой след в истории, а также целого ряда фактов, будто бы уже устоявшихся и неопровержимых. Но он, автор, имеет право на свой взгляд, на выражение собственной жизненной позиции. Тем и интересна эта книга.

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5ВД

ISBN 978-601-7348-98-4

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

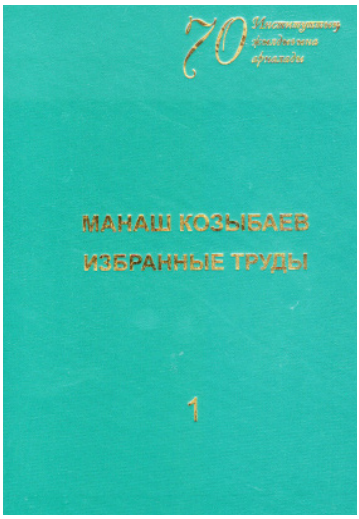

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч Ч. Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:
к.и.н., доцент З.М. Толенова

Козыбаев М.К. К 59 Избранные труды. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015.
ISBN 978-601-7348-99-1 Т. 1.-456 с.
ISBN 978-601-7849-00-9

Монография выдающегося ученого и организатора науки, академика Национальной академии наук Республики Казахстан М.М. Козыбаева посвящена истории республики периода Великой Отечественной войны Советского Союза. В ней на основе новых, в 60-70 гг. XX в. во многом закрытых и недоступных большинству исследователей материалов впервые воссоздана история Казахстана военного времени. Материалы и содержание книги свидетельствуют о самоотверженной героической истории казахского народа, казахстанцев в тылу, связи фронта и тыла.

Фон, сопутствующий содержанию и концептуальным основам монографии, является свидетельством того времени, когда вся жизнь советского государства и общества регулировалась организационными и идеологическими установками КПСС.

Книга предназначена массовому читателю, в особенности тем, кто интересуется эволюцией отечественной историографии советского периода.

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
ISBN 978-601-7849-00-9 - (Т. 1)
ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории им. Ч Ч Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев
Составитель:
к.и.н., доцент З.М. Толенова

К 59 **Козыбаев М.К.** Избранные труды. В двух томах. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. Т. 2. - 304 с.
ISBN 978-601-7348-99-1
ISBN 978-601-7849-00-9

В монографию включены исследования, выполненные после 1985 г. В них прослеживаются традиционные проблемы истории Казахстана с точки зрения новых подходов. Значительную часть занимают материалы, посвященные участию народов Казахстана и других республик в Великой Отечественной войне. Рассматриваются также проблемы, связанные с присоединением Казахстана к России, Октябрьской революцией, гражданской войной, коллективизацией, индустриализацией и т. д.
Для историков, преподавателей и студентов вузов, пропагандистов.

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
ISBN 978-601-7849-01-6 - (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

©Козыбаев М.К., 1991 © Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
А92

Кітап Қазақ хандығының 550-жылдығына орай Алматы қаласы Мәдениет басқармасының тапсырысымен жарық көрді

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), А.О. Қырықбаев,
Ғ. Өтелбайұлы, Е.Қ. Әуезов, А.Ж. Сыдықов, С.Ө. Смағұлова,
К.Ө. Торланбаева, Қ. Өскенбай, А.П. Ермұхамедова

Пікір жазғандар:
ҚР ҰҒА академигі, профессор Б.Е. Көмеков,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор А.И. Исин

Атығаев Н.Ә.
А 92 Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер / Н.Ә. Атығаев.
– Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7849-05-4

Кітап қазақ халқының ортағасырлық ұлттық мемлекеті – Қазақ хандығының тарихына арналып, оның құрылуының 550-жылдығына орай шығып отыр. Бес бөлімнен тұратын еңбекте қазақ даласында XV-XVII ғғ. салтанат құрған Қазақ хандығы тарихының түрлі ғылыми мәселелері қарастырылады. Бірінші бөлім Қазақ хандығы бойынша дерек көздерді зерттеуге, екінші бөлім хандықтың саяси тарихы мен зерттеу методологиясына, үшінші бөлім қазақ мемлекетін басқарған тарихи тұлғаларға, төртінші бөлім Қазақ хандығының әлемдік тарихтағы үдерістегі рөліне арналған, соңғы бөлімде автордың ғылыми рецензиялары берілген.

Басылым кәсіби тарихшылар мен ортағасырлық Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған.

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7849-05-4

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015
© Атығаев Н.Ә., 2015

УДК 355/359 (063)
ББК 63.3 (2) 622.78
Т 53

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесімен ұсынылды

Редакция алқасы:
Х.М. Әбжанов (бас редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев,
Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов (главный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, А.А. Джунисбаев

Т53 «Тоқтағали Жанкелдин: мемлекет кайраткері, ғалым, майдангер-жазушы»
көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым. Тоқтағали Жанкелдиннің 100 - жылдық мерейтойына арналған Халықар. ғыл.-тәжір. конф. мат-ры (Алматы қ., 28 сәуір 2016 ж.) = **«Тоқтағали Жангельдин: государственный деятель, ученый, фронтовик-партизан»:** мат-лы Междунар. науч.-прак. конф., посвященной 100-лет. юбилею видного общественного и государственного деятеля, ученого Токтагали Жангельдина (г. Алматы, 28 апреля 2016 г.) / Ред. А.Ә. Жүнісбаев. - Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология ин-ты, 2016. - 100 б. / қазақша, орысша.
978-601-7342-17-3

Жинаққа қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, майдангер-жазушы Тоқғағали Жанкелдиннің өмірі мен қызметіне, ғылыми және шығармашылық мұрасына арналған ғылыми баяндамалар, ол туралы замандастары мен үрпақтарының естеліктері, 1941-1945 жылдардағы Кеңес Одағының Ғлы Отан соғысы тарихының жекелеген мәселелеріне қатысты ғылыми мақалалар енді.
В сборник вошли научные доклады, посвященные жизни и деятельности, научному и творческому наследию Токтагали Жангельдина, воспоминанияо нем и его супруге, научные статьи, освещающие некоторые проблемы истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, 2016 © Алматы қаласының әкімдігі, 2016

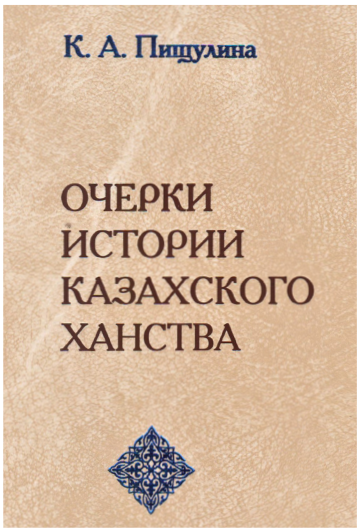

УДК94(574)
ББК63.3(5Каз)
П36

Утверждено к печати
Институтом истории и этнологии
им. Ч. Ч. Валиханова

Автор вступительной статьи, составитель:
кандидат исторических наук
К. З. Ускенбай

Научные редакторы:
кандидат исторических наук, доцент З. А. Джандосова
кандидат исторических наук К. З. Ускенбай

Пищулина К. А.
Очерки истории Казахского ханства. Сборник статей. - Алматы: Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2016. - 350 с.
ISBN 978-601-7342-14-2

Настоящее издание – это сборник статей известного казахстанского историка, востоковеда и медиевиста, кандидата исторических наук Клавдии Антоновны Пищулиной, опубликованных в разные годы. Исследования, охватывающие вопросы истории казахской государственности позднего средневековья XIV-XVII вв., не потеряли своей актуальности и в наши дни. В книге представлены подробные исследования по истории присырдарьинских городов и их значении в истории Казахского ханства; письменные восточные источники, историография Казахского ханства, Могулистана, Могульского государства.

Книга предназначена историкам, востоковедам, преподавателям школ и вузов, студентам, аспирантам и всем, кто интересуется историческим прошлым Казахстана и Центральной Азии.

© Пищулина К.А., 2016
© Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2016
© Ускенбай К.З., авт. вступ. ст., 2016

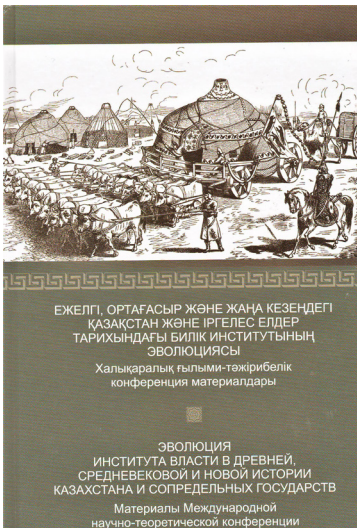

ӘОЖ94(574)(063)
КБЖ 63.3(5 қаз)
Е 33

Редакциялық алқа:
Х.М. Әбжанов - т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА мүше-корр.,
Н.Ә. Атығаев - т.ғ.к., доц.,

К.Ө. Торланбаева - т.ғ.д., Қ. Өскенбай - т.ғ.к.,
М. Морякова

Редакционная коллегия:
Х.М. Абжанов - Д.И.Н., проф., чл.-корр.
НАН РК, Н.А. Атыгаев - к.и.н., доц.,
К.У. Торланбаева - д.и.н., К. Ускенбай - к.и.н.,
М. Морякова

Е 33 Ежелгі, орта ғасырлар және жаңа замандағы Қазақстан және іргелес елдер тарихындағы билік институтының эволюциясы: Халықар. ғыл.- теор. конф. мат-ры = Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств: Мат-лы междунар. науч.-теоретич. конф., Алматы қ., 2 маусым 2016 жыл. - Алматы: Тарих және этнология институты, 2016. - 272 б. - қазақша, орысша.

Басылымда 2016 жылы 2 маусым күні Алматы қаласында өткізілген «Ежелгі, орта ғасырлар және жаңа замандағы Қазақстан және іргелес елдер тарихындағы билік институтының эволюциясы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция катысушыларының баяндамалары мен хабарламалары ұсынылған.

Жинақ материалдарында Қазақстан және шекаралас мемлекеттердің ежелгі, орта ғасыр және жаңа замандағы билік институты эволюциясының әр түрлі көріністері баяндалады.

Бұл жинақ ғылыми қызметкерлерге, тарих оқытушыларына, аспиранттар мен магистранттарға арналған.

В издании представлены доклады и сообщения участников международной научно-теоретической конференции «Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств», состоявшейся в Алматы 2 июня 2016 г.

В материалах сборника освещаются различные аспекты эволюции института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств.

Издание предназначено для научных работников, преподавателей истории, аспирантов и магистрантов.

ISBN 978-601-7342-15-9

© Тарих және этнология ин-ты, 2016 © Мақала авторлары, 2016

Басуға 23.11. 2016 қол қойылды
Шартты баспа табағы –13
Офсеттік басылым
Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28